

KORUNK

KELEMEN LAJOS ÜZENETE •
1848 NEMZETI ÉS TÁRSADALMI
JELLEGE • STÍLUSOK, MŰVEK
MESTEREK • IRODALOMTÖRTÉ-
NET ÉS IRODALOMTANÍTÁS •
MÉRNÖKI ALKAT, ÉLETFORMA
ALKOTÓKÉSZSÉG • A HELIKON
SZOCIOLÓGIÁJÁHOZ • LEVÉL
VOLTAIRE ÚRNAK, A PÁRIZSI
PANTHEONBA • CZEGŐ ZOLTÁN
ÉS FODOR GÉZA VERSEI • A
LÁZADÁS ÉS EGYETEMESSÉG
LEHETETLENSÉGE • • • •

1978 • 5

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXVII. ÉVFOLYAM, 5. SZÁM • 1978. MAJUS

- FURDEK MÁTYÁS • Gazdasági modell — gazdasági mechanizmus 353
EGYED AKOS • 1848 nemzeti és társadalmi jellege Közép- és Délkelet-Európában 356
JAKÓ ZSIGMOND • Kelemen Lajos üzenete 365
KOVACS ANDRÁS • Stílusok, művek, mesterek 376
FODOR GÉZA • A játészó Arkhimédész (vers) 379
FAZEKAS JÁNOS • Habsburg-elynyomás Erdélyben III. (A néptömegek harca a társadalmi és nemzeti felszabadulásért — 1690—1847) 380
CZEGŐ ZOLTÁN • Ünnepi beszéd, Fehérre fürödve, Vörös köpenyekben (vers) 389
POMOGATS BÉLA • A Hellikon szociológijához 390
RITOÓK JÁNOS • Valóban Kuncz kezdte... 393
* * * Mérnökli alkat, életforma, alkotókészség (kerekasztal-beszélgetés) 397

JEGYZETEK

- BARABÁS MIKLÓS • Kelemen Lajos, az ember 406
HEREDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 408
LÁSZLÓFFY CSABA • Levél Voltaire úrnak, a párizsi Pantheonba 410

FÓRUM

- * * * Irodalomtörténet és irodalomtanítás (Kovách Géza, Sóni Pál, Kuszálikné Molnár Piroska, Becze Piroska és Ambrus Ágnes hozzászólással a romániai magyar irodalom új tankönyvéhez) 412
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS • Birálat, nem üdvözet 415

SZEMLE

- MÓZES ATTILA • Szintek (Gondolatok a könyvtárban) 417
EGYED PÉTER • A lázadás és egyetemesség lehetetlensége 420
MÁTÉ GÁBOR • Elvszerűség és korszerűség 423
G. E. • Ion Lungu: Școala Ardeleană (Könyvről könyvre) 425
K. L. • Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. (Könyvről könyvre) 426

LÁTOHATÁR

V. Z.: Műszaki súlypontú TETT; Era socialistá; Telegraph Sunday Magazine; Nagyvilág; Die Zeit; Új Tükör

SZERKESZTŐK—OLVASOK

ILLUSZTRÁCIÓK

Csutak Levente, Erdélyi Lajos, Gergely István, Gyárfás Miklós, Nagy Albert, Török Pál

---

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző
Felelős titkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.
Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).
Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă Română.

Gazdasági modell — gazdasági mechanizmus

Három évtizeddel ezelőtt hazánk munkásosztálya a főbb termelőeszközök álmossításával létrehozta a szocialista tulajdon egyik döntő formáját, az állami tulajdont és a népgazdaság szocialista ágát.

A tőkés magántulajdon felszámolásával, 1948. június 11-én, majd 1949 tavaszától kezdve a kisparaszti gazdaságoknak nagyüzemi gépesített szövetkezeti egységekbe való tömörítésével létrejött az egységes szocialista népgazdaság. A termelőket egymástól elszigetelő válaszfalakat eltávolították. A cél olyan, gyors ütemben fejlődő gazdaság kialakítása volt, amely lehetővé teszi a szocializmus műszaki-anyagi alapjának történelmileg minél rövidebb időn belül való megteremtését. Ennek érdekében a külterjes típusú gazdasági növekedést és a központosított gazdasági modell kialakítását szorgalmaztuk, a magántulajdonra jellemző decentralizált, anarchikus fejlődés helyébe pedig a tervszerű fejlesztést.

Ez a modell- és mechanizmuscsere, valamint az extenzív típusú gazdasági növekedés alkalmazása a szocializmus építésének első éveiben történelmi szükségességet fejezett ki. E fejlődési szakasz fő problémája az volt, hogy viszonylag rövid idő alatt létre kell hozni és szinte a semmiből kifejleszteni a hiányzó döntő jelentőségű kulcsparágákat, a „húzó” iparágakat. Határozott és következetes szocialista iparosításra volt szükség, amelynek importhelyettesítő és hézgapótló szerepe is volt. A cél: minél rövidebb idő alatt minél többet termeljünk. Ezt növekvő beruházásokkal, a természeti kincseknek a gazdasági életbe való fokozódó bevonásával, a munkaerő teljes foglalkoztatásával és átcsoportosításával érték el.

Ennek a gazdasági mechanizmusnak megfelelt a központosított irányítás. A tervszerű irányítás érdekében gazdasági és közigazgatási hierarchiát hoznak létre; a központosítás döntő elemmé válik. Gyakorlatilag egyszintű modell jön létre: jobbra a felső szerv dönt, az alsó végrehajt, kötelek elszámolni és beszámolni. Az elvi döntéseket az általános nemzetgazdasági érdekek figyelembevételével hozzák meg, egységes elvek alapján vezetik az egész gazdasági életet, az ország rendelkezésére álló összes anyagi és pénzeszközöket a közös érdekeknek megfelelő mértékben és sorrendben osztják el — iparági és területi vonatkozásban egyaránt. A tervezés mérlegrendszerrel alkalmaz; ez feltárja a társadalom termelőkapacitását, megmutatja, mit lehet előállítani. A tervfeladatokat utasítás formájában közlik fentről lefelé. Az értékelés, szintetizálás fent, a központban történik, minthogy a központosítás átfogó áttekintést tesz lehetővé. Mivel a gazdasági élet vezetése egységes elvek alapján történik, nemcsak a gazdasági, hanem a politikai célkitűzéseket is érvényesíteni lehet. A cél — a szocializmus — érdekében egységes elvek alapján össze lehet fogni és irányítani az egész gazdasági életet.

E modell alkalmazásával valóban jelentős eredmények születtek. A termelés gyorsan nőtt, az új termelőegységek gomba módra nőttek ki a földből, a korszerű iparágak szemlélatomást épültek ki. A mennyiségi növekedés, gyarapodás kora volt ez. A modell ezt — többek közt — azzal érte el, hogy kiküszöbölte a konkurenciát, a termelést szakosította és gyors mértékben koncentrált. A nagyüzemi gépesített termelésre való áttérés volt a gazdasági fejlődés alaptendenciája.

Az extenzív típusú növekedésnek és a központosításnak azonban korlátai vannak. A külterjes fejlődésre jellemző, hogy a növekedést nem a hatékonyság, hanem a beruházások tömegének fokozásával éri el. A rohamosan növekvő termelés többnyire a rendelkezésre álló anyagi erőforrásoknak a gazdasági életbe való bevonásával és nem annyira ezek ésszerűbb felhasználásával biztosítja. A termelés fel-felütését nem a munka hatékonyságának, hanem főleg tömegének növelésével éri el. Ezért e fejlődéstípus tényezői idővel fokozatosan beszűkülnek, kimerülnek. A további gyors fejlődés érdekében a gazdasági növekedésnek új feltételeit, az intenzív, belterjes jellegű fejlődés tényezőit kell fokozatosan kiépíteni. Az erőforrások elapadása arra kényszerítette a gazdasági életet, hogy a termelés növelését egyre nagyobb mértékben az eleven és tárgyiasult munka termelékenységének növelésével biztosítsa; a gyarapodást ne a tényezők növelésével, hanem hatásokok, hatékonyságuk fokozásával érjük el. Kevesebb anyagból, kisebb energiaráfordítással, de hatékonyabb munkával többet termeljünk.

A termelés növelésének extenzív típusára a fentiekben kívül még az is jellemző, hogy sok anyaghoz és energiához viszonylag kevés eleven munkát adnak hozzá, a

létrehozott termék értékében sok a régi érték, a tárgyiasult munka, és ezért viszonylag kevés az új érték, aminek nyomán kevésbé nő a nemzeti jövedelem. A másik típusú fejlődés jellemző vonása viszont az, hogy a termék értékén belül a tárgyiasult munka részaránya csökken, egyre inkább nő az új érték, az eleven munka hozzájárulása, az össztermelésen belül nő a nemzeti jövedelem.

A központosított irányítás fogyatékoságai is egyre inkább előtérbe kerülnek. A modell túl merev, nem elég rugalmas. A termékek minősége sok esetben kifogásolható. Az elért eredmények látványosak ugyan, de túl nagy társadalmi erőfeszítés árán jönnek létre. A túlzott központosítás gátolta sok tekintetben a vállalatok önfejlődését, a vállalatok minden probléma megoldását felülről várták, és lehetőleg központi beruházási alapból. A túlzott gazdasági centralizációt közigazgatási központosítás is követte, ami a gazdasági gépezet elbürokratizálásához vezetett. A rohamosan gyarapodó gazdasági egységek átfogása, vezetése egyre nehezebben és körülményesebben valósult meg. A centralizáció az évről évre növekvő műszaki és gazdasági szakembergárda tudását és kezdeményezését igen kis mértékben vette igénybe. Ez a modell, mivel az irányításban olyan mutatórendszereket és elveket szorgalmazott, amelyek mennyiségi szemléletet alakítottak ki és tartottak fenn, fokozatosan fékezni kezdte a belterjes típusra való áttérést. A vállalatokat ugyanis arra „ösztönözte”, hogy a központ elől elrejtsek tényleges termelőkapacitásukat, hogy ha majd a központ kér — márpedig a mennyiségi szemlélet miatt a központ igen gyakran kér — legyen miből adni. A vállalatok minél kisebb tervfeladatokra törekedtek, hogy könnyen túlteljesíthessék. A modell igen kényelmes volt vállalati szempontból. Mivel nem a vállalat döntött, nem is volt felelős.

A centralizált modell ugyanakkor megfelelt a „szívásos piac” feltételei között, amikor is a termelés csak részben tudta kielégíteni a szükségleteket, és mivel a kereslet állandóan nagyobb volt a kínálatnál, a piac mindent felvett, minőségre és választékra való tekintet nélkül. A tervezés és a vállalatok fő feladata az volt, hogy a piaci egyensúly megteremtése érdekében túlteljesítsék a tervet, fokozzák a termelést. Ebben a modellben a fogyasztó egy szám, a fogyasztás pedig passzív folyamat. Az ártermelés kategóriái, mint például a piac, ár, érték, hitel stb., főként adminisztratív jellegűek voltak, a központi irányítás és vezetés eszközei, amelyek segítségével nyilvántartották és ellenőrizték a vállalatokat.

Mivel a külterjes gazdasági növekedésről fokozatosan át kell térnünk a belterjesre, a kevésbé centralizált modell alkalmazása objektív szükségesség, minthogy jobban megfelel az ilyen típusú növekedésnek. A gazdasági növekedést nem a felhasznált tárgyiasult és eleven munka tömegével, hanem a hatékonyság, a termelékenység fokozásával érik el. Mindez minőségi szemléletet igényel. A fejlődésnek ebben a szakaszában már nemcsak az érdekel, hogy termeljek én is valamit, hanem az is, hogy mibe kerül, kifizetődő-e a társadalom számára vagy sem, milyen minőségű a termék, mennyire korszerű, versenyképes-e a világpiacon vagy sem. Ezért a termelékenység, hatékonyság, jövedelmezőség, eredményesség, minőség kerül előtérbe. Márpedig ezeket a követelményeket csak olyan gazdasági modellel lehet kielégíteni, amely a vállalatokat arra ösztönzi, hogy ésszerűbben, takarékosabban, jobban, jövedelmezőbben gazdálkodjanak. A vállalatokat abban kell érdekeltté tenni, hogy sok új értéket hozzanak létre, minden egyes termékben több legyen a hozzáadott új érték, a tényleges többlet, a nemzeti jövedelem. Ezért a vállalatok vezetésében, irányításában és tervezésében olyan mutatórendszert kell kidolgozni, amely ezt szorgalmazza. Ezeket az új követelményeket már nem elég „előírni” vagy „elvárni” a vállalatoktól, mint a centralizált modell esetében, hanem a vállalatoknak lehetőséget kell adni, hogy maguk is felelősek és érdekelték legyenek a meglévő erőforrások és az eddig ki nem használt tartalékok mozgósításában. A dolgozók javadalmazását, az egész ösztönzési rendszert úgy kell átalakítani, hogy nem a mennyiséget, hanem a minőséget (az általunk már bővített értelemben használt minőséget) jutalmazzuk.

A termelőerők rohamos fejlődése miatt a „szívásos” piac fokozatosan átalakul „nyomásos” piaccá, ahol sok termékből választhat a vevő. Megnő a fogyasztás szerepe, a vevő már nem csupán egy szám, hanem egyéniség, a maga igényeivel és elvárásaival. A termékek minősége, funkcionalitása és korszerűsége, a választék bősége egyre nagyobb szerepet kezd játszani. Az ártermelés kategóriáit valódi, tényleges kategóriákként kell figyelembe venni mint objektív gazdasági valóságot, és olyan gazdasági mechanizmust kell kiépíteni, amely lehetővé teszi a gazdasági törvények és tendenciák érvényesülését.

A régi helyébe kevésbé központosított modellt kell helyezni, de nem decentralizáltat. A decentralizált modellben a döntés szintje ugyanis lent van, a helyi kezdeményezés elhatározó szerephez jut. Mivel a döntés konkrét helyi feltételek figyelembevételével történik, mivel a vállalatok mint termelőegységek közelebb van-

nak a piachoz, a fogyasztókhöz, jobban figyelembe tudják venni a piac elvárásait is. Ez a modell ezért gyorsabban tud alkalmazkodni a változó piaci feltételekhez, a centralizált modellnél lényegesen rugalmasabb és operatívabb. Mivel a döntés szintje lent van, a dolgozók felelőssége és aktív kezdeményezése is jelentősen megnő.

De ennek a modellnek nemcsak előnyei, hanem hátrulatói is vannak. Mivel a döntés szintje lent van, a döntések hozatalakor jobbra csak a helyi feltételeket ismerik, fennáll a veszély, hogy a helyi vagy éppen lokálpatrióta érdekek kerülnek előtérbe, az ösztársadalmiakat nem is ismerik, vagy kevésbé veszik figyelembe. A sok helyi érdek összeütközésbe kerülhet egymással. Az egységes vezetés és irányítás szinte lehetetlenné válik. Bár az önfejlesztés lehetséges, a rendelkezésre álló alapok helyi felhasználása miatt azonban ezek nem központosíthatók, és nehéz vagy lehetetlen az átcsoportosítás is. A sok helyi elképzelés és változat miatt nehéz makroökonomiai szinten megfelelő arányokat biztosítani, arányos és kiegyensúlyozott fejlődést fenntartani. Mivel a decentralizált modell esetében a tervfeladatok meghatározásakor a piac visszajelzéseit fokozottabb mértékben veszik figyelembe, a szabályozás kettőssége jön létre, a terv és a piac mechanizmusa révén is. Ez a kettősség sok pontatlanság forrása lehet. Mivel ez a modell az értéktörvény és az árutermelés gazdasági kategóriáira nagyobb mértékben támaszkodik, rugalmasabb árrendszert igényel. A tervezés egyik előfeltétele viszont a stabil ár.

A fentiekből kiindulva véleményünk szerint helyes pártunknak a március végén tartott plenáris ülésen elfogadott határozata. Ez ugyanis az említett fogyatékoságokra való tekintettel nem a centralizált modelltől a decentralizáltra való áttérést szorgalmazza, hanem a túlzott központosítás leépítését, kiküszöbölését irányozza elő. Olyan több, pontosabban háromszintű gazdasági szerkezet jön létre (minisztérium, ipari központ és vállalat), amelyben a döntés jogát egy sor kérdésben megtartják a felső szinten (például felhalmozás és fogyasztás, beruházások, a gazdasági fejlesztés főbb célkitűzései stb.), egy részét az ipari igazgatóságok hatáskörébe utalják (tervfeladatok, piackutatás, anyagellátás stb.), másokat pedig vállalati szinten hoznak meg.

A gazdasági irányítás és vezetés nagy problémája nem a centralizáció vagy a decentralizáció, hanem ezek legkedvezőbb határainak, fokozatainak a meghatározása. Meddig ésszerű a centralizáció, meddig tölt be ösztönző szerepet, és mikor válik fékező erővé? Hol, meddig terjeszkedhet a decentralizáció, melyik az az optimális szint, amely teljes egészében bevonja a dolgozókat, érdekeltté teszi őket, a helyi érdekek bekapcsolása hogyan történjék meg anélkül, hogy az ösztársadalmi érdek, az arányos fejlődés veszélyeztessék? Sem a centralizáció, sem a decentralizáció nem öncél, hanem csupán eszköz. Hogy hol van a határvonal kettejük között, az a fejlődés fokától, a konkrét viszonyoktól függ.

A kevésbé központosított modellre való áttérés, a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének egyik célkitűzése az lesz, hogy a gazdasági növekedést, a gazdasági élet tökéletesítését és korszerűsítését, a hatékonyság és eredményesség kérdéseit adminisztratív eszközök helyett gazdaságiakkal érjék el. A kevésbé centralizált modellben nem a centralizációt kell kiküszöbölni, hanem azt kell elérni, hogy a centralizáció lehetőleg ne adminisztratív, hanem gazdasági centralizáció legyen, amelyet a termelési folyamat összefüggései, egymásrautaltsága határoz meg.

A centralizált vagy kevésbé központosított modell, sajnos, nemcsak utasítások vagy döntési szintek, hanem szemlélet, gazdasági felfogás kérdése is. Az előbbiben — a már kifejtett okok miatt — az önálló gazdasági gondolkodás és alkotószellem nem alakulhatott ki. A gyakorlat nem termelt ki túl sok rátermett gazdasági vezető, koncepciózus embereket. A kevésbé centralizált modell, mivel a döntés jogát alsóbb szintre hozza le, nem lehet meg alkotó, élő gazdasági szellem nélkül. De a döntés: tudomány, megvannak a játékszabályai. Ezeket meg kell és meg is lehet tanulni.

A döntés felelősséggel jár. Olyan gazdasági mechanizmust kell kialakítani, amely a felelősségáthárítást lehetetlenné teszi, amely a gazdasági vezetőket rászoktatja a felelősség vállalására. Ebben a kevésbé központosított modellben a gazdasági szakembereknek az őket megillető helyet és szerepet kell biztosítani, a gazdasági vezető pozíciókban az eddiginél jobb arányt kell kialakítani a műszaki és gazdasági személyzet között.

A kevésbé centralizált modellre való áttérés a szakemberképzésre is újabb feladatokat ró. Arra kell majd törekednünk, hogy a gyakorló közgazdászok elsajátítsák mindazokat az ismereteket és módszereket, amelyek a tudományosan megalapozott döntéshozatalhoz szükségesek.

1848 nemzeti és társadalmi jellege Közép- és Délkelet-Európában

1.

A világtörténelem kevés olyan eseményt ismer, mint az 1848-as európai forradalom: méretei minden korábbi hasonló jelenséget felülmúltak, s hatása máig tart. Kivételes jelentőségét mutatja az is, hogy a történetírás több mint egy és negyed század óta változatlan érdeklődéssel kutatja, az meg bonyolultságáról árulkodik, hogy fontos kérdéseit illetően a viták még mindig nem csendesedtek el. Egyik, úgyszólván állandó vitatéma az európai forradalom (= az európai forradalmak összessége) nemzeti, illetőleg társadalmi jellege, e két aspektus viszonya, különös súlya az egész mozgalomban. A kérdés lényegét így fogalmazhatnók meg: nemzeti forradalom volt-e negyvennyolc, vagy társadalmi, illetve mindkettő: nemzeti-társadalmi (polgári) forradalom. Ezzel kapcsolatban előre szeretném bocsátani, hogy az itt következő írás — a dolog nehézségeinél fogva — nem lehet több, mint hozzászólás a nemzeti és társadalmi elv és mozgalom különleges viszonyulásához Közép- és Délkelet-Európában az 1848-as forradalom előtt, valamint a forradalom idején.

Közelebb visz célunkhoz a kérdés historikumának áttekintése.

Az európai történetírás már a forradalom utáni évtizedekben kialakította *negyvennyolc nemzeti látószögét*, más szóval a forradalomból azt tartotta *elsődlegesnek, ami az illető nép nemzeti törekvéseit segítette elő*. Viszont ebben a XIX. századi polgári historiográfiában a társadalmi a nemzetinek alárendelt szerepet kapott. Kivéteklént említhetjük meg az olyan polgári-radikális történetírókat, mint Bălcescu, akik a forradalom e két fő oldalát igyekeztek dialektikusan tárgyalni; csak hogy a radikális irányzat a történetírás folyamatának csak alig csörgedező, sokszor el is apadó erecskéje volt. A múlt századi történetírás nemcsak adatait merítette a forradalom idejéből (ami természetes), de a történelmi esemény látásmódját is (és ez már korántsem olyan természetes, mert a kritikai szemlélet háttérbe szorulását mutatja). Ennek a historiográfiai vonulatnak a hatása ma is érezhető, amihez persze nem kis mértékben járult hozzá a XX. századi polgári történetírás, mivel a korábbi szemlélet alapjait ez sem változtatta meg. Érthető, hogy negyvennyolc történetírása csak nehezen tudja meghaladni a forradalom nemzedékének gondolkodási struktúráját és képes felülemelkedni az európai negyvennyolc belső ellentmondásain. Bárki felsorolhat több olyan korabeli eseményt, amelyek homlokegyenest ellenkező minősítést kapnak az egyes országok történelmi irodalmában.

1848 értékelését illetően a marxista történetírás hozott szemléleti változást. Mégpedig gyökeres változást. A korábbi marxista historiográfia a negyvennyolcas forradalom *társadalmi jellegét emelte ki*, a nemzetit viszont másodlagos jelenségként tárgyalta. Szabó Ervin például a magyar negyvennyolc központi kérdésének már századunk elején a társadalmi és párharcokat tartotta. A marxista történetkutatás a marxizmus elméleti irodalma mellett Marx és Engels olyan, főleg publicisztikai írásaira támaszkodott, amelyek a forradalom idején keletkeztek, s zömükben a *Neue Rheinische Zeitung*ban láttak napvilágot. Mivel Marx és Engels korabeli álláspontja a legtöbb vitatott kérdések közé tartozik, legalább néhány mondatban ki kell térnünk rá.

Közismert, hogy a marxi filozófia a társadalmi kérdésnek tulajdonít elsőbbséget a nemzetivel szemben. Ennek megfelelően Marx és Engels 1848-ban, a forradalom kortársaiként a nemzetek önállósulási mozgalmait csak abban az esetben támogatták, ha azok — megítélésük szerint — garanciát jelentettek arra, hogy előreviszik a társadalmi forradalom ügyét, illetőleg hozzájárulnak a társadalmi haladás olyan kerékkötőinek gyöngítéséhez, mint a feudális-abszolútista Habsburg-monarchia és a cári Oroszország. 1848-ban Marx és Engels úgy látták, hogy ilyen feladatra az olasz, lengyel, magyar és német forradalom alkalmas. A német proletariátustól azt is remélték, hogy viszonylag rövid idő alatt a proletárforradalmat is megvívja (a proletárforradalom győzelmével egyidőben pedig automatikusan

megszűnik minden nemzeti elnyomás is). Ugyanakkor a monarchia szláv nemzetjeinek mozgalmai — Marxék szerint — hátráltatják a társadalmi forradalom feltételeinek kialakulását. Ismeretes, hogy a nyugat-európai szocialista forradalommal kapcsolatos marxi elközelések nem valósultak meg, viszont Közép- és Délkelet-Európában több olyan polgári nemzet született, amely előbb vagy utóbb önálló államiságát is kiharcolta. A marxizmus klasszikusai 1848-ban viszont nem láthatták meg az ide vezető tendenciákat, mert a fejlettebb nyugati társadalmak felől figyelték Európa elmaradottabb középső és délkeleti felének forrongásait, amelyekben a társadalmi és nemzeti fejlődés hajtóerői akkor még teljesen egybefonódtak, ahol ekkor egészen más feladatok vetődtek fel, mint a fejlettebb nyugati társadalmakban.

Korunk történetírása természetesen nem nélkülözheti a fent említett gazdag historiográfiai örökséget, de úgy próbálja hasznosítani, hogy összeveti az eredeti történeti kútfőkkel. A mai történetírás módszere azonban nem lehet azonos a régi eseménytörténetírás hagyományos módszerével, hiszen annak lehetőségei már jó részét kimerültek; új eredmények a gazdaság- és társadalomtörténet művelésétől, valamint a politikai történetírás terén az *összehasonlító módszertől* remélhetők. Néhány előremutató lépésről máris szólhatunk. Az újabb gazdaság- és társadalomtörténetnek köszönhető, hogy 1848-at úgy foghatjuk fel, mint egy egész korszakra kiterjedő történelmi folyamat részét, a történeti „hosszú idő” fogalmával mérve, 1848 nem tűnik előzmények és következmények nélküli lobbanásnak, hanem — Közép- és Délkelet-Európáról szólva — a feudális rendről a kapitalizmusra való átmenet folyamata befejező, döntő szakaszának minősül. És egyben a *polgári nemzetek megszületése legfontosabb fejezetének*, amikor a nemzetet létrehozó-alkotó számos, eddig mintegy párhuzamosan fejlődő és ható tényező egy csomópontban találkozott, és mint egységes szervezet nemzetként kezdett működni. Ez volt a nemzet(ek) születésében a döntő pillanat.

Témánk szempontjából most már az a kérdés, hogy a polgári nemzet kialakulási folyamatában milyen volt a szerepe a nemzeti és a polgári elveknek, mozgalmaknak, részfolyamatoknak.

2.

A tudomány mindmáig adós ugyan a nemzet szabatos, általánosan elfogadott meghatározásával, de azt egyöntetűen bebizonyította, hogy a nemzetek születésében az objektív fejlődési folyamatok mellett a szubjektív tényezőknek is nagy volt a szerepük. Más szóval, a kapitalista termelési mód gazdasági és társadalmi elemeinek a feudális rend méhében való megjelenése, majd ezek rendszeres növekedése nyomán létrejött a nemzet tartós alapja, a szervezőmunka pedig azokat a kereteket hozta létre, amelyekben a nemzet tudati és érzelmi összetevői is kialakulhattak: a közintézményeket, a közeletet, a nemzeti res publicát. Az is bizonyított, hogy a nemzet megszervezése során fejlődött ki, az említett intézményi keretek segítségével, a nemzeti ideológia és a nemzeti érzés. A szervezőmunka során nagy szerepet kapott a külföldi, a polgári fejlődésben elől járó nemzetek példája.

Amint E. J. Hobsbawm *A forradalmak kora* című monográfiájában rámutat, Európa polgári átalakulására különösen az angol gazdasági élet, valamint a francia forradalom politikai gyakorlata volt nagy hatással. Valóban, azoknak a nagy történelmi személyiségeknek — tudós politikusoknak, íróknak, költőknek és szaktudósoknak —, akik a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első felében Közép- és Délkelet-Európában a nemzetek megszervezésére vállalkoztak (amiért később kiérdemelték az „ébredtők” elnevezést), az angol és a francia modell lebegett a szemük előtt. De — és ezt közkezen forgó irodalom bizonyítja — hatott a német, valamint az amerikai példa is. Persze, csak a mechanikus szemlélet lát másolást ott, ahol hatás van: a társadalmi és politikai berendezkedések és a szellemi élet fokozatos átalakulását számos tényező, sokféle hatás mozdította elő. Ezért nem maradhatnak említés nélkül az eszmei hatások sem: a felvilágosodás, a romantika és a liberalizmus. A felvilágosodás, ha szabad ezzel a kifejezéssel élnem, „a fejek forradalmát” készítette elő, a romantika a művészetek segítségével elsősorban az érzelmi élet célzatos irányítása révén szolgálta a nemzeti ébredés ügyét (például a nemzeti múlt dicsőítése s nagy jövő képének kiformalása és népszerűsítése útján), a liberalizmus az egyéni és a nemzeti szabadság eszméjét írta zászlajára. De ebben az értelemben már helyesebb nacionalizmusról beszélni. Miért?

A nemzeti eszme és a liberális polgári nacionalizmusok kialakulását, ezek jellegét nagymértékben meghatározták a politikai és államrendszerek. Közép- és

Délkelet-Európában a rendi társadalom megszüntetését s a polgárosodás kibontakozását, a *polgári nemzetek megszületését* három feudális-abszolutista nagyhatalom akadályozta: a Habsburg-monarchia, a cári Oroszország és az oszmán-török birodalom. Mindhárom nagyhatalom a feudális rendszer és a területi status quo őrzőjének szerepét vállalta az említett térségben. Súlyosbító körülményként említendő a cári Oroszországot és a Habsburg-monarchiát formailag is összekötő Szent Szövetség, amely éppen a nemzeti szabadságmozgalmak ellen alakult meg 1815-ben, ezért a beavatkozás politikáját rendszeresítette. Ilyen viszonyok között a nemzeti mozgalmak szervezői, a társadalmi reformerek s pláne a forradalmárok elkerülhetetlenül beleütköztek az abszolutista hatalmak és a konzervatív társadalmi erők állította korlátokba. E korlátok szorításától szenvedtek az értelmiség szélesebb rétegei is. Mindez, számos más ok mellett, kiváltotta a nacionalizmusoknak azt a formáját, amely akkor természetesen haladó szerepet töltött be az idegen elnyomás elleni nemzeti mozgalmakban. Innen csak egy lépés volt hátra annak az elvnek a megfogalmazásáig, hogy a nemzeti haladás legfőbb akadályai az idegen elnyomás; *a nemzeti szabadság kivívása gyakorlatilag is, a nemzetek szervezőinek gondolkodásában is elsőrendű politikai kérdéssé vált.*

De — a kutatott korra jellemző szónoki kérdéssel élve — hol volt még a nemzet, amelynek nevében Wesselényi Miklósek az 1830-as évektől egyre gyakrabban „emelték fel szavukat”, amelyért Tadeusz Kosciuszko és lengyel nemesi társai fegyvert fogtak a cári hatalom ellen, vagy amelynek felszabadításáért Bálcescuék titkos politikai társaságokat alakítottak? A valóságban ez még csak a születőben levő polgári nemzet, amelynek a nép jogilag és érzelmileg ezután lesz része. Ebben a vonatkozásban emlékeztetünk arra, hogy az 1831-es és az 1846-os lengyel nemesi nemzeti felkelések alkalmával a lengyel és az ukrán jobbágyparaszttok a „jó cár”, illetve „jó császár” illúzióban jobban hittek, mint nemzeti vezetőik szavaiban; sőt, a hivatalos felszólításoknak engedve háába is támadták a felkelőket. A nemesi felkelések eme kudarcai döbbenetes hatással voltak az „ébresztőkre” egész Közép- és Délkelet-Európában. Kiderült, hogy nem lehet szó az illető nemzet(ek) szabadságáról addig, amíg a nemzet(ek) zömét alkotó népet egy egész világ választja el nemesi vezetőitől, amíg az jobbágyi jogtalanságban és tudatlanságban van. Következésképpen az 1830-as éveket követő időben az „ébresztők” programjukba vették a jobbágyfelszabadítás kérdését, de elsősorban nem azért, mert a robot gazdaságtalan munka volt, hanem *azért, hogy a parasztságot bevehessék a nemzet keretébe.* Íme, hogyan érvelt 1843-ban Wesselényi: a pórnép és a nemesség közti szakadék nagy és állandóan növekszik, holott „együtti munkásság céljából oly szükséges lenne kezét fogni”. Ha ez elmarad, valószínűleg forradalomra kerül sor, de abban a parasztság „nem nemzeti érdeken s mint magyar lázadna fel”, hanem mint elnyomott társadalmi osztály: jobbágy. A lengyel példából senki sem vont le ennél világosabb politikai következtetést, és nem látta tisztában a tennivalókat sem.

A reformerek, a nemzeti „ébresztők” látásmódjában ilyen általános európai (a francia nemzetfelfogás a népet tette meg nemzetlé a polgári forradalomban; a lengyel példa stb.) és a konkrét hazai előzmények (a jobbágy—földesúr ellentét növekedése) hatására *vált a jobbágyfelszabadítás céljá és eszközzé; a társadalmi haladás volt a cél, de a polgári nemzet megteremtése érdekében.* Ezért aztán a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben kialakuló nemzeti programokban igyekeztek a nemzetit és a társadalmi, a nemzetiség elvét a társadalmi haladás elvével közös nevezőre hozni. Gazdag irodalom és számos, még kiadatlan dokumentum rá a tanú, milyen nehéz dolog volt az „érdekegyeztetés”. A nehézségek gyökerei a sajátos közép- és délkelet-európai társadalmi fejlődésben lehetők fel.

Ugyanis Európán ezen a részén a társadalmi reformerek és a nemzetek szervezői a legtöbb nemzet esetében abból a feudális nemesi uralkodó osztályból származtak, amely haszonélvezője volt a rendiségnek, a jobbágyrendszernek. Ilyen társadalmak voltak a német, a lengyel, a magyar, a horvát, a havasalföldi és a moldvai román. Ezeknek az uralkodó rétegeknek az érdekei azt kívánták, hogy a régi rendszerből önmaguk számára előnyös viszonyokat mentsenek át a polgári rendbe. Jóval könnyebb feladat volt a nemzeti egység létrehozása azon társadalmak körében, amelyek a történelem folyamán elveszítették feudális uralkodó osztályukat; megemlíthetjük itt az erdélyi és magyarországi román, valamint a szlovák és a szerb társadalmat. Ezek a társadalmak sokkal egységesebbek voltak, s a nemzet szervezői általában a népi származású értelmiség köréből kerültek ki, akiket sok szál fűzött még a parasztsághoz. De gyakorlatilag sem a teljes feudális társadalmi struktúrával rendelkező, sem a rendileg nem tagolt társadalmak nem valószínűsíthették meg 1848 előtt a jobbágyok felszabadítását, a társadalom tagjainak jogi

egyenlőségét, ezért a polgári nemzetek kialakulása sem fejeződhetett be. *Ha az 1848-as forradalmak általános politikai okait kutatjuk, akkor a fentieket a forradalom legdőntőbb okai közé kell sorolnunk.*

Ha a nemzetek társadalmi egysége (persze csak nagyon viszonylagos egységről lehetett szó) 1848 előtt nem is jöhetett létre, elkészültek a *nemzeti programok, megszülettek a nemzetek jövőjével kapcsolatos elképzelések.* Ezek a programok vagy elképzelések valamilyen formában felvetették a nemzeti önállóság kérdését, ami a nyelvi autonómiától az állami függetlenségig terjedhetett. Az erdélyi románok már az 1791-es *Supplex*-ben megfogalmazták legfőbb követelésüket, azt, hogy nyilvánítsák őket Erdély negyedik bevett, vagyis teljes jogú politikai nemzetévé. De már megszületett és terjedt a dákoromán államiság eszméje is, bár egyelőre inkább az irodalomban. A XIX. század eleji szláv nemzeti programokban, illetve az irodalomban a románokéhoz hasonló nemzeti eszmék bukkantak fel. És ezáltal a monarchiabeli nemzeti kérdést nemcsak a benne élő nemzeteknek az össz-monarchiához fűződő viszonyait érintette, hanem e nemzetek egymáshoz való viszonyának kérdéskörét is. Miről is volt konkrétan szó?

Arról, hogy a magyar, román, cseh, szerb, horvát, szlovák és lengyel nemzet nagyobb szabadságot szeretett volna elérni a monarchián belül önmön ügyei intézésében. E törekvések feltételezték a Habsburg-monarchia merev, központosított abszolutizmusának alkotmányos átalakítását. Ugyanakkor szükségessé tették, hogy a monarchiabeli nemzetek önmagukat megszervezzék, s egymástól legalább jogilag elkülönüljenek. Ez a mindinkább erősödő elkülönülési mozgalom erős nemzeti ellentéteket szült, s ezen nincs mit csodálkozni, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar és a román, a magyar és a szerb, a szlovák és más társadalmak milyen szövevényes függőségi rendszerben éltek együtt a feudalizmus századaiban. Mire gondolok?

Induljunk ki abból a történelmi tényből, hogy a magyar rendi állam Mohács után is fennmaradt, s hogy ebben, valamint a nagyfejedelemséggé alakult Erdélyben a magyar nemesség mint feudális uralkodó osztály a feudális nemzet funkcióját töltötte be, s mint ilyen a politikai jogok birtokosa volt. Legalább ennyire lényeges a társadalmi helyzet is; mindkét országban a jobbtartó nemesség nagy többsége magyar volt, a jobbágyság többsége viszont számos megyében, több országrészben román és szláv. Tehát, amikor az eddig politikai jogokkal nem rendelkező nemzetek nevében az „ébresztők” közösségi nemzeti és társadalmi jogokat követeltek, a magyar nemesség anyagi viszonyait és hatalmát gyöngítették; a magyar nemesség viszont feudális jogait korántsem volt hajlandó teljesen feladni, s az volt a célja, hogy megőrizze politikai hegemoniáját is. A reformmozgalom vezetői világosan felismerték a nemzeti kérdésben feszülő ellentéteket, s megkíséreltek más kiutat keresni a válságból. Wesselényi politikai nézetei nagyjából az egész vezetőréteg gondolkodását tükrözték, ezért érdemes idéznünk. Arra a maga által feltett kérdésre, hogy „miként lehet nekünk magunkat sikerrel védeni”, ezt a választ adta: „Valamint sorsunk nagy részben európai eseményektől függ, úgy véd- és mentőeszközeinknek is amazokéval összeköttetésben kell lenniök.” Vagyis azon az úton kell haladni, amelyet a fejlett európai nemzetek járnak; ki kell terjeszteni az alkotmányt minden egyénre. Haladó liberális érvelés, amely azonban nem számolt a nemzetek önrendelkezési törekvésével, azzal, hogy — és itt Bálcescut idézzük — „Az egyéni szabadság nem elegendő. A nemzetek nemzeti szabadságot akarnak.” Az egyenlő polgárjogi eszme bármennyire haladó eszme volt, elégtelennek bizonyult.

A reformkor és az 1848-as forradalom korának nemzeti kérdését nehéz volna megérteni néhány további, a mai olvasó szemében különösnek vagy éppen lehetetlennek tűnő jelenségek jelzése nélkül. Mindenekelőtt: *azok a korok csak nemzeti kérdést ismertek, de — mai értelemben vett — nemzetiségi kérdést nem.* A nemzeti kisebbség fogalma jóval későbbi keletű. (Az csak a fogalmak kialakulatlanságára jellemző, hogy nemzetiségről beszéltek és írtak, holott ezen mindenki nemzetet értett.) Például az erdélyi románok vezetői természetesnek vették, hogy az erdélyi, magyarországi és a Kárpátokon túli románság egy nemzet; a magyar vezetőréteg gondolkodásában az erdélyi magyarság éppúgy része volt a magyar nemzetnek, mint a magyarországi; a magyarországi (bánsági és bácskai) szerbek szerbiai testvéreikkel képezték egy nemzetet. Csak a német nép zömétől messze lakó erdélyi szászok módosítják a képet, amennyiben külön nációnak tartották még ekkor is magukat; de még ők is szoros kapcsolatban állottak az osztrákokkal, sőt a németországi németekkel is. Hangsúlyozzuk, hogy *önmagát mindegyik nemzet egy-egyének képzelte el.* Mindez — más okok mellett — annak volt a következménye, hogy Európa e részén nem alakultak ki nemzeti államok, s az egynyelvű etnikumok tagjai között a kapcsolattartást (amennyiben ez politikán túli volt) senki sem akadá-

lyozta mesterséges eszközökkel. A nemzet egységének ilyen, mondhatni „természeti“ felfogása nem maradt következmények nélkül; 1848-ban egyes nemzetek már rátértek az egység gyakorlati megvalósításának vagy legalább a megfelelő politikai feltételek előkészítésének az útjára. De ekkor elkerülhetlenül szembefordultak egymással a nemzeti mozgalmak. Ami pedig kapóra jött a nagyhatalmaknak. A „természeti“ kapcsolatrendszer bonyolult politikai jelenségévé alakult át.

3.

1848 januárja és júniusa között egymás után kapcsolódott be a forradalom árába az olasz, francia, német, lengyel, magyar, román, cseh, szlovák, horvát, szerb és ukrán nemzet. A szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavával induló nagy megmozdulásoktól megrettent régi rendszerek engedni kényszerültek. Az államhatalom gyöngülése (a francia király futása, Metternich bukása, Bibescu havasalföldi fejedelem elmenekülése, valamint az alkotmányos ígéretet jelezték a fejlemények irányát) lehetővé tette, hogy a korábbi ellenzéki mozgalmak vezetői, a reformerek és a nemzetek ébresztői vegyék át az események irányítását, hiszen a forrongó néptömegek hallgattak rájuk. „A Népek Tavaszá“-n semmi sem tűnt lehetetlennek, ezért merész tervek születtek.

Már rendszerint a tömegmozgalmak kirobbanása szükségessé tette, hogy újra megfogalmazzák a nemzeti célkitűzéseket. Megállapíthatjuk, hogy a régebbi programokat megtartották, de határozottabban körvonalazták azokat a pontokat, amelyek döntő fontosságúnak bizonyultak a nemzeté válás befejezésében. A Habsburgmonarchiába bekebelezett olaszok (Lombard-Venecai Királyság) nemzeti és társadalmi szabadságot követeltek, akárcsak a Poroszország, Oroszország, illetve Ausztria által megszállva tartott lengyelek (Poznań Nagyhercegség; Lengyel Királyság; Ukrajna) vezetői. A Poznańban (Posen) megalakult ideiglenes kormány célul tűzte ki az egész lengyel nép egyesítését, s földet ígért azoknak a parasztnak, akik katonának álltak be a lengyel nemzeti hadseregbe. A Galiciában élő lengyel vezetőknek 1848. március 28-án közzétett programja a nemzeti szabadságjogok megadását és a jobbágyfelszabadítást szorgalmazta. A magyar forradalom programjában, amelyet a Pozsonyban ülésező országgyűlési ellenzék, Kossuthék március 3—18. között dolgoztak ki (ezt terjesztették a király elé kérés, felirat formájában), akárcsak a pesti nép és ifjúság március 15-i követelése (amely hatást gyakorolt a pozsonyi program elfogadására), olyan pontokat tartalmazott, mint a felelős nemzeti kormány, unió, alkotmányos jogok, jobbágyfelszabadítás, törvény előtti egyenlőség, köztelherviselés és egyebek. Ezzel megegyező volt a Kolozsváron kidolgozott március 20—21-i program is. A román nemzeti program főbb pontjait a május 15—17. közt tartott balázsfalvi nemzeti gyűlés, és a június 9-i iszlai nagygyűlés dolgozta ki. A balázsfalvi határozat azt követelte, hogy ismerjék el az erdélyi románságot önálló politikai nemzetnek, ruházzák fel az öt megillető jogokkal, töröljék el a jobbágyrendszert úgy, hogy az úrbéri föld menjen át a parasztság tulajdonába. Nagy hangsúlyt helyeztek arra a pontra, amely előírta, hogy Erdély és Magyarország uniójáról ne döntsenek addig, amíg a román nemzetet nem ismerik el. E pontokat petíció formájában az erdélyi országgyűléshez, valamint a királyhoz terjesztették fel. Az iszlai kiáltvány Havasalföld autonómiájának kiszélesítését követelte, az esedékes társadalmi reformok, különösen a földreform keresztültvitelét. Az április 8-án kibocsátott cseh program felelős minisztériumot irányoz elő Prágában, továbbá a cseh, morva és sziléziai rendi gyűlések egyesítését és a parasztság robotkötelezettségének a megváltását, a cseh nyelv használatának kiterjesztését az iskolai oktatásban és a törvényhozásban. És itt a felsorolást félbeszakítjuk, mert már a fentiek alapján levonható az a következtetés, hogy a nemzeti és társadalmi elvek szorosan összefonódtak. Mielőtt fejtegetéseinkkel továbbmegyünk, tisztázásra szorul az a kérdés, amely annyi félreértésre adott alkalmat. Tudniillik a nemzeti és társadalmi jelleg értelmezésének kérdése Nyugaton és Keleten.

Történelmi tény, hogy a fejlett nyugati nemzetek, az angol, francia, belga és mások már régen túljutottak azokon a fejlődésbeli átalakulásokon, amelyekkel Közép- és Délkelet-Európa nemzeti 1848-ban próbált megbirkózni. Nyugaton már korábban kialakultak a nemzeti államok — a német nemzeti állam kivételével —, s az uralkodó tőkésrendszer gazdasági és társadalmi struktúrája is kiépült; mindez meghatározta a politikai mozgalmak jellegét. Itt 1848 tavaszán a *társadalmi kérdés lényegében egyenlő volt a munkáskérdéssel*. Angliában 1848 tavaszán erővel bontakozott ki a chartista mozgalom, Franciaországban a százezeres mun-

kanélküli tömegeket a kormány azzal próbálta megnyugtatni, hogy számukra nemzeti munkaműhelyeket létesített. Mivel ez a kísérlet csődöt mondott, a munkások júniusban szociális köztársaságot követelve keltak fel. S bár a trikolóros köztársaságpárti erők vérbe fojtották a párizsi munkásfelkelést, ettől kezdve „a kommunizmus kísérlete” mindig ott lebegett Nyugat-Európa fölött. Aminek viszont Közép- és Délkelet-Európában csak szirén visszhangja volt; csak költők és írók, utópista gondolkodók fogták fel értelmét, más rétegekben inkább a tulajdon öröklévalóságába vetett hitet ingatta kissé meg.

Európa keleti felében egészen más volt a társadalmi kérdés lényege, tartalma. Itt a feudális rendiség megszüntetését, a jobbágyrendszer eltüntetését tűzte napirendjére a történelmi haladás. Nyugat és Kelet közt a különbség egy egész történelmi korszak, minőség tekintetében egy teljes társadalmi rendszer volt abban a pillanatban. Jól szemlélteti ezt a hatalmas különbséget az a történelmi paradoxon, hogy 1848-ban Közép- és Délkelet-Európa nemzeti nem a negyvennyolcas francia forradalmat tartották modelljüknek, bár nagyon várták (persze, hiába) tőle a segítséget, hanem 1789-et.

E. J. Hobsbawm említett könyvében az európai negyvennyolcas forradalom társadalmi jellegének egy másik értelmezésével is találkozunk. Aminek az a magva, hogy a városi szegénység a forradalom fő társadalmi alapját alkotta, ez az erő „döntötte romba Palermótól az orosz határig a régi rendet”. Ez a megállapítás azonban egyoldalú, tehát kiegészítésre szorul. Ugyanis a városi dolgozó szegénység forradalmi fellépése után Közép- és Délkelet-Európában — az egy szűkebb Ausztria kivételével — mindenhol felkelt a falu is a feudalizmus ellen, ami kifejezte a parasztság érdekelttségét a társadalmi átalakulásban. A nemzeti mozgalmak vezetői éppen erre a paraszti forradalmiságra építve siettek, hogy a jobbágyfelszabadítás által maguk mögé sorakoztassák, most már a nemzeti célok kiharcolása érdekében a parasztságot.

A jobbágyfelszabadítást rövidesen — Moldva, Havasalföld és a Lengyel Királyság kivételével — mindenhol törvényileg is elhatározzák, amivel együtt járt a törvény előtti egyenlőség kinyilatkoztatása, a rendi intézmények feloszlása. *Ezzel a nemzetté válás folyamata alapján véve befejeződött.* A fentiek mellett erre vonatkozóan alig hozhatunk fel meggyőzőbb bizonyítékokat, mint magukat a tényeket (amelyek már érzelmi, hazafias magatartást tükröznek): gondoljunk Kosuth toborzójának sikerére a magyar parasztság körében, amely lehetővé tette, hogy a magyar forradalom egymaga is képes legyen felvenni a küzdelmet a Habsburg-hatalom ellen; illetőleg az erdélyi román parasztság egyöntetű kiállítására Avram Iancuék felkelése mellett. (A parasztság azonban nem adta fel teljesen osztálytörekvéseit sem, amiről a későbbi parasztmozgalmak tanúskodnak.)

Úgy véljük, eddigi fejtegetéseink alapján levonhatjuk azt a következtetést, és ez a fő kérdésünkkel kapcsolatban, hogy Közép- és Délkelet-Európát illetően nem szerencsés megoldás mereven szétválasztani a negyvennyolcas forradalmak nemzeti és társadalmi jellegét. Itt a *nemzeti és a társadalmi kérdések szorosan összefonódnak; elképzelhetetlen volt a nemzeti haladás a társadalmi átalakulások nélkül, és ez fordítva is igaz.* Az viszont jól kimutatható, hogy a forradalmak különböző szakaszaiban a nemzeti és társadalmi elv nem egyforma súlytal vetődött fel. Például abban a szakaszában, amikor a nemzeti célkitűzések, az önállóság, függetlenség elérése (vagy megvédése) érdekében fegyveres harcokra került sor, a nemzeti kérdésre tevődött a hangsúly.

4.

Valóban a belső strukturális egységük létrehozása érdekében folytatott küzdelemmel párhuzamosan a kelet-európai nemzetek erőteljes harcot indítottak nemzeti törekvéseik megvalósításáért is. Ezeknek a törekvéseknek a programpontjait már felvázoltuk. Általánosabban fogalmazva meg célkitűzéseiket, megállapíthatjuk, hogy a Habsburg-monarchia, a cári Oroszország és Törökország azon nemzetel, amelyek bekapcsolódtak a forradalomba, elsősorban nagyobb önállóságukért, autonómiájuk kiszélesítéséért, a más nemzetekkel való egyenlő jogokért küzdöttek. E soknemzetiségű birodalmak önállósuló polgári nemzeti egyre nehezebben viselték, majd egyáltalán nem tűrték el a számukra előnytelen megkülönböztetéseket, sem azt, hogy saját belső ügyeiket más nemzetek vezetői intézzék. Természetesen a végső cél — ilyen a nemzetek természete — a teljes függetlenség, a területi elkülönülés, majd az azonos nyelvű etnikumok területi-állami egyesítése volt. A nemzeti programok gyakorlatba ültetése azonban 1848-ban csak részben és időlegesen sikerült. Ennek objektív okai voltak, amelyeket egyrészt a nem-

zetközi viszonyok kedvezőtlen fejlődésében, az európai forradalmak nemzeti céljainak természetében, az egyes forradalmak taktikai tévedéseiben kell keresnünk.

Lássuk röviden a taktika kérdését, amelyről a történészek gyakran megfelelkeznek.

A forradalom első időszakában, az egyes nemzetek vezetői (nagyobbrészt a régi ellenzék) a királyhoz, császárhoz, fejedelemhez, különböző országok rendi országgyűléseire folyományozták az illető nemzet kívánásainak teljesítése végett. Ezért a nemzeti programok, amelyek mint követelések születtek meg a forradalom első napjainak tömegmozgalmi során, most mint *petíciók*, *kérvények* kerülnek a régi rendszerek képviselői elé. A Habsburg-monarchia nemzetének képviselői — osztrák-németek, magyarok, románok, lengyelek, horvátok, szerbek, szlovákok, ukránok — a bécsi udvarhoz, a császár-királyhoz, a bécsi, pozsonyi, kolozsvári rendi gyűlések elé terjesztették kérvényeiket; a havasalföldi forradalom vezetői a török portához, Poznań Nagyhercegség lengyel vezetői a porosz királyhoz fordultak. A forradalmak vezetői minden esetben forradalmi változtatásokat kértek a régi feudális abszolutista rendszerek képviselőitől, illetőleg azoktól a parlamentektől, amelyekben a többséget a régihez ragaszkodó, abból minél többet menteni kívánó képviselők alkották. (Más volt a helyzet Franciaországban.) Paradoxális helyzet adódott: a program forradalmi volt, a taktika (a forradalmak első fázisában) legális, reformista. Igaz, hogy a legalista taktikai vezetésére állandó nyomást gyakorolt a baloldal, amely a népmozgalmak élén állt (gondoljunk Petőfi és társaira; Bálcescura s radikális barátaira, a bécsi radikális ifjúság s a munkásság vezetőire stb.), de azt megváltoztatni nem sikerült. A „törvényes“, vagy ahogy szívesen nevezték a mérsékelték: „alkotmányos forradalom“, azaz taktika időt engedett a régi rend híveinek arra, hogy soraikat rendezzék, hogy megfelelő védekezési módszereket, taktikát dolgozzanak ki és állítsanak szembe a forradalmakkal.

Ez a taktikázás azzal kezdődött, hogy 1848 tavaszán a király és a bécsi kormány a legerősebb ellenféllel szemben tanúsította a legtöbb engedékenységet, azt a látszatot keltve például, hogy támogatja a magyar forradalmat, hiszen megerősítette a márciusi törvényeket, jóváhagyta a felelős minisztérium megalakulását s az uniót is. Viszont elutasította a balázsfalvi román küldöttség petícióját, amelyben az önálló román nemzet elismerését kérték, valamint azt a kívánást sem vette figyelembe, hogy Erdély és Magyarország uniója kérdésében ne hozzanak döntést előbbi kérésük teljesítése előtt. Az unióval kapcsolatban hasonló sors érte a szász beadványokat is. Mindezeket, valamint a szláv nemzetek kérelmeit Bécs a magyar kormány illetékességi körébe utalta.

Ez a látszólagos jó együttműködés a bécsi kormány és a magyar forradalom vezetése között végső soron nem tett jó szolgálatot a forradalom ügyének. Egyrészt, mert a különböző nemzeti követelések elutasítása miatt mindenki a magyar kormányt okolhatta, másrészt a magyar vezetők nagyobb részét illúziók világába vezette; meg voltak győződve arról, hogy Bécs hajlandó Magyarország függetlenségét elismerni, és csak a perszonálunióhoz ragaszkodik. Csoda-e ilyen előzmények után, hogy a magyar nemzet vezetői elegendőnek tartották a magyarság erőit a nemzeti program megvalósításához? A fenti meggyőződés a gyakorlati politikára sem maradt hatás nélkül. A magyar forradalom vezetői az ország minden lakosára kiterjesztették — kevés kivétellel — az alkotmányos jogokat, keresztlüvvették a jobbakok felszabadítását is, de már a különböző etnikumoknak nem adtak olyan közösségi nemzeti jogokat, amelyek alapjául szolgálhattak volna a nemzetek közti szövetségnek; ebben az értelemben a magyar forradalom szempontjából az erdélyi románság, a horvátok, a szerbek és a szlovákok, s általuk a monarchia határain kívüli románok, szerbek szövetsége jöhetett elvileg tekintetbe. (A magyarországi románok egy része végig a magyar forradalom oldalán állt.)

Vannak olyan történészek, akik szerint a magyar forradalom és a román, szerb, horvát, valamint szlovák nemzetek közti szövetség illúzió; akkor sem jöhetett volna létre, ha az erdélyi országgyűlés, ezt követően a magyar kormány és parlament elismerte volna a román nemzet teljes jogos követelését politikai jogait, valamint a szláv nemzetek autonómiáját illetően, mivel ekkor újabb, elsősorban területi vonatkozású kérdések merültek volna föl, amit a magyar középneemesi vezetés eleve kizártnak nyilvánított. A szövetség kérdésével kapcsolatban néhány ideológiatörténeti problémát is érintenünk kell.

Kétségtelen, hogy 1848 uralkodó ideológiája a militáns nacionalizmus volt, amely nemzetenként sajátos tartalommal telítődött. E sajátos nacionalizmusoknak a forradalom viharában kellett szembesülniük, és ez súlyos ellentétekhez, konfliktusokhoz, sőt polgárháborúkhoz vezetett. Mert annak a kornak a nacionalizmusa minden haladó, a nemzeti fejlődést elősegítő funkciója mellett már erősen

negatív vonásokat is kifejlesztett. Ilyen volt a más nemzetek feletti uralom, hegemonia eszméje. Ez a vonás nyilvánult meg abban, hogy a német forradalom liberális vezetői nem vették határozottan védelmükbe a porosz militarista állammal szemben a lengyel nép szabadságát; az osztrák forradalom liberális vezetése támogatja az osztrák kormányt az olasz nemzeti szabadságharc leverésében, s hasonló szerepet vállalt a magyar forradalom elleni háborúban, amelyet a kamarilla katonai szárnya kezdeményezett.

Az európai forradalmak közti együttműködés háborúnyitotta a régi rendszerek, abszolutista nagyhatalmak restaurációs terveinek végrehajtását: a forradalmak egyenként estek áldozatul a katonai túlerőnek. Először a krakkói, ukrainai és poznaói lengyelek nemzeti mozgalmait, felkeléseit, fojtották el, bár ezzel még az európai forradalom nem hanyatlott le. De már júniusban olyan vereségek érték, amelyek felgyorsították a bukás felé vezető folyamatot; a párizsi júniusi felkelés elnyomását a prágai felkelés leverése követte, majd az olaszokat győzte le Radetzky marsall osztrák hadserege. Ez a győzelem fordulatot hozott a Habsburg-hatalomnak a magyar forradalommal kapcsolatos politikájában is. Ha Bécs eddig kénytelenségből ugyan, de elismerte a magyar forradalom követeléseit, most elérkezettnek látta az időt, hogy teljes erővel forduljon a magyarok ellen. A forradalom ügye és a szövetségek szempontjából a tragikus az volt, hogy Bécs szövetségébe vonta a horvátokat, cseheket, szerbeket, szlovákokat és az erdélyi románokat. Hogyan vált ez lehetővé?

Ismét az ideológia terére terelve a szót, a magyar liberalizmus kettősségét érintjük. Ugyanis a magyar liberalizmus, miközben harcra mozgósított a Habsburg-elnyomás rendszere ellen, nem tudott lemondani a hegemonia eszméjéről a magyarországi szlovákokkal és románokkal kapcsolatban. Ezért nem ismerte el ezeket külön politikai nemzetnek. Másrészt, az 1848-at megelőző politikai küzdelmek során kifejlődtek a különböző etnikumok körében olyan nemzeti érzések is, amelyek szembeállították a nemzeteket egymással; a nemzetek saját nyomorúságaik okát mindenekelőtt a másik nemzetben keresték. Ennek a nyilván túlzó érzelmi motiváltságokkal teltt gondolkodásmódnak a megszületését a társadalmi viszonyok indították újtára, nevezetesen a magyar földesúr és a más nemzetiségű jobbágyparaszt évszázados vitái, ellentétei. Ez a tényező, valamint a feudális nemzetek és a nemzetzen kívül maradt társadalmak közti feszültségek okozták azt, hogy a magyarországi és erdélyi románok, a magyarországi szerbek, horvátok vezetői Bécsben keresték érvényesülésük támaszát akkor is, amikor ott csak ígéretek kaphattak. Egyébként ezen nemzetek vezetőinek bécsi orientációja már legalább háromnegyed százados múltra tekintett vissza.

Persze, 1848-ban a militáns nacionalizmusok mellett minden nemzet forradalmában más, a néptestvérség, az elnyomott nemzetek összefogását célzó radikális eszmék, ideológiák is kialakultak: Petőfiéék, Bálcescuék, a lengyel emigráció (liberálisok és forradalmárok mind), a bécsi radikálisok tevékenységét említhetjük itt meg. De amikor az utókor fejet hajt tetteik előtt, látnia kell azt is, hogy ezek hatása nem akadályozhatta meg a tragikus konfliktusokat.

Igazuk van-e hát azoknak, akik az elnyomott nemzetek közötti szövetséget eleve lehetetlennek tartották? Nehéz erre a kérdésre egyszerű igent vagy nemet mondani. Nézzük hát a tényeket.

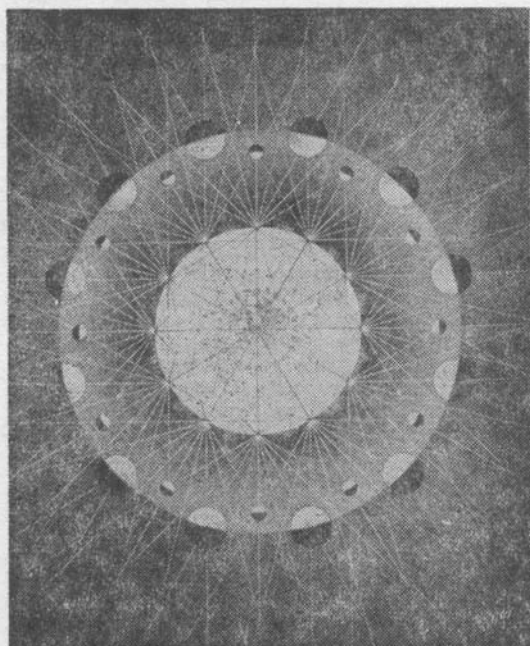
Az ilyen szövetség előfeltétele lett volna a nemzeti programok, ideológiák egymáshoz való közelítése, a kölcsönös engedmények elve alapján. Ezek az előfeltételek viszont csak a forradalom tüzeiben jöttek létre: a Habsburg-hatalom és a cárizmus együttes fellépése a már-már győztesnek tűnő magyar forradalom és szabadságharc ellen (a fellépést hallgatólagosan vagy nem hallgatólagosan a többi nagyhatalom is elismerte) Kossuthot és a magyar forradalom más vezetőit meggyőzte, hogy a magyarság önmaga erejével nem képes kiharcolni független államiságát, és arra a következtetésre vezetett, hogy a nagyhatalmi politikával szembe kell fordítani a nemzeti önállóságra törekvő nemzetek szövetségét. Ezzel a felismeréssel egyidőben hasonló következtetésre jutott, főleg Bálcescu rendkívül következetes tevékenysége révén, az erdélyi románság vezetőinek egy része is, élén Avram Iancuval; célszerűbbnek látták a magyar forradalommal való megegyezést, mint a Habsburg-monarchia támogatását. Mindennek eredményeként jött létre a Kossuth, valamint a Bálcescu és Cezar Bolliac által aláírt Megbékéltető Tervezet. És ennek sikere érdekében dolgozta ki a magyar kormány, a magyarországi román képviselőkkel való egyetértés alapján, a nemzetiségi törvényt (Európa első nemzetiségi törvényét!), amely kimondta, hogy az országban élő „minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése” alkotmányos jog. Az 1849. július 28-i nemzetiségi törvény elfogadásakor egy másik nevezetes eseményre is sor került: a zsidók emancipációjának törvényes kimondására.

Milyen hát 130 év távlatából a Népek Tavaszának történeti mérlege?

Tény, hogy 1848 csak részben váltotta be a népek és nemzetek nagy reményeit. De még akkor is olyan vívmányokat s eredményeket ért el, amelyek döntő hatással voltak a következő történeti korszak polgári átalakulására és nemzeti fejlődésére; 1848-ban a legtöbb országban eltörölték a feudalizmust, befejeződött a polgári nemzetek kialakulásának a folyamata, lefektették a nemzeti programok alapcéljait. A fentiek mellett történelmi eredménynek kell tekintenünk 1848 tanulságait, azt, hogy a fegyverek nem dönthetnek véglegesen a vitás kérdésekben, és a nemzeti szabadságot, amely a társadalmi haladás feltétele is, csak az együtt és egymás mellett élő népek (nemzetek és nemzetiségek) megegyezése biztosíthatja.

IRODALOM

1848. *Arcok, eszmék, tettek.* Tanulmányok. (Szerk. Dávid Gyula). Buk., 1974 — Nicolae Bălcescu: *Opere IV.* (Szerk. G. Zane) Buc., 1962. — V. Cherestescu: *A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés.* (Ford. Benkó Samu) Buk., 1967. — Gál Ernő: *Tegnap és mai önismeret.* Buk., 1975. — H. Hantsch: *Die Geschichte Österreichs II.* Graz—Wien—Köln, 1962. — E. J. Hobsbawm: *A forradalmak kora 1789—1848.* Bp., 1964. — Damian Hurezeanu: *Formarea națiunii române.* Revista de istorie, 1975. 7. — R. A. Kahn: *Das Nationalitätenproblem in der Habsburger Monarchie.* Graz—Köln, 1964. — Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon.* Bp. 1977. — Marx—Engels Művei 5—6. Bp., 1961—1962. — Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban.* Bp., 1949. — I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok.* (Szerk. Csatári Dániel) Bp., 1966. — Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Lipcse, 1843.

Csutak Levente: Sol omnia regit

Kelemen Lajos üzenete

1.

Ünnepe van a romániai magyar történetkutatásnak. Megjelent egy kötet Kelemen Lajos művészettörténeti tanulmányaiból (*Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1977) Benkőné Nagy Margit gondozásában és Szabó T. Attila bevezető tanulmányával. Örökségének továbbadásával régóta tartozunk a halott tudósnak és önmagunknak. Hálásak lehetünk tehát a kötet gondozójának és a bevezető szerzőjének, amiért kitartó fáradozásuk eredményeként eddigi mulasztásunk nyomasztó terhét legalább ennyivel csökkentették. Bár nem vagyunk annyira gazdagok, hogy továbbhaladásunk közben nélkülözhetnők olyan munkás élet tanulságait és tudományos eredményeit, mint amilyen a Kelemen Lajosé volt, mégis születése századik évfordulója kellett ahhoz, hogy tanulmányainak első része gyűjteményes kötetben hozzáférhetővé váljék. Van valami jelképszerű és egész tudományos életünk szervezetségi fokára jellemző ebben. E kötet egyszerre szolgáltat elégtételt egy különlegesen tiszta, szorgos emberi életnek, pótol hézagot, teremt folytonosságot kutatásunkban, és mutat fel követésre méltó, nagy hatású példát a tudományok nemzetiségi munkásai számára. Ennél méltóbb, hasznosabb és a közel másfél évtizede halott szerzőnek kedvesebb, szándékainak megfelelőbb emléket a Kriterion kiadó nem is állíthatott volna születése századik évfordulójára.

Az idősebb nemzedékek soraiban Erdély-szerzte még akadnak, bár számuk rohamosan fogy, akik személyes kapcsolataik és találkozásaik révén őrzik Kelemen Lajos emberi alakját, természetes egyszerűsége ellenére tiszteletet parancsoló, különleges egyéniségének varázsát. Mások számára azonban máris legendás személyiséggé vált, a legfiatalabbak előtt pedig emléke pusztá névvé fakult, vagy még a neve is kihullott a tudatukból. Már életében akadtak olyanok — és az idő ezek számát állandóan szaporítja —, akik mindentudó órakulumnak vélték, mely elektronikus gépezetként tárolja agyában az erdélyi múlt minden adatát. Társadalmi viszonyainkra jellemző, hogy az idővel együtt járó legendásodás ezt a képet mélyíti el a köztudatban. E kötet bevezető tanulmánya Kelemen Lajos egyénisége, tudói és emberi magatartása, kutatói módszerei kialakulásának felvázolásával vizsgálja a nagy tudóst emberközébe azok számára is, akik személyesen már nem ismerték. A hálás tanítvány és a közeli barát melegségével megírt tanulmány finom rajzú, hiteles elemzést nyújt egy rendkívüli személyiség kialakulásáról és életútjáról. Kelemen Lajos eddig egyetlen tudományos igényű életrajzának és méltatásának hitelét nagymértékben növeli a túlzásoktól teljesen mentes, tárgyilagos hangvétel. Ritkán adódó szerencsés helyzet, hogy éppen az foglalja össze egy halott szellemi alkotó pályafutását, aki nemcsak legközelebb állott hozzá, és ezért legjobban ismerhette, hanem aki sokban rokon lelkiakat is vele, valóságos szellemi gyermeke annak, akiről szól. A nagy történésszel foglalkozó későbbi irodalomnak mindig kiindulópontja marad Szabó T. Attila e sok szeretettel megírt tanulmánya. Információi gazdagságával és pontosságával, a valósággal minden vonatkozásban szembenéző bátorságával, érzelmi azonosulásból fakadó melegségével maga is méltó folytatása a Kelemen Lajos-i történetírásnak.

Egy könyv lapjairól kibontakozó emberábrázolás gazdagság és színek dorgában természetesen sohasem versenyezhet azzal az életteli képpel, amelyik a személyes kapcsolatok nyomán jött létre bennünk. Akik személyesen ismerték Kelemen Lajos-t, a tisztaságával mindenkit lenyűgöző, önmagát közössége szolgálataiban elégető önzetlen ember képét egy-egy újabb vonással bizonyára még teljesebbé tehetnék. Ez azonban csak azoknak az egyre kevesebbeknek nyújtana még többet, akik arcának múlt földi másával együtt azt az eleven embert is őrzik magukban Kelemen Lajosból, aki velük együtt véglegesen eltűnik. A bevezető írója, talán öntudatlanul is, számolt azzal, hogy a jövő nemzedékek előtt az ember és az életmű számunkra természetes egysége megbomlik, és életrajzában az utóbbira, az emberből pedig az alkotóra helyezte a hangsúlyt. És ez így van rendjén, mert a bennünk ma is élő Kelemen Lajos így válhat időtlenné, az egymást követő nemzedékek közös értékévé. Ez az életrajz az első lépést jelenti azon az úton, amelyen Kelemen

Lajos a munkatársak, tanítványok, barátok, tisztelők, ismerősök múlandó köréből végleg átköltözik a magyar tudománytörténet nagy alakjai és az erdélyi magyar nemzetiség világitó csillagai közé.

2.

E most kezdődő metamorfózishoz alaposan hozzájárult Benkóné Nagy Margit is a maga szerkesztői munkájával. Azt valósította meg ugyanis, amit Kelemen Lajos kedvezőtlenebb körülmények között, 1920-tól fogva több ízben is hiába próbált meg. Benkóné ügybuzgalma és kitartása biztosította, hogy Kelemen Lajos öröksége legalább részben hozzáférhetővé váljék, és elkezdhesse igazi utóéletét. E tanulmánykötet megvalósítása, a régi tanulmányok végleges bekapcsolása tudományos kutatásunk vérkeringésébe kétségtelenül az ő érdeme. Benkónét a szerző még 1957-ben bevonta kötete szerkesztési munkájába, amikor még maga foglalkozott a kiadás gondolatával. Benne tehát olyan szerkesztőre lelt e kiadvány, aki minden tekintetben ismerte az elhunyt szerző elképzeléseit. S Benkóné a reá szállott feladat hűséges sáfárának bizonyult.

Csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk arról a szerénységről, tapintatról, a szerzővel való teljes lelki azonosulásról, ahogyan a kötet gondozója a sajtó alá rendezés hálásnak aligha nevezhető feladatát megoldotta. Ennek köszönhetően a kötetben nyoma sem érzedik annak, hogy e dolgozatok nem szerzőjük gondozásában jelentkeznek előttünk. A szerkesztő az eredeti szöveg legteljesebb tiszteletben tartása mellett is megtalálta a módját, hogy az újabb szakirodalomra való utalásokkal a problémák mai állása szintjén hozza vissza a halott tudós eredményeit a tudományos életbe. Mindezt úgy oldotta meg, hogy az olvasót egyetlen pillanatig sem hagyja tájékozatlanságban a legkisebb szerkesztői beavatkozás természete és mértéke felől sem. A szerkesztői megjegyzések a dolgozathoz tartozó eredeti jegyzetanyag után, teljesen elkülönítve olvashatók. Ugyanott adja Benkóné a témára vonatkozó újabb irodalmat és a legfrissebb információkból az elengedhetetlenül szükségeseket. Nagyon szerencsésnek tartjuk ama eljárását is, hogy megjegyzései során közöl a szerző e kötetben nem található más dolgozataiból a tárgyalt kérdést magyarázó, jobban megvilágító részeket. Így az olvasó egy helyen kaphatja mindannak a lényegét, amit a szerző bizonyos témákról különböző helyeken és időben írt. Ezáltal a végleges álláspont kialakulásának az állomásait szintén megismerteti az érdeklődő szakolvasókkal.

A kötet gondozójának tartozunk köszönettel a gazdag és viszonyaink között szépen kivitelezettnek tekinthető képanyagért is. Az évtizedekkel korábban megjelent tanulmányok képeinek újbóli beszerzése, vagy egyes dolgozatoknak az első kiadásánál bőkezűbb illusztrálása nem kis fáradságot, utánajárást és költséget kívánt meg Benkóné Nagy Margit részéről. Ennek az önálló kutatási feladattal felérő munkának a megoldása szeretettel, türelemmel és kitartással egyrészt nagymértékben növeli a tanulmánykötet tudományos értékét, másrészt viszont teszi a nagyközönség előtt. A szerkesztő gondosságát dicséri még a részletes személy- és helynévmutató. Ez utóbbi magyar, német és román hivatalos alakjában közli a kötetben előforduló erdélyi helységek nevét. Mindkét mutató értékes segítséget jelent a kötet minden forgatója számára.

3.

E tanulmánykötetnek azonban tudománytörténeti funkciója is van. Vele eljött az ideje és megeremtetődött a lehetősége annak, hogy helyesbítsük a köztudatba egyre jobban beívódó képet a mindent tudó, de semmit meg nem író legendás historikusról, és józanul kijelöljük helyét az erdélyi magyar történetkutatás fejlődésében. Ez a könyv valósággal megköveteli azt is, hogy tisztázzuk viszonyunkat Kelemen Lajos örökségéhez, és ennek fényénél elmélkedjünk a jelen és a jövő teendői felől.

Kelemen Lajos valóban nem volt termékeny, mert számára az írás a tudományos vizsgálódás végleges lezárását jelentő, nagyon felelősségteljes művelet volt. Aki így vélekedik az írásos közlésről, az mindig nehezebben ad ki valamit is a keze alól, mint az olyan lelki alkutú kutatók, akik önmagukkal szemben kevésbé kritikusak. De mindezek ellenére téved a közvélemény, amikor azt hiszi, hogy a nagy historikus mérhetetlen tudását a sírba vitte magával. Keveset publikálni

és természetlennek maradni, két egymástól különböző dolog. Ez utóbbi Kelemen Lajos méretű és tudású ember esetében a felelőtlenséggel lett volna egyenlő. Ő azonban egész életével bizonyította, hogy tőle mi sem állott távolabb, mint a felelőtlen sáfárkodás közönsége irányában a reábizott talentumokkal.

Megjelent cikkeinek hosszú listáját ismerő szakemberek körében mindez eddig sem volt vitás. E mostani gyűjteményes kötete azonban a nagyközönség előtt szintén beszédesen cáfolhatja az elterjedt képzéseket. A tudományos életművek megmérésekor egyébként sem feltétlenül érvényesek a mindennapi életben használatos mértékegységek. Megeshetik olykor, hogy a számra nézve kevés bizonyul az idő mérlegén soknak. Gondoljunk csak arra, hogy Bolyai Jánosnak egyetlen, néhánylapos írása biztosította a halhatatlanságot. A mennyiség, a nyomtatásban megjelent lapok száma különösképpen a történettudományban nem lehet az életmű nagyságának mértékegysége. Ebben a tudományágban ugyanis különösen erős a csábítás a retorika részéről a bőbeszédűsége, a közírásra. Sok olyan, hatalmasan felfújt életművet idézhetnénk ennek a diszciplínának akár a legújabb történetéből is, amiből egyetlen emberöltő alatt szinte semmi sem maradt fenn az idő rostáján. A pusztá szám, a mennyiség helyett tehát a szellemi alkotások birodalmában a maradandóság látszik helyesebb mértékegységnek. Ebbe a soronyóbe vetve mindjárt megváltoznak Kelemen Lajos életművének arányai. Az ő esetében is a kevés bizonyul soknak, többnek. Elég e kötetet kezünkbe venni annak megállapításához, hogy a méreteikre nézve talán szerény tanulmányok a megfogalmazásuktól fogva eltelt 50-70 esztendő alatt semmit sem veszítettek értékükből. Napjainkban is élő, friss írások ezek, amelyek változatlanul utat találnak a mai olvasókhoz, és szilárd kiindulópontjai a további kutatásoknak. Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a beszűkült vagy a kedvező kiadási viszonyok mennyire döntő módon befolyásolhatják nemcsak a tudományos életművek méreteit, hanem az eredményeik közzétételének kiharcolására képtelen lelki alkattú kutatók egész munkastílusát és magatartását a közléssel szemben. Zátoryra futott kísérletek nyomán bárkinél görcs következhet be. Hát még olyan önértékes és érzékeny embernél, mint amilyen Kelemen Lajos volt.

Napjainkban szinte közhelyként emlegetjük, mint alapvető követelményt, az elmélet és a gyakorlat összekapcsolását. Ennek fényénél Kelemen Lajos életműve megmérésekor szintén számításba kell vennünk, a nyomtatott közléseken túl, azt a gyakorlati tevékenységet is, amit az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában a történetkutatás érdekében egész életén át kifejtett. Nem mindennapi levéltárosi munkájára (rendezések, kutatók kiszolgálása, iratvédelem stb.) gondolok, hanem arra, amit hivatali kötelességeken felül teljesített a történelem javára. Evtizedeken át egy személyben ő volt az egész erdélyi magyar levéltárvédelem, népe aprajának és nagyjának levéltárosa, a jövődó kutatónemzedékek nevelője. A történeti forrásanyag megóvása és feltárása, a kutatás folytonosságának biztosítása terén végzett tevékenysége a legragyogóbb egyéni teljesítménynél is maradandóbb jelentőségű mozzanata a két világháború közti erdélyi magyar tudománytörténetnek.

Kelemen Lajosnak sohasem volt egyetemi katedrája, mégis több kutatót nevelt, mint bárki más. Hogyan sikerülhetett ez neki? Ennek titka éppen abban a belső szenvedélyből végzett historikusi gyakorlatban rejlik, amelyre fentebb utaltam. Fáradszázaton és lelkes gyakorlati munkáján keresztül ragadta magával a fiatal lelkeket, oltotta beléjük kiölhetetlenül a minél teljesebb megismerés vágyát, formálta őket egyre nagyobb feladatokra alkalmasokká. Ő volt a két háború közötti erdélyi magyar fiatal kutatók legönzetlenebb és legeredményesebb formálója. Nevelésének egyik hatékony eszköze éppen önzetlen segítőkészsége volt. Tudásának tárháza nyitva állt mindenki előtt, aki a megismerés szándékával közeledett az erdélyi múlthoz. Ezzel azonban az igényes adatgyűjtésre, a tények tiszteltére szoktatott. Bőkezűségével ugyanis a felelős munkára kötelezte el a megajándékozottakat. És jaj volt annak, aki az ingyen nyert kincsekkel lelkiismeretlenül gazdálkodott. Vesse össze bárki a századforduló és a két háború közötti nemzedék forráshasználatát, dokumentációját, és megállapíthatja, hogy a levéltári források elsődlegességére, rendszeres használatára Kelemen Lajos nevelte rá az erdélyi magyar történetkutatókat.

Életében éppen példájával és gyakorlatával nevelt. Csak most, hogy különleges izzású személyisége már nem hathat, jutnak nagyobb szerephez írásai. Mai és holnapi fiatalabb kutatóink e tanulmánykötet révén talán megéreznek valamit abból, ami Kelemen Lajost az előttük járó nemzedékek leghatásosabb nevelőjévé avatta. S akkor egyet fognak érteni abban, hogy életművének legnagyobb eredményei nem nyomtatott tanulmányokban, talán nem is az általa megmentett és a tudomány számára hozzáférhetővé tett művelődési javak tömegében, hanem

elő emberekben és azok alkotásaiban öltöttek testet. Két évtizeddel-egyedszázaddal tényleges működésének megszűnte után ma többen vallják Kelemen Lajost mesterüknek, mint halálakor. Köztük olyanok is, akik már csak közvetve kerülhettek hatása alá. Manapság legjobb szakmai minősítést jelent az ő tanítványának számítani. Mi általában az írott mű bővületében minősítettünk. Kelemen Lajos életműve azonban arra figyelmeztet, hogy a kutatónevelés területén a személyes példaadás, a gyakorlat, sőt az élőszó is a mesterremekekkel egyenlő hatású lehet. Elsősorban rendkívüli időkben és körülmények között, amikor a szakmai utánpótlás intézményes keretei nem biztosítottak. Márpedig Kelemen Lajos életútjának jelentős szakaszai kanyarogtak sivatagi körülmények között. Rendkívüli idők mindig rendkívüli embereket és módszereket követeltek. Kelemen Lajos hagyományos módokon és eszközökkel hódított a fiatalabb nemzedékek körében, írásaikban ma is jelen van, és alkotásokban objektíválódó hatóerőt jelent. Szabad-e a nyomtatásban megjelent alkotások mögül kifejejtenünk mindezt életművének megítélésékor? Aligha!

4.

Kelemen Lajos nagy hatásának megértéséhez, tudománytörténeti helye kijelöléséhez jócskán vissza kell mennünk az erdélyi magyartörténetírás múltjába.

A fejedelemség idején a magyar történetíráson belül játszott vezető szerepét Erdély a Habsburg-hódítás után elveszítette ugyan, de a XVIII. század folyamán még lépést tudott tartani a zömmel — igaz, időbeli megkésésekkel. Bod Pétert, Benkő Józsefet még ugyanazok a korszerű törekvések vezették a múlt feltárásában, mint a feudális historiográfiánkat a modern forráskutatás és forráskritika megalapozásával betetőző nagy kortársaikat, Bél Mátyást, Pray Györgyöt vagy Cornides Dánielt. A XIX. század elejére azonban megváltozott a helyzet. A korábban felekezeti keretek között folyó kutatások régi szervezetei felbomlottak II. Józsefnek a szerzetesrendeket feloszlató intézkedései és a protestánsok általános visszaszorítása következtében. A polgárosodás felé haladó világ egyébként is korszerűbb tudomány szervezést kívánt volna. Bod Péter (1760), Batthyány Ignác (1785), Aranka György (1791) és Döbrentei Gábor (1819) erre irányuló kísérletei azonban nem vezettek tartós eredményekre. A XIX. századba lépő Erdélynek egyeteme sem volt, de a Habsburg-birodalom szomszédos tartományaiban működő felsőoktatási intézményekben is a középszer uralkodott el, mivel a történelmi tanszékek betöltésekor a francia forradalom óta nem a tudományos felkészültség, hanem a politikai megbízhatóság lett a döntő szempont. Ez pedig annál súlyosabb következményekkel járt, mert az új eszmék terjedésétől rettegő kormányzat igyekezett Erdélyt légmentesen elzárni a külvilágtól. Mindezek következményeként az erdélyi magyar történetkutatás és történetírás a XIX. század első felében visszasüllyedt az úri műkedvelés színvonalára. A korszak legjelentősebb erdélyi magyar kutatója, Kemény József (1795—1855) munkamódszereit tekintve ugyan maga sem állott fellelte korának, de ráértett az idők követelményére, és nagy értékű történeti gyűjteményei közcélra ajánlásával az Erdélyi Nemzeti Múzeum alakjában 1842-ben megalapozta az erdélyi magyar tudományos kutatás szervezetét. E Múzeum és a tudományos energiák összefogására hivatott Erdélyi Múzeum Egylet azonban a Habsburg-abszolútizmus gyanakvásai miatt csak 1859 után kezdhetett el tényleges működését, és ezért az erdélyi magyar történetkutatás önálló megújulása szintén elodázódott. Minthogy Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémia (1825), majd a Magyar Történelmi Társulat (1867) létesítése folytán kedvezőbben alakult a történetkutatás helyzete, az erdélyi magyar szellemi élet erői is ott igyekeztek érvényesülni. Budapest elszívó hatása egészen nagy méreteket öltött 1867 után. Salamon Ferenc, Torma Károly, Szilágyi Sándor és mások ott futottak be, és a fiatalabbakat szintén oda vonzották maguk után. Eppen ezeknek a befolyásos erdélyi tudósoknak — főképpen Szilágyi Sándornak — tulajdonítható, hogy az Erdéllyel foglalkozó magyar történetkutatás irányító központja Kolozsvárról jó időre áttevődött Budapestre, a szakosított kutatónevelés pedig Bécs híres Történeti Intézetébe (Institut für österreichische Geschichtsforschung).

Gyors változást ezen a helyzeten a kolozsvári egyetem létesítése (1872) sem hozhatott. Az indulással együtt járó nehézségek, a kiforratlanság szinte az első világháború kitöréséig megakadályozták az egyetem tanárait sajátos, helyi kutatási és nevelési feladataik felismerésében. Pedig amikor Kelemen Lajos a kolozsvári egyetemre került, a Bécsben képzett Szádeczky Lajos és a Budapesten formálódott Márki Sándor személyében már korszerűen felkészült tanárok működtek,

GERGELY ISTVÁN PLAKETTJE

Kiránduláson tanítványaival Kolozsvár környékén, az I. világháború előtt (hátsó sorban jobbról a második, kalapban)

A Múzeum levéltárában (1942), munkatársaival; balról: Entz Géza, Kelemen Lajos, K. Sebestyén József, Jakó Zsigmond.

A hatvanas években
(Erdélyi Lajos felvétele)

KELEMEN LAJOS ÉVEI

Városmutogatóban
(Erdélyi Lajos felvétele)

Érettségi találkozón a volt Unitárius Kollégiumban; ülnek: Kohn Hillel (1.) és Kelemen Lajos (3.)

akiknek tudományos munkássága is előnyösen különbözött a századforduló nemzeti és osztályelfogultságtól vezetett, sokszor tudományos elvek és módszerek nélküli, szinte kizárólagosan politikai beállítottságú történetírásától. A hivatalos történelmi érdeklődés előterében azonban az állam és a politikai élet kérdései állottak. Ezekben a vonatkozásokban sok hangos szó esett az erdélyi fejedelemségről, főként függetlenségi szerepéről. Azonosították az állam és a magyar nép történetét, holott ezek Erdélyben nem fedték egymást. A következmény az lett, hogy amíg ugyanebben az időben a szász lakosság múltjáról elkészült a több kötetes összefoglalás, magáról az erdélyi magyar népről és e tájnak egyéb sajátos viszonyairól teljesen elterelődött a figyelem. A magyar pozitívizmus máig nélkülözhetetlen nagy mennyiségű forrásanyagot tárt fel, de Kővári László és Szilágyi Sándor összefoglalásai¹ után kísérlet sem történt a korszerű szintézisre. Így nem kerülhettek napvilágra a súlyos hibák, mulasztások, melyek az egyoldalú fejlesztés következtében az erdélyi magyar történetkutatásban ebben a félszázadban keletkeztek. Például az, hogy a magyar nép külön élete teljesen feloldódott az erdélyi állam történetében, hogy megszűnt a fejedelemség kialakulását megelőző vajdai korszak tanulmányozása, ki sem fejlődhetett a középkor-kutatás erdélyi magyar ága.

Az általános légkör nem kedvezett az 1870 után fokozatosan meginduló szakosítás és szakszerűség erdélyi térhódításának sem. Az erdélyi magyar történetkutatás egésze megrekedt az előző autodidakta nemzedék színvonalán. Jellemző, hogy vezéralakja a századfordulói a hosszú életű Kővári László maradt, aki még 1848 előtt kezdte meg működését. Szilágyi Sándor halála (1899) után a magyar fővárosban csökkent az érdeklődés az itteni vonatkozások iránt, a korábbi nagyszabású vállalkozások, mint például a már 21 kötetet számláló *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* sorozata, elakadtak. Az erdélyi magyar történetkutatás lassan irányító központ nélkül maradt, provinciális visszhangjává vált a fővárosinak. Budapest vezetése évszázadunk elejétől fogva kezdett megszűnni anélkül, hogy Kolozsvár azt tudatosan átvette volna tőle. Az első világháború és az azt követő uralomváltozás tehát a magyar történetírás újabb törekvéseitől elmaradt állapotban, határozott célok és hivatástudat nélkül találta Erdély magyar történetkutatását.

Az 1918 után kialakult új helyzet gyökeres változtatásokat kívánt tőle. Időleges lemaradása ellenére százados hagyományokra támaszkodhatott volna, de azoknak csak egy része bizonyult alkalmasnak az újrakezdéshez. Az uralkodó nemzetre szabott korábbi történeteszemlélet és gyakorlat a nemzetiségi sorsban használhatatlanná és idejétmülttá vált. Ezt mi fél évszázad távlatából visszatérintve könnyen megállapíthatjuk, de a nagy változások akkori szereplői előtt mindez korántsem lehetett magától értetődő és világos. Ilyen fordulat szükségére nem is tudatosulhatott máról holnapra sem a közvéleményben, sem pedig az új helyzet elé került kutatókban. Mind az erdélyi magyar társadalom, mind pedig a magyar történetkutatók körében minden tiszteletet megérdemlő könyörtelen önelemzésre és időre volt szükség a jövő útjának megtalálásához.

Ennek az öneszmélkedésnek vált középpontjává Kelemen Lajos. Nem saját elhatározásából vagy vezérkedési hajlamból, mert ilyen ambíciók sohasem fűtötték, hanem a dolgok belső logikájának szorítására. Talán különösen hangzik első hallásra, de a régi világot és történetírást elseprő nagy földrengés nyitotta meg az utat Kelemen Lajos előtt az önkiteljesítésre. Az egyetemi keretek megszűntek, a régi tekintélyek, a professorok eltávoztak, az újrakezdéshez szervezteként csak az Erdélyi Múzeum Egylet, munkásokként pedig néhány tudományos hajlandóságú tanárember maradt.² Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának levéltárossága, ahol Kelemen Lajost a nagy változások érték, az egyetlen olyan állás volt Erdélyben, melyben magyar ember hivatali kötelességként foglalkozhatott történetkutatással. A leggazdagabb erdélyi magyar forrásgyűjtemény kezelése önmagában behozhatatlan helyzeti előnyt biztosított volna, de Kelemen Lajos egyébként is tervszerű munkával, gyűjteményével egygőzül, ismereteit állandóan gyarapítva, rövidesen nélkülözhetelenné tette magát mindenki számára, aki Erdély múltjával kívánt foglalkozni. Félelmetes anyagismerete, személyválogatás nélküli segítőkészsége, tiszteletet parancsoló egyénisége és erkölcsi magatartása néhány esztendő alatt az erdélyi magyar történetkutatás vezetőjévé avatta az Erdélyi Nemzeti Múzeum addig csak szűkebb körben ismert levéltárossát. Ebben a kiemelkedő helyzetben nagy lett a jelentősége annak, amit ő történetíróként művelt, mert példának számított.

Kelemen Lajos nem volt az elméletek embere. Bizonyosak lehetünk felőle, hogy nem hosszas elméleti megfontolások nyomán, hanem természetes, józan ösz-

tönétől vezetve ismerte fel, hogy Erdély magyar kutatóinak befelé, saját népük felé kell fordulniuk. Ma úgy fogalmaznók ezt meg, hogy a korábbi államtörténet művelése helyett a nemzetiségi önismeret szolgálatát tűzte feladatul önmaga és a magyar történetkutatók elé. E fordulat szükségét nem elméleti fejtegetésekkel, programadó cikkekkel, hanem történeti írásaival bizonyította. Ez annál könnyebb volt számára, mert neki személy szerint nem kellett új útra állnia. Közleményeinek száma³, e jelen kötet anyaga és Szabó T. Attila elmélyült rajza tudományos érdeklődésének alakulásáról egyaránt meggyőzhet bárkit afelől, hogy Kelemen Lajos történeti világa kezdettől fogva az erdélyi magyarságra szabott. Az ő kutatói pályája tehát a változott helyzetben töretlenül folytatható, és irányt mutatható az új utakat keresőknek. Így magasodott fel Kelemen Lajos világitótoronnyá a két háború közötti időszakban, és lett — talán öntudatlanul is — előkészítője a mai magyar nemzetiség-történeti kutatásoknak.

Ezért érezzük őt olyan elevenen elődünknek, mint senki más a korábbi nemzedékekből. A valóságnak azonban ebben a kérdésben egészen pontos fogalmazzással tartozunk. Amikor Kelemen Lajos és nyomában az erdélyi magyar történetkutatás az 1920-as években új utakra lépett, aligha adhatott magának számot a szükséges fordulat méreteiről. Ő akkor még nem gondolt és nem is gondolhatott a mai értelemben vett nemzetiség-történetre, hanem csupán történeti népismeretre. Az idő az újabb nemzedék számára tartotta fenn azt a feladatot, hogy most már megtegye az elkerülhetetlen lépéseket a történeti népismerettől a tudatosan vállalt nemzetiség-történetig. Kelemen Lajos ösztönösen megsejtette, mert személyi hajlamai másoknál fogékonyabbá tették erre, hogy a nemzetiségi társadalom történeti érdeklődése elsősorban önismereti igény. A nemzetiségi olvasó készen kapja az ország és az állam történetének egészével kapcsolatos általános ismereteket. Ő azonban szűkebb közösségnek is tagja, és ennek korábbi sajátosságait a művelődés és a művészet, a lakóhely, a társadalom és a család, jelentős személyiségek életútja és az intézmények múltjának feltárásától várhatja, hiszen a különös jegyek éppen ezekben a vonatkozásokban mutatkoznak meg. Kelemen Lajos munkássága tehát a két háború között valóságos, új társadalmi igényeket elégített ki. Ezért is válhatott az új erdélyi magyar történetkutatás kiindulási pontjává.

Ennek során megalapozta helytörténetünket, művelődés- és művészettörténetünket. Arra igyekezett nevelni, hogy a legerényebb témákat is lehető legteljesebben összegyűjtött bizonyítóanyag ismeretében dolgozzák fel. Ezért nem sajnálta a fáradságot a levéltári kutatásoktól még a falutörténetek összeállításakor sem. Például Vista művészeti-történeti emlékeit ismertető, e kötetben újraközölt dolgozata valóságos gyöngyszeme a Kelemen Lajostól művelt falutörténetek⁴. Levéltárosként ugyanis jól tudta, hogy az erdélyi falvak történetének kusza szövevényében, adathiány következtében, a birtoklás-, család- és személytörténet szálan lehet eligazodni. Ezért emelte ezeket a régi történetírásban igénytelenül és kétes értékűen művelt diszciplínákat a hely-, művelődés- és művészettörténet fontos segédtudományai rangjára⁵. Segítségükkel adott írásainak különös emberközelséget, belső melegséget, amellyel valósággal visszavarázsolja olvasóit a régmúltba. Közönségünk is ezeken az írásain keresztül zárta szerzőjüket köthetetlenül a szívébe.

Kelemen Lajos pályája kezdetétől fogva élete végéig, kimondva vagy kimondatlanul, Orbán Balázst tekintette mintaképének. A *Székelyföld leírásának* (1868—1873) jegyzetelt új kiadása tervét élete alkonyáig melengette lelkében⁶. Koncez Józseftől az adatok tisztelését, Szádeczky Lajostól pedig a forrásközlés korszerű módszereit korán megtanulta⁷, de a múlt életszerű ábrázolásának, minél teljesebb megragadásának igényét, a nép és általában a társadalom élete, emlékei iránti érdeklődését a székelységet tanulmányozó Orbán Balázstól hozta magával. A szakosítás bővületében élő jelenünk számára talán szokatlan lehet Kelemen Lajos érdeklődésének széles skálája, pedig mindezt írásaiban az erdélyi magyar történeti népismeret igényei fűzik szerves egységbe. Egyes tanulmányai szintén nagy hasznát látták sokoldalú jártasságának. Egyetlen téma kifejtése során a hely-, birtok- és családtörténet, címertan, néprajz és nyelvtörténet adatait, érveit vonultatja fel, ösztönösen kihasználva a manapság sokat emlegetett komplex vizsgálati módszer előnyeit⁸. Munkássága éppen ennek következtében adhatott termékeny indításokat már a húszas években a régi magyar irodalom, személytörténet és írásos emlékeknyag körében maradó teljesítményeket nyújtó Herepei Jánosnak, a műemlékvédelemmel és műemlékkutatással eljegyzkedő Debreczeni Lászlónak vagy a helynévkutatás, majd a nyelvtörténet irányában elinduló Szabó T. Attilának. Kelemen Lajos látszólag szétágazó munkásságában az erdélyi magyar önismeret szálán minden összefügg egymással.

Örökségéből a leghatékonyabbnak művelődéstörténeti és ezzel szorosan egybe-
fonódó művészettörténeti munkássága bizonyult. Ezek is voltak legkedveltebb
munkaterületei. Művelődéstörténelmünkben neki köszönhető a felismerés, hogy
irodalmilag nem élvonalbeli emlékiratok szintén forrásai lehetnek a kutatásnak.
Nalácz József feljegyzéseinek és Hermányi Dienes József történeti anekdotáinak
szemelvényes kiadásával ő indította el művelődéstörténeti forrásanyagunk azóta is
egyre tervszerűbben folytatott feltárását.⁹

Történelemszemléletének alapvonásaival függ össze különös érdeklődése a nép-
és iparművészet szerény emlékei iránt. Ennek köszönhető a régi erdélyi festő-
asztalosság múltjának és az erdélyi magyar iparművészet több fejezetének tisztá-
zása. Minthogy a művelődési és művészeti alkotást mindig a létrehozó társadalmi
környezetbe állítva értékelte, az ipar- és céhtörténet területén szintén becses mun-
kát végzett¹⁰. Az iparművészet szerényebb emlékeivel való foglalkozás tette őt
fogékonnyá az anyagi művelődés történetének kérdései és emléktanyaga iránt. Ez
a kérdéscsoport alkotja a természetes átmenetet történetírásában a művelődés-
és művészettörténet között.

Ez utóbbi területen, gyermekkorából hozott érdeklődése folytatásaként, a kö-
zépkori falcképfestés, általában a festészet és az építészettörténet, valamint a mű-
emlékvédelem foglalkoztatta¹¹. Ilyen irányú munkásságából mostani kötete is jel-
legzetes példákkal szolgál. Kelemen Lajos a művészetek kutatójaként is megmaradt
mindenekfelett történésznek. Ezekre a tanulmányaira szintén jellemző a lelkiismeret-
retes törekvés az írásos forrásanyag teljes kiaknázására, az alkotás létrejöttét
meghatározó személyi, családi és általános történeti vonatkozások tisztázására. A
művészettörténet az ő számára nem öncélú kedvtelés, végső cél, hanem a népi ön-
ismeretet szolgáló felelősségteljes történetkutatás. Ezért jellemzője munkáinak, a
mindent átítató történetiségen kívül, az óvakodás a terméketlen, sőt oly-
kor kockázatos, esztétizáló spekulációktól. Művészetkutatóként is az egykori tör-
téneti valóság talaján maradt. Tanulmányai ezért forrásértékűek. Ebben rejlik
formáló hatásuk a helyére lépett Benkőné Nagy Margit vagy a legáltalabb nemze-
dekhez tartozó Kovács András munkásságában. Kelemen Lajos sem a művelődés,
sem pedig a művészetek története területén nem törekedett összefoglalásra. A
kutatások akkori kezdeti szakaszában a részletek tisztázását tartotta soron lévő
feladatnak. Ebből a munkából azonban — miként kötete is mutatja — alaposan
kivette a részét.

5.

Szabó T. Attila és Benkőné Nagy Margit kötete valóságos újratalálkozás Ke-
lemen Lajossal, a történésszel. Ennek pedig egyik következménye, hogy elgondol-
kozássra késztet a jelen kérdései és teendői felől. Az elmúlt évtizedek ugyanis
újabb feladatokat is kiróttak a romániai magyar történetkutatókra, amelyeket ép-
pen olyan tisztességgel meg kell oldaniuk, mint a Kelemen Lajostól örökölték.
Azóta sok minden megváltozott körülöttük, de nem módosult a nemzetiségi múlt-
tal való foglalkozás bizonyos vonatkozásokban öntevékeny jellege. Annak el-
lenére sem, hogy néhány éve a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Inté-
zetben nemzetiségtörténeti kutatócsoport alakult, és a kolozsvári Történeti és Ré-
gészeti Intézet munkatervében szintén szerepelnek nemzetiségtörténeti vonatkozású
témák. E tudományos intézetek érdemes munkát végeznek a román nép és a nem-
zetiségek együttélésével, közös harci hagyományaival kapcsolatos kérdésekben. Té-
maválasztásukat, tevékenységüket azonban — teljesen érthető módon — az ország-
os történetkutatás szempontjai határozzák meg. Így a nemzetiségi tömegek ter-
mesztes önismereti igényének kielégítése továbbra is a romániai történetkutatás
nemzetiségi szakembereinek lelkiismereti kötelessége marad. Az önismereti kuta-
tások szorgalmazását különben a romániai történettudomány jól felfogott országos
érdekei is sugallják. Hiszen a román nép és a nemzetiségek közötti, politikailag
sokszor hangsúlyozott történelmi kapcsolatok tudományos igényű tanulmányozása
sem képzelhető el a viszony nemzetiségi oldalának rendszeres és mélyreható kuta-
tása nélkül. Szakköreinkben azonban ma már jelentkezik az a felismerés is, hogy
a magyar és a német nemzetiségi fejlődés tényei a román—magyar és a román—
német viszonyon túlmenően elmulasztandó fontosságú kérdései — Erdély múltja
révén — az egész ország történetének.

Korunk távlati célkitűzést, tervszerű munkát követel a tudományos tevékeny-
ség minden területén. De vajon józanul elképzelhető-e az emberek belső indítás-
ból, vagy a maguk gyönyörűségére, szinte hobbyként végzett nemzetiségtörténeti

kutatótevékenységének egyeztetése, súlypontolása, rangsorolása? Nehezen! Van-e hát akkor értelme fennhangon elmélkedni azon, ami valójában kire-kire önmagára tartozik? Azt hiszem, igen! A feladatok ugyanis nagyok, sokrétűek, egyeztetés nélkül jól el sem végezhetők. Az idősebb, tapasztaltabb kutató tehát hangos számvetése révén is segítheti talán valamivel a fiatalabb és tapasztalatlanabb önvizsgálatát, egyéni munkaelemzését és tervszerűsítését. Mert ennek kötelezettségét Kelemen Lajos most megjelent kötete úgyis kirója a romániai történetkutatás minden felelősségérzettel rendelkező magyar tagjára. Az alább következők nem kívánnak több lenni egy nemzetiségi történész önmaga részére megfogalmazott gondolatainál a Kelemen Lajostól örökölt és a változó időktől kiszabott feladatokról.

Kellő távlat és sok tapasztalat alapján ma már eldőltnek tekinthető, hogy a romániai magyar történetkutatás formája a nemzetiségtörténet. Ez pedig egyszerre tartozik szolgáló a nemzetiségi önismeretnek és az ország múltjának feltárásának. Ennek művelője nem szigetelődhet el, nem zárkózhat be saját népe múltjába, különösképpen Erdélyben nem, de szerepe nem lehet a visszhangé sem. Eredeti hangokkal kell gazdagítani a nagyobb együttest. Neki éppen azt kell felszínre hoznia és beépítenie történettudományunkba, ami abból egyébként kimaradna, és amire ő mindenki másnál hivatottabb. A nemzetiségi történészek kötelessége az ország és a román nép múltja ismeretén kívül, tervszerű önképzéssel megszerezni a korszerű szakkutatás szintjén való jártasságot saját népe történetében. Egyebek mellett a romániai tudományosság érdekében. Enélkül ugyanis nem végezhet el megfelelően az országos történetírás részére olyan feladatokat, amelyek megkerülhetetlenek, de a román történészek zöme számára — éppen a fenti ismeretlenség hiányában — leküzdhetetlen nehézséget jelentenek. A magyar és a német múlt problematikájában otthonos szakemberekre, ilyenek kinevelésére és megfelelő foglalkoztatására tehát az országos történetkutatásnak és a nemzetiségi önismeretnek egyaránt szüksége van. Minél tevékenyebben kiveszik részüket a nemzetiségi kutatók saját népük múltjának feltárásából, annál több hasznot hajthatnak az ország történettudományának.

Történettudományunk erdélyi feladataihoz közeledve, bizonyos korszakok és témakörök valósággal úgy mutatkoznak, mintha szándékosan nemzetiségtörténeti kutatóknak lennének fenntartva. Például ilyen elsősorban a középkori vajdaság ideje, de jórészt a fejedelemség időszaka (1542—1690) is, a városok, az ipar és a kereskedelem, a kormányzat, az egykori intézmények, a régebbi művészet és oktatásügy, a középkori művelődés múltja, a történelmi földrajz, a család- és személytörténet, a címer- és pecséttan, oklevéltan és írástörténet stb. E területeken a jövőben a magyar nemzetiség kutatóinak is jócskán magukra kell vállalniuk különböző feladatokat, hogy egyrészt elkészülhessenek a szükséges nemzetiségtörténeti összefoglalások, másrészt hogy csökkenjenek a fehér foltok az országos történelemben.

A szász kutatás az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (V. kötet. Bukarest, 1975) folytatásával beszédesen bizonyította, hogy a nemzetiségi önismereti igény napjaink viszonyai között is mekkora szolgálatokat tehet az ország történetkutatásának éppen az erdélyi történelem legelhanyagoltabb területén, a régebbi középkor feltárásában. Egyelőre ugyanitt végezhetné a magyar kutatás is a leginkább hézagpótló munkát általában a vajdaság korának (—1542) és intézményeinek, viszonyainak, valamint írásos emlékényaga hasznosítása kérdéseinek tanulmányozásával. Az 1542-t megelőző századok és általában a medievisztika elhanyagolása különben jellemző következménye annak, hogy az erdélyi magyar kutatás a dualizmus korában nem tartott lépést az általános fejlődéssel. A mai nemzetiségtörténeti kutatás tehát önmagának és az országos történelemnek egyaránt rendkívüli szolgálatot tehetne a középkori politikai vezetőréteg társadalmi, családi, anyagi, hatalmi viszonyai feltárásával, a közéleti személyek nélkülözhetetlen életrajzai elkészítésével. Mindezek mentesíthetnék a román kutatókat is a személytörténeti vonatkozású kérdések időtrábló tisztázásától, vagy a kellemetlen tévedésektől.

Időrendben haladva, az erdélyi fejedelemség korának tanulmányozásához lát-szik ma is leginkább nélkülözhetetlennek a nemzetiségi kutatók erőteljes közreműködése. E korszak egész politikai és művelődési élete, hatalmi viszonyai teljességgel érthetetlenek, sőt egyenesen félreérthetők a magyar és a német vonatkozások felderítése nélkül. Egyetlen példa ebből az időszakból a nemzetiségtörténeti kutatások hézagpótló fontosságáról az országos történet számára. A reformáció kétségtelenül nem általános jelentőségű kérdése a román történelemnek. Erdély vonatkozásában azonban, még az itteni románság szempontjából nézve is a dolgot, elmellőzhetetlen a tanulmányozása. Amikor tehát a magyar és a szász kutatók

saját nemzetiség-történetük keretében tisztázzák az ő művelődésükre nézve meghatározó jelentőségű mozgalommal összefüggő kérdéseket, gazdagítják az ország történetét Európával összekötő szálakat.

A XVIII. századtól tegnapjainkig terjedő korszakot illetően némileg már módosul a nemzetiség-történeti kutatások jelentősége az országos történelem szempontjából. Az országos kutatás főerőit ugyanis hosszú idő óta ez az időszak foglalkoztatja, a vele kapcsolatos kérdésvetetések általánosabbak a korábbi időkénél, a nemzetiségi vonatkozások szintén nagyobb teret kapnak. A jelenünket közvetlenül magyarázó időszak természetesen bőven ró teendőket a nemzetiség-történet művelőire is, de ezek mielőbbi megoldását már nem annyira az országos történet, hanem a nemzetiségi önismeret érdekei sürgetik.

Kelemen Lajos egykori magvetéséből a leggazdagabb termést kétségtelenül a művelődéstörténelem hozta. Kutatóink előszeretettel választanak ilyen témákat, és közönségünk feltűnő érdeklődéssel viszonozza erőfeszítéseiket. Művelődéstörténeti kutatásunk, a kiadási viszonyok örvendetes javulása óta, olyan eredményeket hozott, amelyek mindenhol becsületére válnak a romániai magyar nemzetiség-történetnek. Az ilyen tárgyú tanulmánykötetek és az ún. „fehér könyvek” forrásközléseinek fogadtatása azt mutatja, hogy kutatóinknak — Kelemen Lajos példája nyomán — sikerült megtalálniuk a szakembereket és az olvasóközönséget egyaránt kielégítő témaköröket és közlési módszereket. Ezen a területen már körvonalazódnak az első összefoglalások, és általuk elérhető közelségbe kerül a romániai magyarság művelődéstörténelmének megírása. Ennek meggyorsítása érdekében azonban szükségesnek látszik tágítani a vizsgálódások körét. Mindenekelőtt az anyagi művelődés, az ételszemlélet, életforma stb. eddig nagyon elhanyagolt kérdései irányában. De a szellemi művelődés területén is hasonló a feladat. Például még többet kellene tudnunk régi iskolázásunkról és iskoláinkról, régi irodalmunkról (beleértve a latin nyelven írottat is), művelődési intézményeinkről, tudományos törekvéseinkről és egykori tudósainkról. Ennek a gazdagodásnak, lehetőség szerint, meg kellene mutatkoznia a művelődéstörténeti célú forrásközléseinken, mert közönségünk szívesen találkozik közvetítők nélkül a múlttal. Időszerű lenne a néprajzosokkal és művészettörténészekkel együttesen összeállítandó képeskönyvekben legalább izelítőt adni a magyar művelődés tárgyi forrásanyagából is.

A művelődéstörténelem újabb rendkívüli népszerűsége azonban bizonyos veszedelem csírát is magában hordozza. Manapság szokásba jött gondolatban valamiféle, egyébként tisztázatlan választalat húzni a történettudomány és annak a művelődés múltjával foglalkozó ága közé. Ezt sugallja a „történelem” és a „művelődéstörténet” elnevezés párhuzamos, egyidejű használata napjaink sajtójában. Ebből — végigmondolva a dolgokat — az következnék, mintha a művelődéstörténelem nem történettudomány lenne, hanem valami attól különböző szak, amely a történelmi vizsgálódások szigorú szabályait figyelmen kívül hagyhatja. Ezzel a nézettel idejekorán szembe kell szállni, mert a nemzetiség-történeten belül éppen a művelődéstörténelemé lévén a központi hely, ezen az úton a szakszerűtlenség, a dilettantizmus lopakodhatna be történetkutatásunkba. E sorok írója számára a művelődéstörténelem legtöbbszörösebb történelem, és teljes egészében a történettudomány határain belül helyezkedik el. Ennek megfelelően vallja, hogy a történelmi módszertan, a heurisztika és a forráskritika szabályai a művelődéstörténelemre szintén változatlanul kötelezők. Az esszétől csupán a formát kölcsönözheti, de szakszerű dokumentáltságát ennek kedvéért nem áldozhatja fel. Arra, hogy az irodalmi kifejezési forma és a tartalom szakszerű megalapozása nem összeegyeztethetetlen követelmény, Benkő Samu elegáns művelődéstörténelmi tanulmányai idézhetők beszédes példaként.

A nemzetiség-történetnek általában, de a magyar nemzetiségi művelődéstörténelemnek különösképpen fontos témakörét alkotják a román és a szász néppel való kapcsolatai. A különböző nemzetiségű embereknek a török veszedelem, az idegen elnyomás és a kizsákmányolás elleni közös megmozdulásai feltárásában a romániai történetírás az elmúlt három évtizedben egész sor új eredményt hozott. Ezek ma már lehetővé teszik, hogy figyelmét — a közös küzdelmek lankadatlan erővel folytatott vizsgálata mellett — kiterjeszthesse az együttélés kevésbé látványos, mindennapi tényeinek kutatásaira is. A békés építőmunka, a népi és a magas művelődés legkülönbözőbb területei századok óta bő lehetőséget kínáltak románoknak, magyaroknak és szászoknak, hogy az oldalukon élő másik kettő erőfeszítéséhez szintén hozzájáruljanak. Az egykori valóságos helyzet szinte kötelezi a történészeket Erdély esetében arra, hogy párhuzamosan vizsgálják az itteni népek múltját, hiszen mindegyik fejlődése értékes analógiákat szolgáltat a másik kettő történetének jobb megismeréséhez. Ebben a tekintetben is Kelemen Lajos lehet a köve-

tendő példa. Számára az együttélés természetes erdélyi történeti adottság volt. Nem tudománypolitikai követelményként, hanem természetes kiindulópontként öntudatlanul számolt vele. Olyan természetes volt ez számára, mint embernek a levegő, vagy hálnak a víz¹². Minden tanulmányában kimondatlanul is jelen van, mert ez elválaszthatatlan velejárója annak az Erdély-képnek, mely benne élt és amelyben egész életét leélte. Megkapó bizonyossága ennek a kötet *A Mezőség szélé-ről* című írása.

Az erdélyi magyar művészettörténet azokat a kutatási területeket műveli, amelyeket még Kelemen Lajos cövekelt ki előtanulmányaival. Még most sem sikerült eltüntetnie azt a régi gyengeségét, hogy a távolabbi középkor emlékeivel nem foglalkozik. Változatlanul csak a reneszánsztól innen eső idők emlékműanyagához van szakember. Kétségtelen azonban, hogy a román stílusú és gótikus művészeti tanulmányozása minden vonatkozásban olyan különleges szakmai felkészülést igényel, amelyet fiatal kutató az itthoni medievisztika korszerűsítése előtt meg sem szerezhet magának.

Kelemen Lajos hagyatékának értékes része volt a felelősségvállalás a múlt emlékműanyagának védelmében és feltárásában¹³. Az állami védelmi rendszer kiépülésekor úgy látszott, hogy nincs többé szükség ilyen nemzeti tevékenységre. Az idő azóta bebizonyította, hogy az állami védelmi rendszer Erdélyben a nemzetiségek terjedelmes örökségének sajátos kérdéseivel csak akkor birkózhat meg, ha a nemzetiségtörténet művelői szintén kiveszik a részüket, főként a feltáró munkából. Egyébként egyetlen művelődési védelmi rendszer sem lehet kellően hatékony a társadalom tevékeny együttműködése nélkül. Ezzel a körülménnyel leginkább a műemlékvédelem számol. De a könyvtári és levéltári rendszerező-feltáró munka szintén hasznát láthatná az anyagot létrehozó nemzeti intézményekkel, családokkal vagy személyekkel kapcsolatos kutatásoknak. Ezzel függ össze az Erdély történetére vonatkozó, zömében latin és magyar nyelvű régebbi írásos forrásanyag tanulmányozásának, a közzétételében való részvételnek változatlan kötelezettsége. A nemzeti szakemberek közreműködése ennek a nélkülözhetetlen fontosságú információs anyagnak a megismerését gyorsíthatja meg a román történetkutatás számára. A magyar nemzeti történetkutatás részéről értékes hozzájárulásnak ígérkezik a *Székely Oklevéltár* Pataki József és Demény Lajos munkájával készülő folytatása.

Mindezeknek az itt felsorolt erőfeszítéseknek végső célja előkészíteni a romániai magyar nemzetiség történetének összefoglalását. Ez természetesen megkívánná a feladatok rangsorolását, mégpedig a nemzetiségi fejlődés belső dinamikája és sajátos értékrendje szerint, mert így a nemzetiségi kutatások bizonyosan nem vezetnének átfedésekre.

Kelemen Lajos kötetének üzenete azonban nem csupán máig ható tudományos, hanem erkölcsi tanulságokkal is szolgál. Változatlanul érvényes felismerés, amit ő egész életével bizonyított, hogy a nemzetiségi történetkutatás csak felelős közösségi szolgálatként virágozhat, pusztán megélhetési módnak tekintve azonban csenevész marad. Ez a kutatás nem végezhető elefántcsonttoronyba zárkózva, a szakemberek szűk köre számára, hanem eredményeit minél szélesebb közönséggel kell megismertetnie, mert azt, ami e területen történik, eleven társadalmi közösség követi figyelemmel önmagára tartozóként. Kelemen Lajos üzenete arra is figyelmeztet, hogy a szakszerűség és a legjobb értelemben vett népszerűsítés érdekeinek egyeztetése mindig változatlan követelménye marad a nemzetiségtörténetnek. Ezért kötelező művelői számára a tudományos pontossággal megállapított tények közlése világos, közérthető, sőt minél élvezhetőbb formában. Valahogyan úgy, amint azt ő tette. Mert e kötete írásait is értelmiségi vagy egyszerű falusi ember egyaránt élvezettel és tanulsággal olvashatja.

Mindnyájan köszönettel tartozunk Szabó T. Attilának és Benkőné Nagy Margitnak, hogy Kelemen Lajost, öröksége egy részének közkinccsé tételével, megidéztek körünkbe. Tükör ez a könyv, amelyben a romániai történetkutatás minden egyes mostani és jövőendő magyar művelője szembenézhet önmagával és munkájával. A tudományban nincs megállás, a megtorpanás a halállal jelentene egyet. A romániai magyar történetkutatás sem rekedhet meg Kelemen Lajos örökségénél. Előbbre, mindig előbbre kell lépnie, de azon az úton, amelyre a halott Mester vezetette. A Mának a Tegnapot, a Holnapnak a Mát túl kell szárnyalnia anyagismeret, módszer és szakszerűség tekintetében. Csak a közösségi felelősségben és az önzetlen szolgálat alázatában marad Kelemen Lajos minden időkre felülmúlhatatlan mintaképe Klio erdélyi magyar napszamosainak.

1. Kóvári László: *Erdély történelme I—VI.* Pest—Kolozsvár, 1859—1863. — Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére I—II.* Pest, 1866.
2. Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet újjászervezése.* Magyar Nép, 1921. 6: 1—2.
3. *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kvár, 1957. 632—650.
4. *A vistai református templom és belső díszítményei.* 88—99. — Vö. Radnótfája története. Erdélyi Múzeum, 1942. 493—499.
5. Ilyen tárgyú dolgozataiból: Kedy István *eladományozott birtokai.* Erdélyi Múzeum, 1900. 226—229. — Nagy Szabó Ferenc *és a marosvásárhelyi szabó-czéh.* Erdélyi Múzeum, 1901. 396—405. — *A váradí Bornemisszák czímere.* Genealógiai Füzetek, 1905. 102—106. — *A váradí Bornemisszák czímere.* Erdélyi Múzeum, 1911. 304—305. — *A marosvécsi vár.* Pásztortűz, 1924. 67—69. — *A fiádfalvi kastély és régi gazdája.* Pásztortűz, 1925. 164—166. — *A kolozsvári minorita-templom és síremlékei.* Pásztortűz, 1926. 536—538. — *A csákgorbói kastély.* Művészeti Szalon, 1928. 10:3—8. és 11—12:3—7. — *Vajdakamarási Lőrinc pap.* Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. 92—95.
6. *A történetíró Orbán Balázs. Ki volt Orbán Balázs? Székelyudvarhely,* 1929. 24—28. — Orbán Balázs levele a „Székelyföld leírása” ügyében. Erdélyi Múzeum, 1943. 320—323.
7. *Bod Péter levelei.* Erdélyi Múzeum, 1907. 193—208., 256—260., 328—335., 383—392. — *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez.* Kvár, 1913. XII+426.
8. Példaként idézhető mostani kötetéből *A gogánváraljai mennyezetfestmény készítettője és kora (33—37.)* és *Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból (41—80.)* című tanulmánya.
9. *Nalácz József emlékiratai.* Napkelet, 1921. 30—34. — *Hermányi Dienes József emlékiratai.* Minerva Könyvtár 3. Kvár, 1925. 93+3.
10. Ilyen tárgyú dolgozataiból: *Két férfi ruházatkép a XVII. századból.* Erdélyi Múzeum, 1899. 253—254. — *Adatok a marosvásárhelyi szabó czéh-poharakhoz.* Erdélyi Múzeum, 1901. 52—57. — *Egy faragott kapu.* Erdély Népe, 1901. 15. — *A legrégibb erdélyi magyar hímeszlopok.* Pásztortűz, 1924. 6—9. — *Kőbe faragott kolozsvári ötvösjelvények.* Pásztortűz, 1925. 408—410. — *Történelmi ötvösemlékek.* Pásztortűz, 1926. 611—615. — *A marosvásárhelyi szűcsök két régi czéhphohara.* Művészeti Szalon, 1928. 1: 2—6. — *Régi egyházi varrottások.* Pásztortűz, 1929. 118—119. — *A batizi kódégygyár történetéhez.* Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséről, 1942. 280—291.
11. E kötetben megjelent tanulmányain kívül lásd még: *Pusztuló régi templomokról.* Archaeologiai Értesítő, 1898. 435—436. — *Műemlékeink érdekében.* Ellenzék, 1903. 188: 1—2. — *A kolozsvári Bethlen-bástya történetéhez.* Erdélyi Múzeum, 1905. 116—120., 173—178. — *A kolozsvári Szent Mihály egyház.* Pásztortűz, 1924. 167—171. — *Erdélyi magyar templomőrösségek.* Magyar Nép, 1924. 23: 1—3. — *Egy kétszáz éves kolozsvári ház és jelvényei.* Pásztortűz, 1925. 285—287. — *A szárhegyi romkastély.* Művészeti Szalon, 1928. 8—9: 5—12. — *Restaurálták a kolozsvári Toldalagi és Korda házat.* Művészeti Szalon, 1928. 10: 14—15. — *Változások Kolozsvár műemlékeiben.* Pásztortűz, 1937. 223—237.
12. *A magyarói varrottások mint az erdélyi kultúrhatások példái.* Romános és szászos elemek a marostordai magyarok varrottásaiban. Keleti Újság, 1931. 44.
13. A 11. sz. jegyzetben említettekén kívül lásd még: *A marosköri ev. ref. esperesség régi matrikulája.* Erdélyi Protestáns Lap, 1900. 155—156., 163—164., 169—171., 184—185. — *A marosköri unitárius esperesség visitatori végzései 1681-ben.* Keresztény Magvető, 1901. 39—42., 152—158. — *Levéltrátnék és az Erdélyi Nemzeti Múzeum.* Genealógiai Füzetek, 1907. 13—15. — *Teleki László levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában.* Erdélyi Hírlap, 1907. 10: 1—2. — *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására.* Erdélyi Múzeum, 1909. 353—375. — *Művészeti adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület irománytárában.* Művészet, 1912. 218—227.

Stílusok, művek, mesterek

B. Nagy Margit tudományos munkássága jól szemlélteti művészettörténeti kutatásaink helyzetét, feladatait, és példamutató e feladatok megoldása tekintetében is. Pályája Kelemen Lajos környezetében indult, akinek szelleme saját munkáiban, de munkatársainak-tanítványainak a tevékenységében is testet öltve, mindmáig jótékonyan befolyásolja történet- és művészettörténetírásunkat. Korszakalkotó, a történeti segédtudományok, valamint a rokottudományok módszereit és eredményeit gyümölcsoztető, a levéltári forrásokban rejlő gazdag információs anyagot hasznosító tanulmányaival, adatközléseivel és utolérhetetlen népszerűsítő cikkeivel Kelemen Lajos nyitott utat az erdélyi reneszánsz, a barokk és a XIX. század művészetének kutatása előtt. Jellemző, hogy a felszabadulás utáni kutatónemzedék legjobbjaival együtt B. Nagy Margit is a nyolcvanéves Kelemen Lajost köszöntő *Emlékkönyv* lapjain jelentkezik első számottevő közleményével. Úgy vélem, nem tévedek, ha — legalábbis részben — ebből a szellemi környezetből eredeztetem érdeklődését a levéltári anyag feltárása és művészettörténeti hasznosítása iránt. Bizonyos az is, hogy a műemléki és levéltári kutatások összehangolása felé vezetett az egyetlen járható út, amelyet a felszabadulás előtti időszak nagy összefoglaló munkáinak a megjelenése után — elsősorban Balogh Jolán reneszánsz-*corpus*-ára és Bíró József munkáira gondolok — a kutatás dialektikája lehetővé tett: tovább lépés csakis újabb részletkutatások alapján volt elképzelhető. Újabb tanulmánykötete (*Stílusok, művek, mesterek*. Művészettörténeti tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1977) meggyőzően bizonyítja e célkitűzés helyességét, örvendetesen gazdagítva az erdélyi művészet történetére vonatkozó ismereteinket.

B. Nagy Margit tanulmányai — lényegében előző, *Reneszánsz és barokk Erdélyben* címmel megjelent kötetének folytatásaként — a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve a XIX. század közepéig vizsgálják az erdélyi művészet történetét. Jó évtizede jelent meg nyomtatásban a kötet legrégebb közleményének első változata (*Városrendezés Kolozsvárt a múlt század első felében*. — Korunk, 1967. 6: 853—857.), de az adatgyűjtés munkája átfogja a szerző egész eddigi, több mint két évtizedes tudományos pályáját. Az átvizsgált hatalmas levéltári anyag adataiból és a műemlékek elemzéséből kerekedtek ki a most megjelent tanulmányok, amelyek a klasszicizmusba olvadó késő barokk, a klasszicizmus és a romantika problematikáját ölelik fel, feltárva az átmeneti korszakok legfontosabb mestereinek pályafutását, értőn elemezve-azonosítva műveiket. A tanulmányok közötti belső kapcsolatot az azonos történelmi korszak mellett a kolozsvári művészeti központ folytonossága, szinte egész Erdélyre kiterjedő hatása biztosítja.

Sokarcú korszak ez, és az időbeni közelség ellenére nagyon keveset tudunk mestereiről és megrendelőiről, túl keveset ahhoz, hogy az emlékek stílusvizsgálata elégséges legyen átfogó, a fejlődés belső mechanizmusát megragadó, a külső hatásokat és azok recepcióját valós arányaiban bemutató kép kialakításához. A példák sorra kínálkoznak, szinte minden tanulmányban találkozunk velük. A szerzőt módszeressége, pontossága, mindenre kiterjedő figyelme segíti megoldásukban.

Majdnem háromnegyedszázados tévhittel számol le a paszmosi kastély monográfiájában: az 1906-os Gerecze-féle műemlékösszeírás és Bíró József munkája nyomán az épületet XVII. századi kastély barokk átalakításának vélték. A kastély építéstörténetének körvonalazásával, egykori külső és belső képeinek élményszerű leírásával bizonyítja, hogy a XVIII. századi épület régies vonásai részben megrendelőjének az erdélyi reneszánszhoz ragaszkodó ízléséből, részben pedig egy XX. századi átépítés tudatos archaizáló formáiból erednek. Az épület, amelynek díszítő részleteiben is kimutathatók késő reneszánsz motívumok, a szamosújvári barokk mesterkör alkotása.

A fűzesmikolai kegykép „csodája“ az erdélyi ellenreformáció „huszárvágásai“ közé tartozott. Hatását mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy tisztelete nemcsak a környéken — Szentbenedeken, Szamosújváron, Kolozsváron — terjedt el, hanem kimutatható a távolabbi Besztercén, Székelyhodoson vagy Erzsébetvárosban, katolikusok és örmény-katolikusok között is. Az ikon domborműves és festett változatainak a szerző által összeállított sorozata jelentős adalék XVIII. századi művészetünk, főleg szobrászatunk történetéhez. A domborművek sorozatát a ma-

gunk részéről kiegészítenénk egy darabbal, amely jelenleg a kolozsvári Szabadság tér 17. számú házban található.

A barokk és klasszicizmus közötti átmeneti korszak stílusára világít rá a szobrász Hoffmayer Simonról szóló monográfia. Stílusát ismert művei alapján körvonalazva, ismeretlen munkáinak egész sorozatát határozza meg, miközben a barokk formációjú, Nachtigall János és Schuchbauer Antal tanítványaként induló mester életművében a klasszicizmus növekvő befolyására irányítja a figyelmet. A pozsonyi Donner-iskola Hoffmayernél kimutatható hatása a közép-európai műhelyek eredményeinek erdélyi átvételét dokumentálja. Hoffmayer hatását a XIX. század közepéig nyomozva az új korszakban továbbélt barokk formák gyökereit fedezi fel.

A kötet gerincét alkotó három építésmonográfiából a Türk Antalról és Leder Józsefről szólók a késő barokk és klasszicizmus közötti átmenet kérdésköréhez kapcsolódnak, a Kagerbauer Antal pályafutását bemutató tanulmány pedig a klasszicizmus és a romantika közötti átmeneti korszak jellemzéséhez járul hozzá jelentős adalékokkal.

Rokokó és kora klasszicista formák sajátos ötvöződése jellemzi az 1779-ben Marosvásárhelyen megtelepedett Türk Antal alkotásait. B. Nagy Margit erzsébetvárosi tevékenységével, néhány kolozsvári alkotásának azonosításával gazdagította Bíró József és Entz Géza munkáiból ismert alkotásainak a sorozatát; kedvelt formáit egybeolvasztó megoldások gazdag sorozatával bizonyítja ugyanakkor a XIX. század közepéig Erdély-szerte nyomom követhető hatását.

Kolozsvári, szamosújvári, bonchidai és bethleni munkáiból ismerjük meg a Csehországból bevándorolt Leder Józsefet. Ő is átmeneti stílusú épületeket emel, de a klasszicizmus befogadásában sokkal messzebb jutott, mint Türk Antal. Korai stílusára jellemző a szerző által valószínűsített vicepallérkodása a kolozsvári Bánffy-palota építésén. A századforduló utáni stílusát jól tükrözik legjelentősebb kolozsvári alkotásai, a két kollégium épülete, a Kismester utcai görög katolikus templom, valamint az egykori Fehér Ló vendégfogadó (a Néprajzi Múzeum épülete).

Kagerbauer Antal pályája a reformkorban indult, klasszicista épületei főleg 1839-es itáliai útjának a tanulságait hasznosítják. A kolozsvári városháza épülete befejezetlenségében is színvonalas példája az olasz reneszánsz palazzo-típus klasszicista átfogalmazásának. Klasszicista szellemben készült alkotásaival szinte párhuzamosan mutatható ki életművében, előbb síremlékeken, utóbb kastélyokon is a romantikus irányzat hatása. „Jellemző — állapítja meg a szerző —, hogy az 1860-as évekig romantikus stílusú polgárház nem épült Kolozsváron, de romantikus polgári síremlék igen. [...] Az elmaradt társadalmi viszonyokban, a polgárság fejletlen voltában kereshetjük okát, hogy a romantika polgári igényekre szabott építéstílusá nálunk részben az arisztokrácia pártoló hozzáállása révén honosodik meg.“ A közízlés konzervatív beállítottságát, vonzódását a klasszicizmushoz az is bizonyítja, hogy Miko Imre marosújvári kastélyának neogótikus átépítésével párhuzamosan Kagerbauer a klasszicizmus formanyelvéhez nyúl vissza a kolozsvári színház és a múzeum épületének átalaktásakor.

A klasszicizmus és a romantika építőmesterei Kolozsváron című tanulmány monografikus igényű feldolgozás vázlatának is tekinthető. A belső fejlődés eredményeként születő klasszicizmus utját megkönnyítette a barokkot is túlélő késő reneszánsz hagyomány, a római emlékeket újra felhasználó régiségtszélet, a mesterek társadalmi státusának és képzettségének javulása. A jórészt levéltári forrásokra épülő tanulmány meggyőzően bizonyítja, hogy az újabb korok művészeti életének a megrajzolása sem lehetséges az írott forrásokban rejlő információs anyag kiaknázása nélkül. Szerencsésen színezi, egészíti ki az előbbi tanulmányban vázolt képet a *Mesterek és művészek a mindennapok útvesztőjében* című dolgozat. Életpályák bemutatásával dokumentálja azt a fejlődést, amely a múlt századból Erdélyben a mindenre — még pénzhamisításra is — kapható mesterembertől a társadalom megbecsülésének örvendő, szellemi munkáját külön megfizettető művészig vezet.

Napjaink urbánus átalakulásainak nem jelentéktelen előzményét képviselik a múlt századi városrendezési kísérletek. A korabeli adatok ismertetésekor a szerző több ízben utal arra, hogy Kolozsvár, lényegében középkori, utcahálózatát és épületeit a XIX. századi homlokzatok kovácsolták egységes egészé. Nem tekinthet el ettől a történelmi városmag modern rendezése sem, egyrészt, mert a romantikus vagy eklektikus épületek éppúgy részei a városképnek, mint a legrégebbiek — egyik is, másik is saját korának kifejezéseként —, együttesen alkotják városunk történetének megőrzésre méltó építészeti keretét, másrészt pedig a XIX. századi

homlokzatok az esetek többségében középkoriakat rejtenek, amelyek feltárása új elemekkel gazdagíthatja a városképet. Kolozsvár és Máramarossziget Szépitési Bizottmányainak iratai a XIX. századi városkép rekonstruálásában segíthetik a kutatót, és támpontul szolgálhatnak a mai városrendezési tervek kialakításában is.

Két tanulmánykötet és számtalan tudományos dolgozat szerzője, egy példamutató művészettörténeti forráskiadvány és Kelemen Lajos tanulmányainak a sajtó alá rendezője B. Nagy Margit. Úgy gondolom, hogy ennek a mérlegnek az alapján sikerrel kísérrelhetjük meg kutatói módszerének körvonalazását. Előbb ismerttetem kötetének *Bevezetőjében* írja, hogy módszere lényegében nem változott előbbi kötetéhez viszonyítva, az „a meglévő emlékműanyag és a levéltári források együttes elemzésén alapul”. A szerző által kutatásai során átfogott korszakot emlékműanyaga és forrásai tekintetében is két részre osztja a Habsburg-uralom erdélyi megszállásának idejére, a fejedelemség korának emlékei formájukban, de tulajdonosaik életviteléből eredően, funkcióikban is különböztek a XVIII—XIX. század hasonló építményeitől. Ugyanakkor a fejedelemség korának az építészettét a világiasság jellemzi, míg a következő korszakban, az ellenreformáció támogatására, illetve ellensúlyozására megnő az egyházi építkezések aránya, a városiasodás, az intézmények kialakulásuként pedig a világi középületek számának a megnövekedéséhez vezet. A levéltári források mennyiségi és minőségi változásának oka a fejedelemségkorinál jóval fejlettebb, centralizált Habsburg-államgépezet bürokráciájának hazai meghonosodása. Eredményeképpen jön létre a körültekintően és alaposan megszervezett közigazgatási írásbeliség a városokban és az új kormányzat központi intézményeiben is. Míg az előző korszak legfontosabb művészettörténeti forrásai jogbiztosító iratok és ingatlanösszeírások, most szép számban találunk magánlevéltárakban is, megőrzött számadásokat, gazdag leveleskönyveket, építészeti becsléseket, építési engedélyeket. A városok ugyanakkor egyre átfogóbb, egyre több adatot tartalmazó polgári nyilvántartásokat készítenek. Egyik korszak adatanyaga sem olyan kis méretű, hogy egyetlen kutató kimeríthetné, de a korszerű művészettörténetírással szemben támasztható követelmények is csak a lehető teljességet hangsúlyozzák, a megállapítások, következtetések egzaktabbá tétele érdekében, a szubjektív benyomások, a fennmaradt emlékműanyagok csak töredékeire alapozó, számtalan buktatót rejtő, elavult kutatói módszerek ellensúlyozására.

Az első korszakra jellemző adatanyagot feldolgozó tanulmányok közül a *Reneszánsz és barokk Erdélyben* kötetben megjelent, *Udvarházak és stílusok* címűt említeném. A szerző mintegy háromszáz udvarházleírást felhasználva, a megmaradt emlékek segítségével értelmezve dolgozta ki tipológiai modelljét, számba véve azokat a morfológiai változatokat, amelyek az olasz reneszánsz és a népi építészeti hagyományainak az egymásratalálásából születtek. E hatalmas anyagra támaszkodva értékelhette azután a reneszánsz hatások érvényesülését az otthonok kialakításában, a reneszánsz pártázatok erdélyi elterjedésében és a népi építészetben.

A „nyersanyag” irodalmi értéket is képviselő darabjainak mintaszere közlésével megérdemelt közönségsikert aratott a *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták* című kötet, amely alapos bevezető tanulmányával, gazdag jegyzetanyagával éppúgy szól a helytörténet érdekklődő olvasóhoz, mint a korszak művészetének, művelődéstörténetének búvárához.

Másféle — a következő korszakra jellemző — anyagot használ fel a *Művészek és mesterek Kolozsvárt. 1700—1850.* címet viselő, a fentebb ismertetett kötet terjedelmének a harmadrészét kitevő adattár. Az előző kötetben közzétett, mintegy négyszáz mesterre vonatkozó gyűjteményt folytatva és kiegészítve, ez a névsor — úgy becsülöm — ezernél több nevet és életpályát, könyvészeti adatokat és, amennyiben a források lehetővé tették, a mesterek alkotásainak a jegyzékét is közli. Az adattár nyilvánvaló társadalomtörténeti forrásértéke mellett, kimerítve egy sor levéltári forrástípust (adótabellák, idegenösszeírások, polgárkönyvek, anyakönyvek, törvénykezési jegyzőkönyvek stb.) az adott időhatárokon belül olyan munkaszakozó lép elő, amelynek segítségével nemcsak a kolozsvári művészet története rajzolható meg, hanem a város művészeti hatósugarába eső országresznnyi területé is. A benne rejlő lehetőségeket jól tükrözik a szerző tanulmányai, de korántsem kimerített anyaga az elkövetkező kutatásoknak is nélkülözhetetlen kiindulópontja lesz.

B. Nagy Margit kutatói módszerének és e módszer hatékonyságának szép példáját szolgáltatja a bethlenszentmiklósi kastély irodalma. Késő reneszánsz építészettünk legfontosabb alkotásainak egyikével seregnyi kutató foglalkozott. Elemzték loggiájának velencei eredetét, alaprajzának erdélyi gyökereit, kimutattak stí-

lusában francia hatásokat, felismerték kora barokk stílusjegyeit, hangsúlyozták az építtető-építész Bethlen Miklós szintetizáló képességét, amellyel a hazai hagyományokat és nyugat-európai útjának tapasztalatait össze tudta egyeztetni. Mindezt Bethlen *Emlékiratai* és a kastély hosszabb-rövidebb ideig tartó tanulmányozása alapján.

B. Nagy Margit első jelentős tanulmányában (*Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest—Kolozsvár, 1957) a kastély építéstörténetét az épület és egy XVIII. századi leírás összevetése alapján kísérelte meg tisztázni. Az eredmény az épület XVIII. századi állapotának a rekonstrukciója lett; egyes részeit az emlékiratok, valamint a leltárban említett évszámok feliratok alapján datálta. Utóbb erre a tanulmányra épült első kötetében megjelent dolgozata, amely a kastély „kora barokk” részleteit egy XVIII. századi számadás alapján évszázadnyi idővel fiatalította meg Bethlen Miklós építkezéseihez képest. Így vesztette alapját az az egyébként igen tetszetős feltevés, amely Bethlen Miklós alkotását a hazai barokk kialakulásának előzményévé tette.

Az elmondottakhoz egyetlen megjegyzés kívánkozik: B. Nagy Margittól munkái alapján joggal várhatjuk, hogy eddigi kutatásainak eredményeit, főlényes anyag- és helyismeretét, kiforrott kutatói módszerét a XVII—XIX. századi erdélyi művészet történetének összefoglalásában gyümölcsoztesse. Kutatómunkája így szolgálhatja a legmagasabb szinten nemzetiségi önismeretünk gyarapítását, és így járulhat hozzá a leghatékonyabban a romániai művészettörténet tervezett nagyszabású szintézisének az előkészítéséhez is.

FODOR GÉZA

A JÁTSZÓ ARKHIMÉDÉSZ

Körökre bontom az időt
és berajzolom a homokba
térből tükörből kiléptem
csak árnyékom hull a romokba

A súly mely felfelé emel
fedezetével örök érvény
hitetlen hittel énekel
bennem az eleven törvény

Merről egyszer elfordultam
hiányom átfáj kőbe szélbe
s elragad minden mozdulatban
a fény örökös áttünése

Arcomat fölmetszi lándzsa
s míg lobban a barbár fegyveren
örvénylő végletekbe ránt a
mély — hirtelen és hihetetlen

Habsburg-elynyomás Erdélyben III.

A néptömegek harca a társadalmi és nemzeti felszabadulásért (1690—1847)

5.

A Habsburg-hatalom előbb taglalt gyűlöletes intézkedéseivel már berendezkedése legelején kiváltotta az erdélyi néptömegek ellenállását. Az ösztönös ellenállásból lassan szervezett harc bontakozott ki. II. Rákóczi Ferenc Habsburg-ellenes szabadságharcához tömegesen csatlakoztak a nép fiai, anyanyelvre, nemzetiségre való tekintet nélkül. Az idegen elnyomás elleni küzdelem a kuruc szabadságharc leverését követő másfél száz esztendőben a legváltozatosabb formákat öltötte: osztályküzdelmek és nemzeti mozgalmak szegültek szembe a hódítókkal. Az osztályküzdelmek természetesen gyakran kapcsolták közös akciókba az Erdély földjén együtt élő nemzetiségeket. A polgári nemzeti mozgalmak kibontakozásával járó elmentmondásos tendenciák azonban azt is magukkal hozták, hogy a haladó erők megoszlottak, sőt olykor egymással szembe is kerültek. A polgárosodás ellentmondásos természetéből következett, hogy a Habsburgoknak a nemzeti jellegű háttérbe szorító németesítő politikájával szemben a magyarok és a románok külön-külön vívták a maguk harcát, miközben sajátos formát öltött az erdélyi százok harca is, akik II. József korában ugyancsak szembekerültek az összbirodalmi érdekekkel.

A külön-külön kibontakozó erdélyi nemzeti mozgalmakat azok a gazdasági-politikai tényezők határozták meg, amelyekről az előző fejezetekben szoltunk. A nemzeti mozgalmak ezen a földön úgy bontakoztak ki, hogy itt még nem volt nyugat-európai értelemben kifejezett burzsoázia, olyan gazdaságilag erős osztály, amely élére állna a polgári átalakulásért vívott harcnak. Az elmondottakhoz még csak azt kell hozzátennünk, hogy a lassan, akadozva induló gazdasági-társadalmi fejlődés következtében az erdélyi magyar nemzeti mozgalomban a vékony ipari és kereskedelmi burzsoázia meg az értelmiség a polgárosodó reformer-nemességben találta meg érdekei előmozdítóját, és őt tekintette politikai vezetőjének. Ehhez előményként hozzájárult az is, hogy ez a nemesség a maga rendi harcaiban, melyet a központosítás ellen vívott, már évszázados politikai gyakorlatra, közéleti iskolázottságra tett szert, és osztálykorlátaiktól megszabadulni kész, a haladást vállaló fiai révén hovatovább már tiszteletreméltó személyi és anyagi áldozatra is vállalkozott a gazdasági haladás és a polgári nemzetet válás érdekében.

A polgárság és a polgárosult nemesség haladó mozgalmával szemben állt a magyar aulikus arisztokrácia legreakciósabb csoportja. Ez a főnemesség feltétlen híve volt a Habsburg-uralomnak, a feudalizmus megőrzését az egyetlen lehetséges politikai útnak tekintette, és szembehelyezkedett minden haladó eszmével. A jobbágyfelszabadítás követelése és az erősödő nemzeti mozgalmak ellen a császár hadseregét tartotta a leghatásosabb érvnek. Erdély főhivatalait 1848 előtt ezek a saját nemzeti mozgalmakkal is élesen szembehelyezkedő erdélyi császárhű arisztokraták foglalták el. Az 1848-as forradalom előestéjén már a metternichi rendszer is számol a nemzeti mozgalmak erősödésével. Jelentős veszélyt lát bennük, és emiatt óvatosabb politikát folytat. A nyílt németesítés erőszakos, közéleti formái háttérbe szorulnak, és helyet adnak a gyengébb nemzetiségi mozgalmak támogatásának és az ellentéteket kiegyenlítő bírói szerepkör vállalásának. *A Magyarország területéhez kapcsolódó nemzetfogalom (magyar az, aki az ország területén lakik) és ennek eszközeként az a követelés, hogy a magyar nyelvnek döntő túlsúlyt kell biztosítani, súlyos konfliktusokhoz vezetett.* A magyar reformmozgalom a francia forradalom ideológiájából átvette a politikai nemzet fogalmát, és ezzel anticipálta azt a végzetes politikai hibát, amelyet a magyar kormányzat később az 1867-es kiegyezés után követ el. A polgári demokratikus forradalom magyar előkészítői közül sokan estek abba a tévedésbe, hogy a demokratikus átalakulás önmagától megoldja a nemzeti kérdést. Majd csak 1849 tavaszán ismeri fel Teleki László, hogy a nemzeti létet külön törvényben kell biztosítani. „Liberté, égalité, fraternité, még nem elég — írta Teleki Kossuthnak. — A népek nemzetiségi életet is kí-

vánnak élni.² Azok a magyar radikálisok, akik más nemzetiségekkel szemben türelmetlenek voltak, a társadalmi felszabadulás ügyének is sokat ártottak. Egyik bírálójuk nem kisebb személyiség volt, mint Széchenyi István, aki a magyar nyelvnek mindenáron való terjesztése ellen foglalt állást. A nemzetiségi kérdésben, konkrét formájában a nyelvkérdésben, türelmességet hirdetett, s joggal hangoztatta azt, hogy a magyar nyelv megtanulásával senki sem válik még magyarrá. Voltak mások, akik a közeledés és megértés vonalán még tovább jutva keresték a nemzeti mozgalmakat egybefűző, egymáshoz társító eszméket és utakat. Egészében véve az egységes nemzeti állam érdekében elgondolt egybeolvasztó magyarsító politika elhibázott, káros volt. A népek nemzeti önrendelkezési jogának elismerése, nemzeti nyelvük és kultúrájuk tiszteletben tartása jelentette — s ezt 1848—1849 világosan igazolta — a társadalmi szabadság és a nemzeti függetlenség felé vezető egyetlen járható utat.

A nemzeti létmegőrzésnek és a nemzeti közösségek polgári irányú kifejlesztésének jelentős csatái folytak a művelődés terén. Nyelvművelő mozgalmak indultak, társadalmi szükséglet támadt korszerű művelődési intézmények létrehozására, s maga a termelés is új igényeket támasztott az oktatással szemben. A nemzeti kultúrát állami segítség hiján, sőt sorvasztó szándékú állami intézkedések ellenében kellett megalapozni és felépíteni.

Erdélyben már a korai felvilágosodásnak az az egyik sajátossága, hogy különleges hangsúlyt kapott az anyanyelvű irodalom és tudomány. Az anyanyelvű kultúra igénye Erdélyben sem a magyaroknál, sem a románoknál, sem a szászoknál nem a felvilágosodás gondolatkörében merül fel először, hiszen már az első bibliafordításokkal megszűnt a művelődést, illetőleg az egyházi életet szolgáló latin és ószláv nyelv kizárólagos uralma. A reformációval, ezzel a vallásos mezben jelentkező polgári tendenciájú mozgalommal fejlődésnek indult anyanyelvű írásbeliség a XVII. században újabb ösztönzéseket kapott. Ekkor már tudományos művek és szépirodalmi munkák jelentek meg nyomtatásban anyanyelven. Az anyanyelvűség ügye Erdélyben már a XVII. században művelődési programmá vált, a XVIII. század végére pedig politikai jelszó lett belőle.

A szépirodalomé az érdem, hogy a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve az anyanyelvűség elfoglalta az őt megillető helyet az erdélyi magyar kultúrában. Jeles írók és művelődésszervezők léptek fel, akik eszmeileg gazdag, haladó irányzatú magyar nyelvű könyveket adtak a lassan kialakuló olvasóközönség kezébe. A szépirodalom és általában az anyanyelvű kultúra terjesztésében felbecsülhetetlen érdemeket szerzett a színjátszás. Az ekhós szekereken utazgató vándorszínészek, majd az országos társadalmi összefogással életre hívott kolozsvári állandó színházban játszó művészek anyanyelvükön az akkori Európa lehaladóbb gondolatait közvetítették a nézőknek. A magyar irodalom legjelesebb alkotói (köztük Petőfi Sándor, Arany János) fordultak meg a színpadon, mert felismerték a színjátszás hatalmas szerepét a korszerű nemzeti kultúra megteremtésében és a tömegekkel való megkedveltetésében. A színészek tudatosították a tömegekben az anyanyelvben rejlő szépségeket, és a tudatosság szintjére emelték a nyelvápolást.

A Marosvásárhelyen 1793-ban alapított Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság, melynek Aranka György volt a kezdeményezője és szervezője, azt a célt tűzte maga elé, hogy jól átgondolt, tervszerű program keretében irodalomban és tudományban, magánéletben és közéletben győzelemre vigye az anyanyelvi művelődés ügyét, és ily módon a korszerű ismeretek eljuthassanak a társadalom minden rétegéhez. A Társaság munkássága enciklopédikus jellegű volt, kiterjedt a kultúra egészére: foglalkozott a nyelvhelyesség, a helyesírás kérdéseivel, tervbe vette a magyar nyelvtan és szótár kiadását, hogy ezzel elősegítse az egyes tudományok terminológiájának kialakítását, és mozgalmat indított a tájszavak összegyűjtésére. Tervezték egy erdélyi enciklopédia megírását, mely magába foglalta volna Erdély nemzetiségeinek történetét, az ország földrajzát, természeti kincseinek és művelődési állapotának leírását. Így akarták szolgálni a polgárisodást és az erdélyi nemzetiségek egymáshoz való közeledését. A Társaság tagjai nagy jelentőséget tulajdonítottak a természettudománynak. Az egyoldalúságtól mentes nemzeti kultúra felvirágoztatása érdekében szorgalmazták az iskolarendszer korszerűsítését, akadémiát, állandó színház felállítását, múzeum, könyvtár létesítését, irodalmi és tudományos folyóirat kiadását. A Habsburg-hatalom nem tűrte sokáig a Társaság munkáját. Eredményei láttán felismerték haladó tendenciáját, mely szembeszegült a nemzeti sajátosságokat sorvasztó bécsi politikával, és betiltották működését. Megújuló kísérletek jeleztek, hogy az erdélyi magyar alkotó értelmiség a továbbiakban sem nyugodott bele abba, hogy ne legyenek megfelelő tudományos és művészeti intézményei.³

A nyelvművelő mozgalomból nőtt ki az első erdélyi magyar folyóirat, az

Erdélyi Múzeum. Szerkesztője, Döbrentei Gábor a folyóirat legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy minél több eredeti alkotás lásson benne napvilágot. Nem tagadja a fordítások jelentőségét, hiszen a művelt nagyvilág kultúrájával meg kell ismertetni az erdélyi közönséget, de a legfontosabb feladatnak eredeti alkotások közlését tartja. Azt hangsúlyozza, hogy „eljött az idő, melyben az eredeti dolgozásokhoz is hozzá kell kezdeni s többen. *Egyedül az eredeti jó munka a nemzetnek tulajdon birtoka, az ad a nyelvnek tekintetet.*” Az *Erdélyi Múzeum* 1814 és 1818 között eredeti szépirodalmi alkotások, filozófiai, esztétikai, történelmi, nyelvtudományi tanulmányok publikálásával szolgálta a nemzeti önismeret kialakítását, a magyar nyelv csinosítását és az általános kulturális felemelkedést.

1827 és 1848 között az *Erdélyi Híradó* volt Erdély legjelentősebb magyar hírlapja. A progresszió mögé zárkózott fel: a reformmozgalmat szolgálta. Igyekezett ismertetni az európai haladó gondolkodás különböző áramlatait, figyelme végig kiterjedt a nyelvművelés szempontjaira, és néhány nagyműveltségű író és tudós bekapcsolásával magas színvonalú hírlapi publicisztikával szolgálta a polgári nemzetté válásnak a folyamatát.

Az erdélyi magyar nemzeti öntudat kialakításában jelentős szerepe volt a *történetírásnak* és a *nyelvtudománynak*. Bod Péter, Benkő József, Kemény József, Bölöni Farkas Sándor, Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek és Kővári László történetkutató munkássága, az erdélyi múlt írásos forrásainak a feltárása és publikálása nagy szolgálatot tett a nemzeti önismeret kifejlesztésében. Gyarmathi Sámuel, Körösi Csoma Sándor nyelvtudományi munkássága révén európai rangra emelkedett az erdélyi magyar nyelvtudomány, eredményeik, emberi példák a haladás és a patriotizmus forrásai lettek.

Mivel a németesítés és az összbirodalmi érdekeket hangsúlyozó állami propaganda különösen az iskolákat használta fel céljai érdekében, az erdélyi nemzeti mozgalmak is fokozódó figyelemmel fordultak az oktatásügy felé. Az erdélyi nevelésre jótékonyan hatottak a felvilágosodás eszméi: tartalmában megújult az oktatási anyag, és a nagy cseh pedagógus, Comenius tanítása nyomán egyre több nevelő ismerte fel, hogy az *anyanyelv megsokszorozza a nevelés hatékonyságát*. A XIX. század harmincas éveitől kezdve a diákok már szervezeten léptek fel a korszerű anyanyelvi oktatás érdekében. A diákság és az európai szellemi élet pezsdítő hatása alá kerülő fiatal tanárok és nevelők örömmel támogattak minden olyan kezdeményezést, amelytől a szellemi élet korszerűsítését s a magyar nyelvű irodalom és tudomány szabad kibontakozását remélték. A haladó szellemű tanárok, nem törődve a hivatalos rendelkezéssel, mely a felsőbb osztályokban a latin nyelvű oktatást tette kötelezővé, tantárgyaikat kizárólag magyarul kezdték tanítani. A Szatmár megyei nagy magyar költő, Kőlcsey Ferenc tárta fel a való helyzetet, miszerint a latin nyelvhez a bécsi udvar, az urak és főrangú zsoldosok azért ragaszkodnak, hogy így útját állják a demokratikus eszmék terjedésének: „Nem kívánunk egyebet — írta azokról, akik egy idegen nyelvvél próbálták körülbástyázni saját hatalmukat —, mint a latin nyelvből olyan szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a demokráciától félnék, ha az anyai nyelv felemeltetik?”⁴⁵

A patrióta szellemű tanároknak és a radikalizálódó diákmozgalmaknak nagy szerepük volt abban, hogy az erdélyi iskolák többsége nem hajbókoló ifjúságot nevelt a bécsi udvar örömeire, hanem oly nemzedéket, mely igazi elkötelezettségét 1848—1849 forradalmi harcaiban mutatta meg.

Máig ható tanulsága e mozgalomnak sajnos az is, hogy miközben védtek magyar anyanyelvünk jogait a némettel, illetőleg a latinnal szemben, többségükben elutasító álláspontra helyezkedtek a haladó célokért harcoló román mozgalom irányában, és elvárták volna a románoktól és zászoktól, hogy saját nyelvük rovására a magyart részesítsék előnyben. Az 1842 januárjában készült, a magyar nyelv bevezetését célzó törvényjavaslat a román értelmiség körében hatalmas tiltakozást váltott ki. A balázsfalvi értelmiségiek tiltakozásukban ezeket írták: „őszintén megvalljuk, hogy nemcsak tíz év után, de még száz év után is, sőt soha semmikor minket és nemzetünket oly törvényre kötelezni nem lehet, mely az erkölcsi és a vallási életünkre veszedelmet, nemzetiségünkre pedig romlást és pusztulást hoz. Távól van ugyan tőlünk a magyar nyelv gyűlölete — ellenkezően, mint egyet a hazai nyelvekből nem csak eddig tanultunk s tanulta sok román ember, de tanulni is fogja a hivatalok kedvéért mindenki, s a magyarokkal való közelebbi viszonyok is ezt javasolják —, de semmiképpen sem az anyanyelv s a ráépített nemzetiség kárával.”⁴⁶

A balázsfalvi értelmiség fellepésének gyökerei messze visszanyúlnak az időben.

I. Lipót császár 1700. március 19-én, a görög katolikus egyház jogviszonyait szabályozó diplomája már világosan tükrözte a román politikai igényeket és az

udvar kilátásba helyezett kedvezményeit. Annak első pontja ugyanis biztosította az új egyháznak, személyeinek és ügyeinek a katolikus egyházzal azonos jogviszonyát. A második felmentette az unitus papságot „mint a többi nemesi előjognak örvendőket” mindennemű jobbágyi szolgáltatás alól. A harmadik pont szerint nemcsak az egyháziak, hanem a világiak, sőt a közemberek is, ha elfogadják az uniót, a katolikus rendhez tartoznak. Így megszűnnek megtűrtnek lenni, és a házában a többi rendekhez hasonló jogokat élvező tagjaivá válnak. Ez a pont igen nagy horderejű, mert később a román nemzeti mozgalom politikai programjának alapjává vált⁷.

A román nemzeti mozgalomnak három hullámát különböztetjük meg a 48-at megelőző másfél évszázados Habsburg-uralom alatt. Az első feltörő hullámot Inochentie Micu Clain tevékenységéhez kapcsolhatjuk, a második a felvilágosodás korában a *Supplex Libellus Valachorum* és az Erdélyi Iskola működésében ér újabban magaslatra, hogy aztán a polgári forradalmat megelőző mozgalomban csúcspontjára ki.

Inochentie Micu, az unitusok fiatal püspöke felismerte, hogy az unió és a román nép érdeke nem szükségszerűen azonosak. A felismerésnek annál inkább be kellett következnie, mert kiderült, hogy az unió nem elegendő a románság társadalmi törekvéseinek érvényesítésére, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sőt széttörte a román népi egység az idő szerint egyetlen ideológiai, művelődési és szervezeti keretét, a vallási közösséget. Az unióval kapcsolatos testvérharc tudatosította benne, hogy a vallás mögött van még valami, ami elsődlegesebb kapocs román és román között: a közös nyelv és a közös társadalmi érdekek. Inochentie Micu a feltörekvő román rétegek szolgálatában új alapot keresett a románság igényei érvényesítésére. Ezt az alapot abban a felismerésben találta meg, hogy Erdélyben a románság „nemcsak a legrégebb, hanem a legszámosabb is”. Ezzel megfogalmazta a születő román nemzeti gondolat kettős alapját.

Inochentie Micu 16 esztendei püspöksége idején 24 emlékiratot nyújtott be a bécsi udvarnak, országgyűlésnek, guberniumnak a románok egyenjogúsítására. Követeléseinek lényege az, hogy a románságot ne tekintsék többé „megtűrt”-nek, hanem ismerjék el negyedik alkotmányos „nemzet”-nek, legyen képviselője a guberniumban, a diétán, a közhivatalokban, ő a román rendi nemzetnek akarta elismertetni, lényeges azonban, hogy a román rendi „natióba” a jobbágytömegeket, a népet is beleszámította. A román jobbágyoknak azt a jogot igényelte, hogy mint a magyar és a szász eredetű jobbágyok, ők is saját egyházuknak fizessék a dézsmát.

Inochentie Micu követeléseit a bécsi udvar és az erdélyi rendek egyaránt visszautasították. Bukását mégsem az okozta, hanem az erdélyi román nép unióellenes mozgalma. 1744-ben Erdélyben megjelent Visarion Sarai szerb ortodox szerzetes, és vezetésével a nép megkezdte az unitus papok elűzését. Micu maga is gyakran keveredett, Bécsben megalázó vallatásnak vetették alá, s hogy a vizsgálatot ne kelljen végigszendnie, Rómába távozott.⁸

Az erdélyi román értelmiség tovább folytatta a harcot. Újabb memorandumok és petíciók érkeztek a hatóságokhoz, 1761-ben pedig kirobbant Sofronie szerzetes mozgalma, amely a román parasztság széles tömegeit ölelte fel, és a görög katolikus egyesült (unitus) egyház felszámolását tűzte ki céljául. Két év alatt az erdélyi románság döntő többsége elhagyta a görög katolikus vallást, és visszatért az ortodox hitre. A bécsi udvar előbb, 1759. július 13-án túrelmi rendelettel próbálta a Sofronie szerzetes vezette mozgalmat leszerelni. Mikor ez eredménytelennek bizonyult, 1761-ben Buccow erdélyi főhadparancsnok katonái léptek közbe, és fegyveresen fojtották el a román népi tömegek küzdelmét. Ennek ellenére az ortodoxia védelmének jegyében kibontakozott Sofronie-mozgalomnak egyes nemzeti és társadalmi célokat sikerült elérnie. Az ortodox egyház újra többségre jutott az erdélyi románok között. Az 1761–1762-ben végrehajtott összeírás erről a következő képet nyújtja: a 152 886 erdélyi román családból csak 25 174 vallotta magát görög katolikusnak, a többi 127 712 az ortodox vallást tartotta a magáénak. Ennek következtében a bécsi udvar kénytelen volt elismerni az ortodox egyházat (melyet 80 éven át eredménytelenül üldözött), és püspököt nevezni ki élére. Végül azonban arra, hogy a püspök és hívei között bensőséges kapcsolat ki ne alakuljon, s ezért erdélyi ortodox püspököknek állandóan csak szerb származású szerzeteseket nevezett ki, majd magát a püspökséget is a karlócai szerb metropolia fennhatósága alá rendelte.⁹

Az ortodox egyház tekintélyének és szervezeti kereteinek megerősödése tükrözött a vallásos életben, és azt jelentette, hogy a román nemzeti mozgalom az elkövetkezendőkben biztosan számíthat a maga egyházi intézményeire. Politikai szervezeti keretek híján erre nagy szükség volt. A román nemzeti mozgalom a

feudalizmus válsága és felszámolása idején az erdélyi ortodox egyház organizációs lehetőségeit sikerrel használta fel a társadalmi és nemzeti felszabadulásért vívott harcban.

A XVIII. századi Erdély történetében társadalmi és nemzeti tekintetben is kiemelkedő helyet foglal el a Horea, Cloșca és Crișan vezetete nagy parasztfelkelés.¹⁰

A nemesség döntő többsége a vármegyékben magyar lévén, a Királyföldön pedig a földbirtokosság szász patrícius, ezzel szemben a jobbágyország jórészt román, az 1784-es nagy parasztfelkelés idején az alapvető társadalmi, antifeudális mozgalomban természetesen nemzeti vonások is megnyilatkoztak.

Mikor a parasztság Horea vezetésével harcba indult, II. Józsefben biztalt, aki néhány intézkedésével enyhíteni igyekezett a jobbágyország sorsán, hogy ezáltal javuljon a monarchia legfőbb adóalanyának helyzete. Horea ismételt megjelent Bécsben, és gyógyírt keresett román paraszttestvérei sebeire. Abban reménykedve, hogy a bécsi felvilágosult monarchia a fennálló jobbágyviszonyok megszüntetésén munkál, és a parasztság fellépését támogatni fogja — 1784 őszén Horea megindította a felkelést.

A mozgalomhoz rövidesen jelentős paraszttömegek csatlakoztak, különösen arra a hírre, hogy a császár parancsára katonai összeírást rendeltek el, de a nemesség ezt meg akarta akadályozni. Az erdélyi parasztság egyik legnagyobb arányú mozgalmának központja a kimondottan bécsi kamarai irányítás és ellenőrzés alatt álló zalatnai kincstári uradalom területe volt (Erdélyi Érchegység). A természet szépsége, a hegyek aranyat rejtő gazdagsága kiáltó ellentétben állt a vidék dolgozó népének szörnyű elnyomásával és nyomorával. Ezen a helyen, a zalatnai kincstári uradalom területén a földesúri elnyomást a Habsburg gazdaságpolitika súlyosbította, mely a vidék népének helyzetét még inkább megnehezítette, és az osztályharcot erősen kiélezte. A zalatnai uradalomban ugyanis (de különösen annak középső, Abrudbányát környező részén) a dolgozó nép nem egyszerű parasztság, hanem bányászjobbágyosság volt. Minél jobban fejlődtek a kincstári kohók, annál több lett a robot, annál jobban fogytak az erdők, annál inkább szűkítették a nép erdőhasználati jogát. A túrhetetlen kizsákmányolás következtében a bányászparasztok ellenállása nőttön nőtt, és időről időre úgy kiélezte az osztályharcot, hogy fegyveres felkelésre, mozgalmakra került sor. Bár a Horea vezette felkelés elsősorban Alsó-Fehér, Zaránd, Torda és Kolozs megye jobbágyosságát mozgósította, hullámai távolabbi vidékekre: Arad, Hunyad, Bihar, Szatmár területére, sőt a Szászföldre is elértek. A parasztsapatok útjukban mindenütt feldúlták a nemesi udvarházakat, a kincstári épületeket és bányaműveket, elűzték vagy megölték a birtokosokat. A fellázadt román parasztok megtámadták és feldúlták a katolikus és protestáns templomokat, ami bizonyítja a házadás történelmi korlátait. Mindezt a sajátos történelmi-nemzeti körülmények határozták meg, s természetesen akadályozták a népi erők egységét az antifeudális harcokban. Mindezek ellenére hangsúlyoznom kell, hogy különösen Kolozs, Torda és Fehér megyében a román és magyar parasztok nemegyszer vetek részt közös akciókban, amelyek során egyes helyi vezetők az utóbbiak közül kerültek ki.¹¹

Programjukat legvilágosabban Horea egyik alvezérének, Crișannak a dévai táborból 1784. november 11-én a nemességhez intézett ultimátuma fejezte ki. Sikereik láttán, a győzelem reményében ebben azt követelték, hogy „nemesek ne legyenek többé“, továbbá a nemesek uradalmairól távozzanak el, és birtokaikat a parasztok közt osszák fel, mindenki számára legyen kötelező az adófizetés. A követelések közt szerepelt az is, hogy az egész megye nemessége minden leszámazottjával együtt „esküdjön meg a keresztre“, azaz térjen át a román vallásnak tekintett ortodoxiára.

A bécsi udvar, miután látta, hogy a felkelés az egész feudalizmus rendszerét veszélyezteti, és ez szögesen ellentétben áll a jozefinizmus célkitűzéseivel, a felkelés gyors elfojtását rendelte el. II. József parancsára komoly katonai erőket mozgósítottak, a felkelés vezetőjének, Horeának a fejére 300 arany vérdíjat tűztek ki. Akadtak árulók, akik nyomra vezették a hatóságokat, s így a parasztvezérekre kerítették, és Gyulafehérvár kazamatáiba zárták.

A megtorlást II. József személyes megbízottja, gróf Jankovics Antal vezette, aki egy hónapig tartó nyomozás után gyűjtötte össze a terhelő bizonyítékokat. Az uralkodó parancsára Horeát és Cloșcát láncra fűzve végighordozták a felkelésben részes vidékeken, hadd lássa a nép, hogy valóban foglyok, és nincs több remény a megmozdulásra.

A bírósági különbizottság az ítéletet 1785. február 26-án hozta meg, és az a Mária Terézia-féle büntető törvénykönyv értelmében a legkeményebb halálos ítéletet szabt a felkelés vezetőire. Mégpedig az összes falvakból odaparancsolt tömeg előtt először alulról felfelé haladva kerékkel összetörték az elélték kezét-lábát, majd

a felnégyelt testeket a felkelésben leginkább részt vett vidékeken az út szélére kitették közzsemlére, hogy megfélemlítsék a parasztságot. Így fizetett a „jó császár” azoknak a parasztoknak, akik belé helyezték bizalmukat, és szabadságot vártak tőle.¹²

Hátszeg és Hunyad vidéke, a Nyugati Érchegység a továbbiakban is a hamu alatt parázsló parasztmozgalmak színtere maradt. Hosszú és nehéz küzdelmet vívtak a Habsburg és földesúri kizsákmányolás ellen a zalatnai kincstári birodalom jobbágypányászaival. Az 1848-as forradalmat megelőző évtizedben itt a román parasztok élére a halmágyi kisnemes családból származott Varga Katalin állott. Panaszleveleket fogalmazott az elnyomottak nevében, védte a jobbágyok ügyét a törvénytörések előtt, vállalta a bécsi út fáradságait, ott is a román parasztok érdekeiért harcolt. 1843-ban, amikor a kincstár számára Bucsum község irtványföldjeit erőszakkal lefoglalták, Varga Katalin a fejszékkel, baltákkal felszerelt parasztok élére állt. 1846-ban is a felkelt bucsumiak és abrubbányaiak élén találjuk Varga Katalin nevéhez fűződik a Habsburg-ellenes és antifeudális magyar–román közös forradalmi küzdelem egyik legszebb történelmi emléke. A Nyugati Érchegység román parasztjai féltve védtek vezetőjüket, Varga Katalint, de végül is báró Jósika Samu kancellár és Andrei Şaguna ortodox vikárius cselszövésével elfogták és börtönbe vetették. A bécsi udvar és az erdélyi Habsburg-barát arisztokrácia a galíciai parasztfelkelés méreteit látva, Erdélyben is újabb felkelés kibontakoztatásától tartott.¹³

Míg a román parasztság antifeudális tömegmozgalmait hosszú időn keresztül a vallásos keretben megnyilvánuló ösztönös népi tudat jellemezte, az unió után kialakult román értelmiség a XVIII. század folyamán kiteljesítette a román nemzeti öntudatot, előkészítve ezzel a tudatos román nemzeti mozgalmat.

A román értelmiségi réteg kialakulása szorosan egybekapcsolódott a román szellemi élet fellendülésével. E fellendülés középpontja Balázsfalva volt. 1754-ben három iskola nyílt meg: egy elemi, egy középiskola, valamint egy papi szemnárrium. A következő évben pedig önálló nyomda létesült.¹⁴

Balázsfalván kívül a román oktatásnak másutt is voltak jelentős centrumai. 1828-ban alapította Samuil Vulcan a belényesi gimnáziumot, mely igen híres intézménye lett a román kultúrának; falai közül sok kiváló értelmiségi került ki. Az 1812-ben alapított aradi román tanítóképzőnek olyan híres tanárai voltak, mint Dimitrie Ţichindeal és Constantin Diaconovici-Loga. Az általuk nevelt tanítók jelentős mértékben járultak hozzá a falusi oktatás általános színvonalának emeléséhez. A naszói és orláti határőriskolákból nemcsak altisztek és tiszték kerültek ki, hanem olyan tehetséges fiatalok is, akik egyetemeken folytatták tanulmányaikat, és mint orvosok, ügyvédek, mérnökök váltak értelmiségiekké és a korszerű kultúra hordozóivá. 1811-ben Nagyszebenben ortodox teológiai szemnárrium létesült. A papság műveltségi színvonalának emelkedése közvetlenül hozzájárult az ortodox egyház iskolahálózatának kiépüléséhez, az oktatás fejlődéséhez.

A nemzeti tudat iskolai formálásában nagy szerepe volt annak, hogy kiváló román pedagógusok, mint Moise Nicoară, Aron Florian, Eftimie Murgu, A. T. Laurian, szoros kapcsolatot tartottak fenn a havasalföldi és moldvai értelmiségekkel, és nevelői munkásságukban nem győzték eléggé hangsúlyozni a közös eredetnek, a nyelvi egységértartozásnak a gondolatát, és arról győzték meg tanítványaikat, hogy a románoknak egyetlen közös országban kell egyesülniük.¹⁵

A kialakuló, polgári funkciót betöltő román értelmiség tagjai két, sürgősnek vélt feladat megoldásán dolgoztak: egyrészt a román nyelv és nép latin, illetőleg római eredetét akarták tudományosan igazolni, másrészt az Inochentie Micu püspök megfogalmazta követeléseket szerették volna kiharcolni Bécsben és a diétán. Az első feladatot az ún. Erdélyi Iskola három tagja („erdélyi triász”) vállalta. Samuil Micu Clain, Gheorghe Şincai és Petru Maior buzgalommal gyűjtötték az adatokat a román nép történetének megírásához. Samuil Micu és Şincai anyaggyűjtéséből életükben csak részletek jelentek meg, de Petru Maior híres munkája, az *Istoria pentru inceputul Românilor în Dacia* 1812-ben megjelent, és korában a román nemzeti mozgalom leghatásosabb könyve volt. Itt említjük meg azt is, hogy a magyar művelődés kiváló képviselője, Bod Péter már a XVIII. század derekán önálló könyvben írta meg az erdélyi románok történetét latin nyelven.

A román nemzeti mozgalom tudományos és ideológiai megalapozása politikai követelésekben nyilvánult meg. Ilyen volt a II. Lipót császárhoz beadott ismeretes kérvény, a *Supplex Libellus Valachorum* (1791). A petíció elkészítésében részt vett az akkori román értelmiség, a katonatisztek, a papság legjava. Szerzői között szerepel Samuil Micu, Ioan Piariu-Molnar, Iosif Mehesi, az udvari kancellária hivatalnok, Ignatie Darahont, váradi görög katolikus vikárius, a naszói Petru Para, Petru Maior, Gheorghe Şincai és mások. A kollektív munka szülte politikai

irat a következő legfontosabb követeléseket fogalmazta meg: töröljék el a románokra sértő „megtört“ kifejezést, és a román nemzetet helyezték vissza polgári és politikai jogaiba; a román papság, nemesség és köznép ugyanolyan jogokban részesüljön, mint a többi erdélyi nemzet hasonló rétegei; a románok számarányuknak megfelelően legyenek képviselve az országgyűlésen és hivatali állások betöltésénél; írják ki román nyelven is azon helységek neveit, ahol románok laknak, a vegyes lakosságú helységek esetében pedig használják a lakosok nemzetiségének megfelelő összes elnevezéseket. Végül pedig kérték az udvartól a román nemzet kongresszusának összehívását.

II. Lipót kezdetben eszközként akarta felhasználni a *Supplexet* az erdélyi rendek ellen. De miután kibékült azokkal, érdemi tárgyalásra az erdélyi országgyűlésnek küldte, amely visszautasította. Ez lett a sorsa az erdélyi románok polgári nemzettudata első politikai megjelenését igazoló kérvénynek.¹⁶

A Szent Szövetség idején a Habsburg-monarchia igyekezett gúzsba kötni minden nemzeti megnyilvánulást. Így a román nép nemzeti mozgalma is nagy ellenállást legyőzve bontakozhatott ki. Az „erdélyi triász” hagyományaira építve a román nemzeti mozgalom élére George Barițiu, Timotei Cipariu, Eftimie Murgu, August Treboniu Laurian és Simion Bărnuțiu került.

Az 1848-as polgári demokratikus forradalmat megelőző időszakban a modern román nemzeti tudat kialakításában elsőrendű feladatot töltött be a román szépirodalom. Olvasóközönséget nevelt ki, és a progresszív eszméit terjesztette a közönség körében. Műveiben Budai Deleanu például leleplezi és éles szatírával kigúnyolja a királyok, császárok igazságtalan uralmát és a műveltségre támadó valódi fanatizmust. A Habsburg-elynyomásból szerzett személyes élmények alapján támadja a zsarnoki királyi hatalmat, és szembeállítja vele a természeti jogra alapozott republikanizmust. A forradalmi évet megelőző időben kezdi el munkásságát Andrei Mureșanu, a nemzeti öntudatot ébresztő költő. *O privire de pe Carpați* című, 1844-ben írt versében a nép felszabadulásának és a román nemzeti egység megvalósításának az eszméjét önti költői formába.

A nemzeti ideológia propagálásában a líra mellett nagy szerepet vállalt magára a román publicisztika. Cipariu, Barițiu, Bărnuțiu, Murgu, Damaschin Bojincă írásaiban központi helyet foglal el a román nép és a román nyelv római, illetőleg latin eredetének gondolata. Harcos szellemű publicisztikai írásaikban a felvilágosodás racionalizmusa szellemében bírálják a feudális intézményeit, jogrendszerét és az elavult társadalmi szerkezet fenntartásához görcsösen ragaszkodó arisztokráciát. Ezek az írók és tudósok a román paraszti tömegek fellemelkedésében látták nemzetük jövődjének legfőbb zálogát, és mindent elkövetnek, hogy műveikben meggyőzzék a kifejlődő új román értelmiséget a társadalmi és nemzeti felszabadulás történelmi szükségességéről és az érte kivívott harcra a fontosságáról.¹⁷

A nemzeti ébredésben különösen fontos szerep jutott az 1838-tól megindult *Gazeta de Transilvaniának*, amely a román nemzeti egység egyik hirdetőjévé vált. A román nemzeti mozgalom új szakasza, szemben az eddigi rendi nemzet elismerésének követelésével, már igazi polgári programmá fejlődött. Az új eszmeiség először 1842-ben, az erdélyi nyelvharc alkalmával tör felszínre a balászfalvi iskola falai között, hogy azután az egész erdélyi román értelmiség magáévá tegye. Mikor 1837-ben az erdélyi országgyűlésen felmerült a magyar államnyelv kérdése, és erről 1841-ben törvényjavaslat készült, a román politikai vezetőréteg ráébredt a fenyegető veszélyre. Barițiu lapja ezt a törekvést az erdélyi román nemzetiség és nyelv elleni halálos merényletnek nevezte.

A nyelvi törvényjavaslattal szemben a románok a szászokkal együtt léptek fel, hiszen korábbi védettségüket most már az utóbbiak is veszélyeztetve látták.¹⁸

A Lipót-féle hitlevél korában ugyanis a szászok még megnövekedett reménységgel fordult a bécsi udvar felé. Az idegen kormányzás elnézte a szászok protestáns voltát, és igyekezett hasznos szövetségesre lelteni bennük. Kezdetben még olyan tervek is érelődtek, hogy a szász székek igazgatásilag közvetlenül Bécshez kapcsolódjanak, s szintén korán felmerült az a gondolat, hogy a számbelileg megfogható szász népességet német telepésekkel többséggé erősítsék.

Miközben a szász kizsákmányoló réteg a „németességből” adódó előnyöket igyekezett kamatoztatni — a rendekkel szemben éppúgy, mint az autonóm szász területeken lakó románokkal szemben —, régi privilégiumait éppen a protektor központi hatalom fenyegette. Az egységes birodalmat összekovácsolni vágyó felvilágosult abszolutizmus idején Mária Terézia már hajlott arra, hogy a Szászföldön a más nemzetiségű katolikus vallású lakosok megtelepedése esetében engedményeket tegyen. Miközben a szász felső rétegekben az ausztriai németességgel való egybekapcsoltság tudata munkált, a német eredetkérdés, de főleg a nyelvkérdés vizsgálatá-

ban oly számottevő hatású német egyetemek látogatása elé is bürokratikus akadályokat gördítettek.

A II. József trónraléptét örömmel fogadó szász főnemeseknek rövidesen szembe kellett nézniük azzal, hogy a császári németesítés rendjén privilégiumaik is végveszélybe juthatnak.¹⁹ II. József megszünteti a szász iskolák autonómiáját, 1781-ben elrendeeli a *koncivitást*, választás nélkül tölti be a szász ispáni (comes) méltóságot, 1784-ben eltörli a szász universitást, a szász területeket pedig, a székelyekkel egyetemben, megyei rendszerbe sorolja be stb.

A korabeli szász feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a jozefinizmus elleni küzdelem, mindaz, amit védelmezni kívántak mint ősit, közösségi jogosultságot, hagyományt és privilégiumot, még inkább erősítette bennük különálló entitásként való létezésük tudatát.

Amikor az 1790-es országgyűlés felvetette a nyelvkérdést, a szászok érthető módon — német anyanyelvűek lévén — ragaszkodtak a német nyelv használatához. Az előző évtizedekben különben is jelentős eredményeket ért el a szász nyelvtudomány. Már Leibniz levelezéséből kitűnik, hogy nagy szegyennek tartaná, ha Erdélyből kipusztulna a német nyelv, tájszótár összeállítására ösztönöz, mert „az idegen nyelv átvétele rendesen a szabadság elvesztésével és idegen igával jár együtt“. Az erdélyi szász nyelvészek Leibniz irányzasabását követve bontakoztatják ki munkásságukat.²⁰

Nagyszébenben 1795-ben megalakult a „Societas phylohistorum“, amely a szászország történeti érdeklődését tükrözte. Az osztrák birodalom határait túllépő és már a német birodalom kultúrájához való kapcsolódást L. A. Schlözer göttingai professzor 1795-ben megjelent történeti műve is szolgálta. A XVIII. század végén (1784-től) azután hírlap (*Siebenbürger Zeitung*), majd tudományos folyóirat (*Siebenbürgische Quartalschrift*), olvasóköri segítségével mind mélyebbre eresztí gyökereit a német tudat s egyben már a polgári szemlélet is.

A kedvezőbb feltételek között fejlődő szász nemzeti mozgalomra különben az „ausztriai patriotizmus“ mellett mind erőteljesebben hatott a „Fiatal Németország“ mozgalma. 1845-ben Stephan Ludwig Roth már Erdélyben látja a német telepesek előtt keletre vezető aranykaput. A polgári átalakulásért is főként azok lelkesedtek, akik német egyetemeken tanultak liberális eszméket és új töltésű nemzeti öntudatot. A brassói *Siebenbürger Wochenblatt* (1837-től), amelyet fiatal, haladó értelmiségiek szerkesztettek, már a nép politikai öntudatébresztőjévé válhatott.

Jelentős szerephez jutott az iskolaügy is, hiszen az iskolákat joggal a nemzeti jelleg megőrzésének eszközeként tisztelték; és számottevő volt a Nagyszébenben (1844-ben) megnyílt jogakadémia szerepe is.

Újabb tanúbizonyságként annak, hogy a veszélyeztetettség ellenállásra serkent és a küzdelembe sodortság megacéloz, a szász nemzeti mozgalom a fiatal liberális országgyűlési kísérletek elleni harcban is erősödik. A nyelvkérdésben tanúsított ellenállás, a magyarosítás veszélye elleni fellépés idején is egyenrangúságot követelt Schreiber a német nyelv számára, mondván: „Az anyanyelv az első ismertetőjele egy nép nemzetiségének.“

A Habsburg-birodalom történelmi fejlődésének a polgári forradalmat megelőző másfél évszázada azzal a tanulsággal jár, hogy minél erőteljesebb a tömegek kizsákmányolása, a társadalmi elnyomás, annál hevesebb az osztályharc, és minél erőszakosabb a nemzeti lét megsemmisítésére törvő politika, a nemzeti elnyomás, annál nagyobb és hovatovább szervezettebb és szívósabb a nemzeti küzdelem.

Ezt tagadhatatlanul bizonyítja a 150 éves Habsburg-uralom tapasztalata Erdélyben. Annak ellenére, hogy a bécsi udvar e másfél évszázad alatt a társadalmi és nemzeti elnyomás legváltozatosabb eszközeihez nyúlt, mégsem tudta sem a románokat, sem a magyarokat megfosztani nemzetiségüktől, anyanyelvüktől. Az erőszakos asszimiláció növelte a gyűlöletet a Habsburg uralkodóházzal s annak helyi kiszolgálóival, tisztviselőivel szemben. A nemzeti elnyomás valóságos mozgatórugója lett a nemzeti tudat fejlődésének, a nemzeti hovatartozás erősödésének és az anyanyelvhez való szívós ragaszkodásnak. A másfél százados Habsburg-uralom éppen azt tanúsítja, hogy erőszakkal, terrorral vagy a nemzeti elnyomás bármely más eszközével nem lehet a nemzeti, nemzetiségi kérdést megoldani. Csődöt mondott minden olyan kísérlet, amely nemzeti vagy nemzetiségi közösségek megszüntetését, beolváztatását tűzte ki céljául. Ez lett a sorsa Kollonich esztergomi érsek sok fáradsággal és részletekbe menő alaposággal kidolgozott németesítő tervének, ítéletet mondott a történelem a felvilágosult abszolutizmus egységesítő, nemzetiségeket felszámoló és a németesítés jegyében nemzeti homogenizáló törekvések és intézkedések felett.

Mindennek az eredménye az lett, hogy a társadalmi és nemzeti elnyomás legnehezebb idejében bontakozott ki, vált történelemalakító erővé a nemzeti tudat

mind a románoknál, mind a magyaroknál. A nemzeti ellenállási harc elmélete és gyakorlata valósággal kitermelte ezt a vezetőréteget, amely szószólója lett saját nemzeti etnikumának, nyíltan hirdette mind a jobbagyrendszer felszámolásának, mind a nemzeti lét szabad kibontakozásának történeti szükségszerűségét. Ékes-szólan bizonyítja ezt az 1848—1849. évi polgári demokratikus forradalom és szabadságharc.

Már a XVIII. század második felében és a XIX. század első felében a történelmi fejlődés elérte Közép- és Délkelet-Európában is azt a fokot, amikor az etnikailag kialakult közösségeket, csoportokat nem lehetett semmiféle eszközzel megszüntetni. Az azóta elmúlt ötnegyed század történelme ezt az alapvető tanulságot és igazságot megerősítette, alátámasztotta. Már a XIX. század derekán az egyéni emberi jogok és a velük szoros kapcsolatban álló nemzetiségi jogok és szabadság elismerése, biztosítása volt a feszült társadalmi ellentmondások és a nemzeti kérdés megoldásának egyetlen járható útja. Aki ezzel — osztály- vagy nemzeti elfogultságánál fogva — nem számolt, azt a történelem bármennyire is ellentmondásos fejlődése előbb vagy utóbb az előrehaladás útjából félreállította.

JEGYZETEK

1. Andics Erzsébet i. m., 29—57.
2. Teleki László válogatott munkái II. Bp., 1961. 27.
3. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Buk., 1955. 11—78.
4. Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Buk., 1971. 216—231.
5. Kölcsey Ferenc: *A magyar nyelv ügyében. A főrendek tagadó válaszára. 1833. Kölcsey Ferenc összes művei II. Bp., 1900. 71.*
6. George Barițiu: *Părți alese din istoria Transilvaniei I*. Sibiu, 1889. 753.
7. *Istoria României III*. Buc., 1964. 492.; Bányai László: *Közös sors — testvéri hagyományok*. Buk., 1973. 116—117.
8. *Istoria României III*. 492—514.; *Erdély története I*. 238., 243.
9. Silviu Dragomir: *Istoria dezrobirii religioase a Românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea I—II*. Sibiu, 1920. 1930.
10. D. Prodan: *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*. Buc., 1938.
11. *Erdély története I*. Buk., 1964. 263.; Bányai László i. m. 118—120.; I. Tóth Zoltán: *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*. Bp., 1951. 120—125.
12. *Istoria României III*. 772—776.
13. I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Bp., 1966. 190—191.
14. Nicolae Albu: *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*. Blaj, 1944. 170—175.
15. Nicolae Albu: *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*. Buc., 1971.
16. David Prodan: *Supplex Libellus Valachorum*, 40—48.
17. *Istoria literaturii române II*. Buc., 1968. 36—39., 404—412.
18. *Sächsisch-schwäbische Chronik*, 53—104. Lásd még: Sárközi Zoltán: *Az erdélyi századok a nemzeti ébredés korában (1790—1848)*. Bp., 1963.
19. Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Bp., 1975. 52—54.; Carol Göllner: *Der Kaiser und sein Governator: Joseph II. — Samuel von Brukenthal*. Forschungen, 1970. 2: 518.
20. Arató Endre i. m. 62.

CZEGŐ ZOLTÁN

ÜNNEPI BESZÉD

Kislánykámnak, Eszterkének,
1975. december 24-én

Lehajtott fejű, ülő ünnepek,
boldog munkanapok ülsztrájkja — — —
Fegyver, az nincs, semmi!
ütni nem szabad!
Még ünnepre mindenki,
még nem vagyok halálra szánva.

A harag iramlik szanaszét,
nem a gyűlölet,
nem a lélek nemesebb
attribútuma.

Élnünk hármásban tehát még holnap sem lehet!
Jó, ülnek sztrájkban az ünnepek,
mint az, ki ajtót zár magára,
mert nincsen otthona.

FEHÉRRE FÜRÖDVE

látod, félelmetesen tisztára fürödtem, férfi-
ember csak akkor vetkőzik ilyen félelmetesen
talpig-fehérre, ha indulóban van. Ha megló-
dulnak benne a lépések s készülődés zuhog a
koponyában, vándorruhák, emlékek szellőznek,
ló topog az udvaron, pállott párnák didereg-
nek az árva házban, —

de hiszen tudod, épp
így, talpig félelmetesen-fehérre fürödve in-
dultam és érkeztem el egykor hozzád is, tudod.

VÖRÖS KÖPENYEKBE

Szébeszet, 209-es kórterem

Olyannak is tűnhet, akár a szabad otthon — — —
(mikor az a nő kisingben rejtezve-nyilva nyitja ma-
gára az istennek-hála-megjött napomat: „mit kívánsz
kicsit valamit? te, már fél óra óta árvám“), olyannak is
tűnhet, míg itt borotválkoz(-hat)om, felé fordítom
istennek-hála-megjött mai napomból minden percemet,
és pont úgy vigyáz a borotva, hogy FARAGOTT KEPET NE
IMÁDJ! akár a szabad otthonban; és már nem lehetek
sem Kicsid, sem árvád, mert — nem is oly messziről —
sikoltó fájdalom csapja huzatként hátra az ajtóm.
Mert itt nincs ilyen szimbiózis: „Mit kérsz, Kicsim,
fél órája árvám? Boldogok, akik háborút szenvednek
az igazságért“ — nincs ily szimbiózis, csak piros kö-
peny; arcom lemosom, magamra veszem uniformisom (nos,
„mit kérsz? . . .“), vonulunk csikegyenes folyosón, majd-
nem egyenes sorban, vörös köpenyekben, oly egyformán!
Józsue hiába fúvatna e toprongyosoknak birkaszarv-
harsonát, le nem omolnak még a vörös köpenyek — — —
császári bibornak láttatván omolnak sérüléseinkre e
drapériák; tarkótól térdig oly egyformák vagyunk,
hogy alku: Vedd el tőlem és tedd, hogy fölismer-
sem saját rongyaimban, akár a tőszámnevek.

A Helikon szociológiájához

Mi volt valójában a marosvécsi Helikon? Irodalmi mozgalom? irányzat? csoportosulás? Az 1926 és 1944 között minden nyáron összejülő írótalálkozóknak sajátos szociológiai jellege volt, s ha majd egyszer elkészül a Helikon története, annak, aki e történet megírására vállalkozik, ezzel a szociológiai jelleggel is számot kell vetnie. Az irodalmi mozgalom erősebb szervezettséget követel, közös ideológiát és esztétikát, mozgalmi fellépést. A huszadik század irodalmában az avantgarde áramlatok alakították ki a maguk jellegzetes mozgalmi szerkezetét: a francia és román szürrealisták, a német expresszionisták, a magyar aktivisták és az orosz futuristák. Ha a mozgalom fogalmát a közös ideológia és a kialakult szervezet révén határozhatjuk meg, az irányzat fogalmát leginkább irodalomtörténeti kritériumok alapján kell megközelítenünk. Az irodalmi irányzatok közös teóriából indultak, s a közös módszer, poétika és stílus szabta meg jellegüket. Ilyen irányzatot jelentett a szimbolizmus vagy az impresszionizmus, és ilyen irányzatok öltöttek alakot a nemzetközi avantgarde áramlatok nemzeti kultúrák szerint szerveződő mozgalmában, például a francia, a spanyol, a cseh, a lengyel, a magyar, a szerb, a román szürrealizmusban. Mozgalom és irányzat semmiképpen sem téveszthető össze, időnként mégis találkozott, részben fedte egyik a másikat.

A marosvécsi Helikont, ha szabatosan használjuk az irodalomszociológia fogalmait, nem lehet sem mozgalomnak, sem irányzatnak tekinteni. Résztvevőit nem fűzte össze közös ideológia; a konzervatívizmust, a polgári radikalizmust és a népi demokratizmust, gondolom, nem lehet közös nevezőre hozni. Hiányzott a szervezet, hiszen a marosvécsi írótalálkozó nem dolgozott ki alapokmányt, ügyrendi szabályzatot, egyetlen szervező ereje a közös ügy és a közös felelősség volt, egyetlen „tagsági igazolvány” Kemény János minden nyáron elküldött baráti meghívó levele. De nem fűzte össze a helikonistákat a közös irodalmi teória, poétika és stílus sem; a későromantika, a szimbolizmus, a realizmus és az avantgarde törekvések békésen megfértek a vécsi hársak alatt. Talán leghelyesebb a helikoni írók gyülekezetét *íróközösségnek* tekintenünk, ahogyan ők is nevezték önmagukat. A közösségnek mint szociológiai fogalomnak abban az értelmében, amelyet még a klasszikus szociológus, Ferdinand Tönnies fogalmazott meg *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887) című alapvető munkájában. A német tudós szerint a közösség olyan embercsoport, amely viszonylag kevés tagból áll, de ezek világosan meghatározottak, kölcsönösen jól ismerik egymást, szerepük állandó, gyakran és közvetlenül érintkeznek, szolidárisak egymás iránt, kialakítják a társas lét hagyományait. Ebben az értelemben volt szabad és kötetlen írói közösség a marosvécsi várban találkozó romániai magyar írók gyülekezete.

Szabad és kötetlen együttműködésre szólított fel a híres „alapító okirat”, Kemény János 1926. június 17-i meghívója is: „Ennek a vécsi találkozásnak az volna a célja, hogy irodalmi terveinket, szándékainkat megbeszéljük és együttes, alapos tanácskozásban mintegy helyzetképet vegyünk fel az erdélyi irodalom mai állapotáról és a jövő lehetőségeiről.” Az összehívott író társaság majdnem kétévtes története során megmaradt annak a kötetlen munkaközösségnek, aminek alapítói képzelték. A Helikon nem is lehetett volna szervezett testület, egyesület vagy mozgalom. Az 1918 telén született romániai magyar irodalom különféle mozgalmak és irányzatok hívták életre; ezek nemcsak élesen különböztek egymástól, hanem gyakran vitatkoztak is. A polgári demokrácia hívei éppúgy jelen voltak a születő irodalomban, mint a Szekfű Gyula nézetein iskolázott konzervatív reformerek, vagy azok a fiatal népi származású írók, akik Ady, Móricz és Szabó Dezso vonzásában keresték útjukat. A különféle áramlatok sorra tettek kísérletet arra, hogy kialakítsák a maguk irodalmi intézményeit: könyvkiadót és folyóiratot. A kisebbségi lét körülményei között, a szellemi élet állandó vajúadásának állapotában azonban nem sikerült, nem sikerülhetett életerős intézményeket létrehozni. Rendre buktak meg az egymással versengő mozgalmak és csoportosulások. Így született meg és halt el a *Magyar Szó*, a *Genius*, a *Napkelet*, a *Periszkóp*, a *Zord Idő*: valamennyi a „hőskor” vakmerő és izgalmas folyóiratkísérlete. A húszas évek közepe mozgalmi kísérletek bölcsője és temetője volt, a fellángolást gyorsan követte a tüzek kialakása. Az erőknek, amint hamarosan nyilvánvalóvá vált, össze kellett fogniuk.

Az idő összefogást sürgetett, az erők egyesítését a közös felelősség alapján, az érdekek bölcs egyeztetését, mondjuk: irodalompolitikai „koalíciót”. Csak ezen a

„koalíciós“ alapon lehetett biztos könyvkiadást és tartós folyóiratot teremteni. Kádár Imre már a *Napkeletben* (1920. 65—70.) ezt a „koalíciót“ sürgette, midőn arra hívott fel, hogy a romániai magyar irodalomnak „pártokon felül“ kell a „szellem uralmáért“ küzdenie. És Paál Árpád is a régi erdélyi hagyományokra: az érdekek bölcs egyeztetésére, az eszmék szabadságára, a népek közötti megértésre figyelmeztetett ugyancsak a *Napkelet* hasábjain (1920. 1—3.). Terveik, elképzeléseik jó néhány év múlva valósulhattak meg a vécsi vár falai között, a Helikon irodalmi „koalíciójában“. A nyári összefogás, a baráti társaság senkit sem kötelezett arra, hogy feladja elveit. Ebben a tekintetben szerencsés volt a színhely is, és szerencsés a házigazda személye. Hiszen Kemény János maga volt a barátság, a tapintat, a jóakarát és a derű. És azok, akik tisztének ellátásában segítségére voltak, ugyancsak védtek és óvták a találkozók jó légkörét. Ezt a légkört Bánffy Miklós nagyvilági modora, Kós Károly tüzes vitázó kedve, Áprily Lajos csendes igényessége, Tamási Áron fiatalos humora és Kuncz Aladár diplomáciai hajlékonysága alakította ki. A baráti légkört, a kötetlen beszélgetésekben alakot öltő szabad vitaszellemet idézték fel a marosvécsi találkozókra emlékező írások, például Tamási Áron önéletrajza: a *Vad-rózsa ága* is.

Szükség volt a diplomáciára és a kölcsönös jóakaratra (esetleg engedményeknek), hiszen a Helikon valójában *heterogén* társulás volt, amelyben — ha nem is egészen békésen, minthogy időnként parázs viták fűtötték a találkozóik légkörét — megért a konzervatív Bánffy Miklós, Reményik Sándor, Kovács Dezső, a reformista Makkai Sándor, Tavasz Sándor, a polgári liberális Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Molter Károly, Tabéry Géza, a jakobinus Szentimrei Jenő, Szántó György, Kádár Imre, a népi irányzatot képviselő Kós Károly, Tamási Áron, Kacsó Sándor. Megérttek, összefogtak és együttműködésre vállalkoztak a különféle irányok hívei, általában azok, akik a romániai magyar középrétegek üzenetét tolmácsolták. (A jövőendő kutatásnak e középrétegek társadalmi súlyát és művelődési szerepét is fel kell majd mérnie!) Érezték, hogy össze kell fogniuk, tudatában voltak a közös felelősségnek, amit a nemzetiségi irodalom, távolosabban a nemzetiségi közművelődés ügye iránt kellett vállalniuk. A véleménykülönbségek és időnként a nehéz viták ellenére is sikerült kialakítaniuk a közös munka lehetőségét. Ahogy Kuncz Aladár, a helikoni gondolat egyik kezdeményezője és védelmezője hangoztatta: „egy írói nemzedék legkülönbözőbb gondolkodású tagjai megtalálták benne a közös akció egységessítő eszméjét.“ Valódi „koalíció“ született, Babits Mihály szép kifejezésével: „irodalmi plein-air parlament“, amely szabad véleménynyilvánítást engedett tagjainak. A marosvécsi Helikon tisztelte a parlamentarizmus iratlan szabályait.

A marosvécsi Helikon irányzatok, esztétikák és ideológiák gyűjtőmedencéje volt. S mint irodalmi parlamentnek szabadelvű irányt kellett követnie. Ezt a szabadelvűséget nemcsak a Helikon keretében fellépő különféle irányzatok békés együttműködése követelte meg, hanem azoknak a középrétegeknek a gondolkodása is, amelyet a helikoni irodalom képviselt. A marosvécsi Helikon a polgári humanizmus szabadelvű otthonaként dolgozott, a román nemzettel megértő együttműködésre törekedett, ezért nem támogatta azokat a konzervatív nacionalista törekvéseket sem, amelyeket a romániai magyar nagybirtokos-nagytőkés csoportok képviseltek, vagy a nagyrészt befolyásuk alatt működő Magyar Párt hangoztatott. A romániai magyar jobboldal és a marosvécsi íróközösség között napirenden voltak a nézeteltérések, a viták. Ligeti Ernő feljegyzései (*Súly alatt a pálma*) és Kacsó Sándor emlékezései (*Virág alatt, iszap fölött*) számos esetet jegyeztek fel a Helikon és a Magyar Párt vitáinak, küzdelmeinek történetéből. György Lajos, akinek kritikai szempontjai lényegében a konzervatív körök igényeit fejezték ki, nyomban az első vécsi találkozói után hangot adott annak az aggodalmának, hogy a Helikonban a progresszív radikálisok vették át a vezető szerepet, s az íróközösség tevékenységét az ő ideológiájuk fogja majd meghatározni. Valóban, a marosvécsi Helikon, legalábbis kezdetben, a haladás táborát erősítette, s csak később, a harmincas években, már az „erdélyiség fordulója“ után adta részben fel eredeti progresszív törekvéseit. Ekkor más közösségek, csoportosulások és mozgalmak vették át a vezető szerepet: mindenekelőtt a népfrontos irányba fordult *Korunk*, illetve a radikalizálódó ifjúság fórumai: az *Új Arcvonal*, az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Enciklopédia* és a *Vásárhelyi Találkozó*.

Az irodalmi parlament „koalíciós“ elve szabta meg a Helikon irodalomközpontú gondolkodását, azt, hogy a marosvécsi találkozók fókuszába az irodalom ügye került. És minthogy a szervezők és vezetők a helikoni parlamentben résztvevő irányzatok egyikét sem kívánták sérteni, az irodalmat elsősorban esztétikai produktumként értelmezték. A Helikon az irodalom fogalmában találta meg az egységessítő erőt. Az egymással versengő, egymással vitába szálló társadalmi és ideológiai erők *akkor* valóban nem egyezhettek ki másként, mint az irodalom közös ügyének szolgálatában. Már az 1926-os első találkozó leszögezte, hogy az irodalomközpontúság elve

voltaképpen az idők követelménye volt. „A romániai magyar kisebbség nemzeti jövője megköveteli, hogy vezetői a kulturális élet törekvéseire helyezték át tevékenységük súlypontját. A népevelés, az irodalom és a művészet problémáit kell a kisebbségi élet első vonalába állítani, melyek egyenrangúak a politikai természetű célokkal” — hangzottak az első helikoni határozat szavai. Hasonló gondolatokat fejtett ki Kuncz Aladár *Erdély az én hazám* című vallomások hangú tanulmánya, amelyet akár az 1928-ban indult *Erdélyi Helikon* szerkesztői programjának is tekinthetünk: „nem szabad mást — jelentette ki a folyóirat legendás szerkesztője —, csak az irodalmi és művészi szempontokat tekintetbe venni, [...] amikor az elárult, háborútól és forradalmaktól kisajátított szabad irodalmi szellem visszahódításáról van szó, alacsony szempont volna nézni irodalmi megítéléseknél, hogy ki milyen politikát vagy vallást követ, ki milyen világnézet szerint látja megoldhatónak a szociális bajokat.” Ugyanezeket az elveket hangoztatta Kuncz Aladár 1927-ben az *Ellenzék* hasábjain (1927. május 2.) és 1928-ban a budapesti *Literatúrának* adott nyilatkozatában (1928. 16—18.). A politikai és világnézeti türelem a történelmi feltételekből következett, s e türelemnek az irodalomközpontúság elvében kellett kifejeződnie.

A Helikon kényeszerű liberalizmusa mégsem volt szerencsés. A türelem és a megértés később elejét vette az elvi és esztétikai vitáknak, az irodalmi bírálatra pedig kifejezetlen lefegyverzőleg hatott. Ezért volt szükséges, sőt nélkülözhetetlen az az állandó és elvi kritika, amelyben Gaál Gábor és a *Korunk* részesítette a helikoni irodalmat, a helikonisták világnézetét. A *Korunk* marxista korrekciót adott, és ennek a korrekciónak hasznos következményei voltak Tamási Áron, Szentimrei Jenő, Molter Károly, Kacsó Sándor, Szemlér Ferenc, Balázs Ferenc, Bözödi György, Asztalos István és mások írói fejlődésében, világképének átalakulásában. A *Korunk* kritikai gyakorlata polarizálta a helikonisták táborát, nagyban segítve, hogy a helikoni táborban még a harmincas évek kedvezőtlen körülményei közepette is haladó szellemű vállalkozások, igaz művészi értékek szülessenek.

A Helikon „koalíciós” jellegét, a különböző irányzatok és mozgalmak „kiegyezését” tette lehetővé a marosvécsi íróközösség „ideológiája”: a transzilvanizmus, amely a történeti Erdély szabadelvű hagyományait ápolta és az egyváltó népek: románok, magyarok, németek közeledését kívánta segíteni. A transzilvanista gondolat éppúgy az egymással küzdő erők ideiglenes egyensúlyából jött létre, mint a helikoni társulás. Erre utalt már Tabéry Géza is az 1930-ban kiadott *Emlékkönyv* lapjain: „Ami Nagyváradon kicsinyben és kurta lélegzettel a *Magyar Szó* után a *Tavaszi* életre hívásában üzleti versengés volt, az a szélesebb alapokon kifejlődött kolozsvári folyóiratok és napilapok megteremtésében a két felfogás, a radikalizmus és konzervativizmus féltékenységében nyilatkozott meg. És ha e két egymással szemben álló erő pillanatnyilag morzsolta egymást, ha a kezdet éveinek zűrzavaros gyűrűközésein az akkor áldatlanok hitt irodalmi és világnézeti heveskedések nem egy ízben hányták-vetették erdélyi írók egzisztenciáját, hogyha e küzdelemben sok jobbra hivatott erő pocsékolódott is, minden szenvedélyességével, mégis ez a küzdelem volt természetesen útja annak, hogy az erdélyi írók évekként később megtalálták hivatásuk nyugvópontját, az erdélyi gondolatot.” (*Két kor küszöbén*. Bukarest, 1970. 272.)

Az „erdélyi gondolat” valóban „nyugvópont” lett, amelyben több — egymással ellentétes — irányzat és esztétika találkozhatott. A transzilvanizmus persze inkább eszmei keretet jelentett, mint kialakult és átfogó ideológiát. Eszmei keretet, amelybe, mint említettük, sokféle elképzelés és törekvés belefért: Makkai Sándor reformkonzervativizmusa. Kuncz Aladár európai igényű liberalizmusa, Ligeti Ernő polgári radikális gondolkodása, Tompa László hagyományörzése, Kós Károly, Tamási Áron és Kacsó Sándor népi radikalizmusa. „Koalíciós” elvnek, egyesítő és közelítő gondolatnak bevált, és sikerrel vállalt szerepet a román nemzeti kultúra és a magyar nemzetiségi művelődés közti kapcsolatok megteremtésében is. Ezeket a kapcsolatokat a helikoni találkozók és a helikoni írók mindig szorgalmazták; bizonyítéka az egy fél évszázada útjára indított *Erdélyi Helikon* tizenhét évfolyama, amely a legjobb román költőket, írókat és művészeket mutatta be olvasóinak. A transzilvanista eszmények azonban végül is illúzióknak bizonyultak, az élet túlhaladt rajtuk, „jelszóból mítoszszá” váltak — ahogy Szemlér Ferenc fogalmazta meg 1937-ben, a kibontakozó vita idején.

A marosvécsi Helikon végül is a kor szülötte volt, létét, ideológiáját és munkásságát a történelmi helyzet szabta meg. És irodalomszociológiai jellege: a szabad és kötetlen íróközösség korántsem általános csoportalakzata is a különleges történelmi viszonyoknak volt köszönhető. Egyszeri alakzat volt, könnyen bomló, labilis, mint a ritka vegyületek. Tevékenységének nemcsak irodalomtörténeti súlya van, hanem irodalomszociológiai tanulsága is.

Valóban Kuncz kezdte...

Az *Erdélyi Helikon* hasábjain csaknem ötven éve, 1929 októberében kezdődött, majd más erdélyi magyar lapokra is kiterjedő „vallani és vállalni”-vita történetét már sokan és sokszor megírták. Az akkori irodalom nagyjainak szentelt monográfiák, a személyes visszaemlékezések és irodalomtörténeti tanulmányok a történeti regény, a múltba fordulás elburjánzása ellen indított heves és ellentmondásoktól sem mentes polémia „forrásvidékéről” szólva, szinte egyhangúan Berde Máriát, a címadó írás szerzőjét nevezik ki a vita *megindítójának*, tehát értelmi szerzőjének is. Ezek után természetesnek tarthatjuk, hogy ez a vélemény már a legnagyobb számú olvasóközönség részére készült tankönyvben is helyet kapott, ekképpen: „A vitát — Tabéry Géza *Vértorony* című Dózsa-regényéről írott *Vallani és vállalni* című cikkével — Berde Mária robbantja ki, amikor szót emel a történelmi regény divatja ellen...”¹

Lezártnak tekinthető tehát az ügyet, véglegesen Berdének tulajdonítva a kezdeményező szerepet. Ezt két okból mégsem tesszük. Az egyik ok, hogy a vitára vonatkozó néhány írás — csupán megsejtés, feltételezés alapján, vagy pedig a pontosabb emlékezés és dokumentálódás segítségével — enyhén megkérdőjelezi az író kezdeményező szerepét, illetve határozottan mást — amint kiderül, az *Erdélyi Helikon* újdonsült szerkesztőjét², Kuncz Aladárt állítja eléink „spiritus rector”-ként. De lássuk ezeket a módosító véleményeket.

Irodalomtörténetünk e valóban szép és főként tanulságos fejezetét csak az előzmények és következmények összefüggésében, az egész kor szövegösszefüggésében lehet megnyugtató módon tisztázni, értelmezni és értékelni. Ehhez — egyebek között — a rejtettebb források (esetleg még rejtőzködő levelek, még megíratlan emlékezések) feltárása és felhasználása is szükséges. (Tóth Sándor)³

Nagy dolog volt, amikor a Nyíró—Berde—Sipos-féle történelmi novella-pályázatot kiíratta és lefolytatta Kuncz Aladár. Csak az ige s a forrásmunkák távolléte tartotta, hogy én is a kis amerikai városból, ahol bankfiú voltam, be nem ugrottam ebbe a pályázatba. Novellám vázlatát még ma is tartom, s valahányszor a kezembe kerül, Kuncz Aladár jut eszembe, és az, hogy ez a pályázat lökte tulajdonképpen útjára az erdélyi történelmi regények dühöngő korszakát, amely korszakról egyáltalában nincs hízelgő véleményem. Érthető dolog azonban, hogy amikor az írók beléköstoltak a történelmi témákba, s úgy találták, hogy a múlttal veszélytelenül megírhatják a jelent, akkor nekiláttak és addig próbálgatták, amíg végül is kiderült, hogy semmiképpen nem jön ki a huszonegy. Kuncz Aladár félreállva nézte ezt az egész „történelmi korszakot”, s valami különös, ártatlan dévajtságot takaró tunyasággal várta, hogy az írók csak tobzódják ki magukat. Aztán, amikor már úgyszólván vergődött ez a történelmi időszak, akkor az Erdélyi Helikonban teret adott arra, hogy kimondjuk néhányan: elég volt a történelmi regényekből! [...] Általában semmiféle „szerepet” nem szívelt, de ha mégis kikerülhetetlenül ügyébe torkolt néha egy-egy, akkor előszeretettel olyan emberekre osztotta, akik a kérdéses ügyben már megjárászták az ellenkező szerepet is. A „vallani és vállalni” pódiumára például mindnyájunkat kikerülve, azt a Berde Máriát állította oda, aki éppen az egyik nyertese volt annak a történelmi novella-pályázatnak, amelyet ő tüzetett ki. (Tamási Áron)⁴

A jelszó történetének [...] titkos háttere van, melyről szó még sohasem esett. Egy Kemény Zsigmond Társaságbeli ülés után szólított fel Kuncz Aladár:

— Kérem, szóljon hozzá a Helikonban a történeti regény problémájához, de — tette hozzá különös hangsúllyal — csak úgy, HA ELLENE!

Augur-egymásraismerés volt akkor tekintetünkben. De nem nevető: szorongó inkább. [...] Szikra pattant ki akkor kettőnk között. S ez a szikra lelki készenlétek pillanatában, gyújtani született, mert szárazon állott az írók puskapora. (Berde Mária vallomását Mózes Huba idézi)⁵

Amint látjuk, Tóth Sándor felveti a „rejtettebb források”, az „esetleg még rejtőzködő levelek” felhasználásának szükségességét, a kortárs Tamási határozottan

(bár „források“ megjelölése nélkül) Kuncznak tulajdonítja a „szerepkiosztást“, Mózes Huba írásában pedig Berde nyilatkozatából, tehát a leghitelesebb forrásból megtudjuk, hogy valóban Kuncz volt a kezdeményező.

De Berde Mária 1938-ban, majdnem kilenc évvel híres cikkének megírása után — rosszul emlékezik. Egyrészt azért, mert ebben az időszakban a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság felolvasó üléseinek műsoraiból nem mutatható ki Kuncz Aladár szereplése⁶ (hacsak nem utazott el Marosvásárhelyre, hogy a hallgatóság soraiban foglaljon helyet, ami akkori elfoglaltságát tekintve kevéssé valószínű), de azért is, mert a Kolozsvárt őrzött Dóczy—Berde-hagyatékban megtalálható Kuncznak Berdehez intézett — csak tartalmából kikövetkeztethető, hiányos keltezésű — kézírásos levele⁷, amely szöveghű közlésben így hangzik:

Kolozsvár, 192[9. szeptember 2.], hétfő

Kedves Berde Mária! Sietek levele értelmében eljárni, annál is inkább, mert a dolog a Helikon folyóiratra nézve is sürgős. Tabéry könyvéről Kádár ír ebbe a számba⁸. De természetesen nagyon jó volna, ha Maga is írna. Felvetődött az az eszme, hogy ne vessük-e fel általában a kérdést, vajon a mai erdélyi írók a történelmi virágnyelv helyett nem kellene-e egyenesen hozzájárulnia a mostani fájó és aktuális kérdésekhez? Nem volna kedve egy ilyen ankét első cikként hozzászólni — mondjuk Tabéryből kiindulva — általában a történelmi regény kérdéséhez. 2—3 oldalra gondolok. Szeretném a maga cikkével kezdeni, ha az harcias és éles állásfoglalás — mondjuk kontra. (Elvileg a tört.[éneti] regényt értem.) Kérek erre nézve sürgős választ. Cikkét egyébként minden körülmények között kérem, legkésőbb e hó 10-ikéig. (Nagyon fontos a dátum, mert új és rossz nyomdával dolgozunk⁹.) Írja meg kedves jó Asszonyom véleményét, megjegyzéseit őszintén a Helikon szept.[emberi] számáról is. Molternek még ma írok a francia anth.[ológiájában] kiválasztandó versek dolgában¹⁰. Cikkeit megkaptam, kár, hogy oly későn, hogy ebbe a számba nem jöhettek¹¹.

Levelemre ha csak egy lev.[elező] lapon is kérek sürgős választ. Kezét igaz tisztelettel és szeretettel csókolom

Kuncz Aladár

Ezzel a levéllel kezünkben van az a dokumentum, amely szerintünk minden kétséget kizárva eldönti az elsőbbség kérdését. A levél azonban nemcsak önmagában érdekes számunkra. Irodalomtörténeti jelentősége megnő, ha belehelyezzük Kuncz Aladár egész korabeli tevékenységébe, irodalomszervezői-szerkesztői koncepciójába, és különösen akkor, ha felfigyelünk az akkori Kuncz-írók belső gondolatpárhuzamaira, távolabbi összecsengéseire, amelyek témánk tekintetében még kétségtelenebbé teszik irodalomszervezői szerepét a vita megindításában.

Olvassuk Kunczot.

Az *Ellenzékben* már 1924 közepén így ír az erdélyi irodalom feladatairól — Kacsó Sándor későbbi címét mintegy anticipálva — *Gyáva irodalom* címmel: „Nincs nagyobb veszedelem az irodalomra nézve, mint ha elveszti kapcsolatát a valóságos élettel, a mindenkori »má«-val, vagy gyáva passzivitással nem mer hozzájárulni.“¹² Néhány év múlva, az induló *Helikon* tulajdonképpeni programadó cikkében, az elmúlt évekre vonatkoztatva megállapítja a múltba fordulás tényét: „Az írók, a szellemi élet fejlődésének iránytűi, ösztönszerűen fordultak a múlt felé. Erdély felfedezésével egyidőben megindult az erdélyi múlt felderítése is. Az erdélyi széppróza mindenekelőtt történelmi novellákkal és regényekkel hódította meg olvasóközönségét, s ezekkel keltett nagyobb érdeklődést a magyarországi irodalomban is. (Ennek igazolására elég Gyallay, Nyíró és Sipos történelmi elbeszéléseire, P. Gulácsy Irén, Kós, Makkai és Tabéry történelmi regényeire utalnom).“¹³ Ám azt is leszögezi, és itt figyeljünk a megfogalmazásra: „[...] de élni kell és vállalni kell az életet abban a formában, amelyben számunkra megadatott.“¹⁴ Tehát: *élni kell és vállalni kell*; ez már Berde későbbi címének „előzetes parafrázálása“, vagyis olyan újabb szál, amely Kunczot nemcsak gondolatilag de — mondhatnók mai modern kifejezéssel — szemantikailag is a későbbi vitához kapcsolja. Ha ezek után elolvassuk a Berde vitaindítója elé írott s aláírás nélkül megjelent szerkesztőségi bevezetőt¹⁵ is, amely felteszi a kérdést, „a *történelmi virágnyelv* vajon nem csupán menekvés a bátor felelősségtől“, felszólít, hogy „lehet élesen pro és élesen kontra hozzászólni“, s Berde cikkét „*harcos* írás“-nak nevezi, akkor a dőlt betűvel kiemelt kifejezések és az előbbi Kuncz-levélben használtak közötti szembetűnő azonosság most már a szerkesztőségi bevezető szerkesztőségét is szinte kétségtelenné teszi.

Makkai Sándor azt írta Kuncz halálakor, hogy „Aladár [...] nagy és bölcs dolgoztató volt”¹⁶. Láttuk, Tamási szintén említette ilyen irányú tevékenységét. A mából visszapillantva az erdélyi történelmi regények lavináját elindító, legendás híró szerkesztőre, aki „valami különös, ártatlan dévajáságot takaró tunyasággal várta, hogy az írók csak tobzódják ki magukat”, azzal módosítanók ezt a Tamási-képet, hogy mi inkább a goethei bűvészinas és mester kettős szerepében látjuk őt, aki nemcsak elszabadítja, hanem meg is állítja (vagy legalábbis céltudatosan ezt szorgalmazza) a már-már fékteleenné váló áradatot.

Rejtélyes játék volt ez, ahogy Tamási címe sugallja? Nem volt az, hanem törekvés a két fontos irodalomtörténeti pillanat követelte feladatok megoldására. A húszas évek első felében, amikor az éppen csak hogy éledező korszakán túljutott romániai magyar irodalomba — mely folyóirat-, kiadó-, olvasó-, kritikuss- és még hány hiánnyal küzdött! — bármilyen új pezsgést kellett hozni: ez volt az *Ellenzék* két novellapályázatának¹⁷ célja. Néhány év múlva már más feladat várt erre az irodalomra: eljött az ideje annak, hogy az írók szembenézenek a kor hazai valóságával, mert eddig „a mi jelenünkhöz nem mertek elérkezni soha. Csak azt nem merték adni, ami az erdélyi magyar irodalomnak lényege lehetne”¹⁸. A Berdecikkhez hozzászóló Kacsó Sándor szavai ezek, aki íróársainak felrója, hogy „az erdélyi irodalom [...] nem volt a helyén, nem vallotta és nem vállalta a kisebbségi sorsot. Nem teljesítette a kötelességét!”¹⁹ Az a harcos Kacsó fogalmaz így, aki később is a leghatározottabban tartott ki véleménye mellett, s Tabéryval vitázva még egyszer nyomatékosan leszögezte: „Fenntartom vallomásomat: gyávák voltak az erdélyi magyar írók, mert nem merték, nem tudták vallani és vállalni azt, amit a mai erdélyi magyar problémák vallása és vállalása jelent.”²⁰

Fél évtizednyi különbséggel — két irodalomtörténeti pillanat. Kuncz mindkettőben felismerte a kor kihívását, a konkrét helyzet igényelte megoldást. A *Nyugat* köréhez tartozott, világirodalmi műveltségű, tág látókörű szerkesztő reagálása, megítélésünk szerint, mindkét alkalommal helyes volt. A „vallani és vállalni”-vita gondolatának elsőbbségét eldöntő levél pedig azt igazolja, hogy ez esetben is: *valóban* Kuncz kezdte...

JEGYZETEK

1. Dávid Gyula—Marosi Péter—Szász János: *A romániai magyar irodalom története. Tankönyv a XII. osztály számára*. Editura Didactică și Pedagogică. Buc., 1977. 18.
2. Kuncz Aladár — Áprily Lajos Magyarországra való távozása után — 1929 szeptemberében veszi át az Erdélyi Helikon szerkesztését.
3. Tóth Sándor: „Vallani és vállalni”, *avagy vita az írók gyávaságáról*. Korunk, 1971. 12.:1840.
4. Tamási Áron: *Rejtélyes játék*. Erdélyi Helikon, 1931. 7:547—548.
5. Mózes Huba: *Kuncz kezdte*. Utunk, 1974. 45:6.
6. Vö. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok (1876—1948)*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1973.
7. Kézírásos eredeti, az Erdélyi Helikon cégjelzéses papírján. Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Dóczy—Berde-hagyaték: Berde Mária levelezése, 7. doboz.
8. Kádár Imre: *Vértorony*. Erdélyi Helikon, 1929. 7:540—542.
9. A Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet R.T. helyett ezután a Concordia nyomdában készül a folyóirat.
10. A Budapesten élő Paul Lebourg, aki a párizsi Pierre Massoni kiadónál megjelentetett több, francia nyelvű antológiában mutatta be a magyar irodalmat (*Echos lyriques de Trianon*, 1928; *Poëtesses Hongroises*, 1929; *Prêtres poètes hongrois*, 1930), ez alkalommal francia nyelvű versantológia megjelentetését tervezi hazai román, magyar és szász költők munkáiból, *Fleurs Transylvaniennes* címmel. Ebben az időben élénk levelezés és tárgyalás folyt az antológia ügyében Lebourg és a romániai írók között.
11. Molter Károlynak az Erdélyi Helikon következő számaiban több kritikája jelent meg Berde Mária, Heinrich Zillich, Szabó Imre köteteiről, valamint az előbbi jegyzetben említett francia nyelvű antológiák közül az *Echos lyriques de Trianon* és a *Poëtesses hongroises* címűekről.
12. Kuncz Aladár: *Gyáva irodalom*. *Ellenzék*, 1924. június 23.
13. Kuncz Aladár: *Tíz év*. Erdélyi Helikon, 1928. 1:5.

14. *I.m.*, 4.
15. *Erdélyi Helikon*, 1929. 8:623.
16. Makkai Sándor: *Kuncz Aladár*. Erdélyi Helikon, 1931. 7:501. — Jegyezzük itt meg a „nagy és bölcs dolgoztató“-ról, hogy más leveleiből is kiderül ez a szerkesztői kvalitása, amelyhez az is hozzászámítható, hogy rendszeres kapcsolatot tartott fenn állandó munkatársaival. Berdével például 1929. október 16-án kelt levelében közli, hogy „Kacsónak a Brassói Lapokban írt cikkére az Ellenzékben Tabéry akar válaszolni. Látja, látja, hogy felkavarja Maga az erdélyi irodalmi élet »békéjét«. De ez kell!“, egy másik levelében (1929. december 5-én) pedig bejelenti: „...a januári számban Kádár Imre és Zillich hozzászólásával, úgy gondolom, az egész ankét is befejeződik“. (Kádár Imre írása, ismeretlen okokból, nem jelent meg.)
17. Az első pályázatot 1923. november 11-én hirdetik meg, s a díjazottak: Nyíró József, Gyallay Domokos és Indig Ottó (dicséretben részesül Csűrös Emilia és Sebesi Samu). A második pályázat 1925. január 26-án indul, s a díjat Berde Mária *Téltutó*, valamint Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című novelláinak ítélik oda.
18. Kacsó Sándor: *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók*. Brassói Lapok, 1929. október 16. 1.
19. Uo.
20. Kacsó Sándor: *Én vallottam, ti tagadtok! Tartson lelkiismeretvizsgálatot Tabéry Géza!* Brassói Lapok, 1929. október 27. 11.

Kós Károly

Utolsó kép Kós Károlyról
(Gyárfás Miklós metszete)

Mérnöki alkat, életforma, alkotókészség

Társadalmunk egyre szélesebb rétege a műszaki értelmiség, s ezen belül a *mérnöki gárda*, ide értve az agrármérnöktől az elektronikus berendezéseket tervező mérnökig mindenkit, aki az új közvetlen termelőerő — a tudomány — eredményeinek társadalmi hasznú, célszerű alkalmazása, a *technika* területén tevékenykedik (közvetlenül a termelésben vagy a kutatás és fejlesztés alkotóműhelyeiben).

Bizonyos, hogy sem az egész műszaki értelmiség, sem a mérnökök szociológiáját és lélektanát nem ismerjük eléggé. Bizonyos az is, hogy kerekasztal-megbeszélésünk — melynek anyagát itt közreadjuk — csak hozzájárul e kérdések megközelítéséhez és feltárásához, és csak úgy járul hozzá hatékonyan, ha eléri legfőbb célját: azt, hogy önvizsgálatra és megnyilatkozásra készítse azokat a mérnökeinket, akikhez az itt elhangzottak e hasábkön eljutnak.

Megbeszélésünkre abból a gyakorlati megfontolásból, hogy a különféle tevékenységi területek sajátosságai ne tegyék elmosódottá a felvázolni óhajtott képet, csak *gépészmérnököket* hívtunk meg (ezen belül azonban lehetőleg nagy „szórásra” törekedtünk konkrét munkahely, munkakör és életkor tekintetében). Feltételezzük, hogy a megbeszélésen vitatott kérdésekről más szakmájú mérnököknek, más kategóriájú műszaki értelmiségieknek, sőt más — itt jelen nem volt — gépészmérnököknek is lesz mondanivalójuk, és ezért következő számaink Fórum rovatát megnyitjuk a hozzászólások előtt.

1978. február 28-án tartott kerekasztal-megbeszélésünkön részt vettek: Jenei Dezső nyugalmazott főmérnök, Nagy Ákos hűtő- és élelmiszeripari tervező gépészmérnök, Pálfalvi Attila, a kolozsvár-napocai Politechnikai Intézet rektora, Szabó Ferenc, az Unirea gépgyár műszaki igazgatója, Tenkei Tibor, a Tehnofrig üzem igazgatója — mérnökök, valamint Selinger Sándor fizikus, Simó Sándor üzemi pszichológus és Veress Zoltán szerkesztő.

Veress Zoltán: Rövid vitaindítónak azt a gondolatot szánnám, hogy a mérnök *lesz*, szemben — mondjuk — a hagyományos világ földművesével, akinek minden őse földműves volt, s ő is földműves *maradt*. Mérnöknek lenni tehát pályaválasztás, esetleg életforma-választás...

Tenkei Tibor: Hivatásválasztás.

Veress Zoltán: ...szóval mindenképp bizonyos opció kérdése. De miből következően lesz valaki mérnök? Vannak-e a személyiségnek olyan sajátos vonásai, amelyek hajlamosítanak a mérnöki pályára, vagy pedig az a bizonyos „mérnök-típus” — ha lehet ilyenről beszélni — utólag alakul ki, a tanulmányok, később

a munka során? S ha van ilyen „mérnök típus“, akkor milyen az: olyan-e, akiből — hogy mindjárt erősen sarkítva fogalmazzak — technokrata lesz, ha egy kis hatalom kerül a kezébe, vagy pedig olyan, akinek legfőbb tulajdonsága a sajátos műszaki alkotókészség?

Mielőtt a mikrofont továbbadnám, még annyit akarok megjegyezni önök és az olvasók számára, hogy megbeszélésünkön öt mérnökön kívül egy üzemi pszichológus és egy fizikus van jelen. Előbbi azért, mert a megvitatandó kérdések jelentékeny részének szakértője, utóbbi azért, hogy legyen itt egy más kategóriájú műszaki értelmiségi is, aki majd az „advocatus diaboli“ szerepét játssza.

Simó Sándor: Előljáróban és szintén vitaindítóképpen szeretném felhívni a figyelmet egy érdekességre. Ismert tény, hogy több hagyományos foglalkozás mint bizonyos tulajdonságok jelzője vagy éppen jelképe ment át a köztudatba, hogy *maga a foglalkozásnév* információhordozó lehet egy embert illetően. Ha valakiről azt mondjuk: „olyan, mint egy költő“ vagy „paposan beszél“ — máris jellemeztük. Ez a kép persze némelykor hamis. „Köszönj, fiam, ne légy paraszt“ — mondja a szülő, holott tudjuk, hogy az első, aki az úton ránk köszön, mindig a parasztember. De hamis vagy nem hamis a kép, a jelenség fennáll, hogy bizonyos embertípusokat bizonyos foglalkozást üzőkhöz hasonlítunk. Kérdés, hogy a mérnököt emlegetjük-e ilyen vonatkozásban. Mondjuk-e valakiről, eltekintve kifejezetten szakmai tevékenységétől, hogy „olyan, mint egy mérnök“?

Úgy tűnik, a *mérnök* foglalkozásnév nem hordoz annyi információt, mint a többi, amiket példaképpen felhoztam. Számomra persze hordoz, mert nagyon sok mérnököt ismerek. Nekem az, hogy valaki „olyan, mint egy mérnök“, azt sugallja, hogy az illető gyakorlatias és realista. De ez a kép is lehet hamis. Én tehát azt a kérdést teszem fel annak, aki átveszi tőlem a mikrofont: tulajdonképpen milyen a mérnök, mik a sajátos tulajdonságai?

Tenkei Tibor: Szerintem három ilyen tulajdonságról beszélhetünk. Első a *szorgalom* s a *nagy munkabírási*. Lusta ember nem lehet mérnök, egyrészt mert bármilyen munkahelyre kerül, sokat kell „kuliznia“, másrészt mert a műszaki tudományok hatalmasan fejlődnek, a szakirodalom állandóan bővül (az embernek mindig az az érzése, hogy a legrohamosabban bővül épp az ő szakmájában, szerintem tehát a gépészmérnöki ágazatban), s ahhoz, hogy valaki ne csak jó mérnök *legyen*, ahogy itt elhangzott, de az is *maradjon*, miután kikerült a műegyetemről — ahhoz rengeteg szakirodalmat kell olvasnia.

Második fontos alaptulajdonság a *változatok felismerésének* a képessége. A műszaki, az ipari életben minden felmerülő kérdést legalább tízféleképpen lehet megoldani, tehát sok lehetséges változattal kell számolni, s aki ezeket nem ismeri fel, és nincs meg — továbbmenőleg — az a képessége, hogy gyorsan és biztosan válassza ki a legjobbat, az nem jó mérnök. Ezzel kapcsolatban azt az érdekes megfigyelést tettem az évek során, hogy azok a géptervezők, akik előzőleg üzemmérnökök voltak, sokkal *lassabban* dolgoznak, mint azok, akik a műegyetem padjaiból kerültek a tervezőasztalhoz. Az előbbieket ugyanis több változatot ismernek fel; tudják például, hogy ha egy sarkítást rajzolnak, azt a műhelyben tízféleképpen lehet megcsinálni, s akkor már arra is gondolnak, hogy a legkönnyebb, legegyszerűbb megoldást írják elő.

Veress Zoltán: A változatok gyors felsorakoztatására s a gyors és helyes döntésre a gépi adatfeldolgozás ma már számos új lehetőséget kínál. A jövőben ez nem hat-e majd elsorvasztólag az említett mérnöki tulajdonságra?

Tenkei Tibor: A gépi módszerek csak *módszerek*, nem veszik át azt a *szerepet*, amit a mérnök — az ember — játszik; a gépi adatfeldolgozás esetünkben csak segít a minél nagyobb számú változat minél gyorsabb elemzésében.

Visszatérve a mérnök alaptulajdonságaira, a harmadik ilyen tulajdonság szerintem a *fejlett közösségi érzés*. A mérnök az emberi kapcsolatoknak is mérnöke kell hogy legyen, hiszen minden ipari, műszaki munkát csak közösségben lehet végezni, ahol a mérnök rendszerint irányító; ha nem is úgynevezett „vezető mérnök“, legalább néhány embert mindig vezetnie kell. Ha pedig ehhez nem ért, akkor hiába van meg a többi szükséges tulajdonsága, mérnöknek nem jó.

Veress Zoltán: Még volna egy kérdésem. Hallottuk tehát, melyek a mérnök *ideális* tulajdonságai: mármost ezek alkati — hogy úgy mondjam, veleszületett — tulajdonságok-e, vagy szerzettek? S milyen mértékben vannak meg ezek *reálisan* a mi mérnökeinkben?

Tenkei Tibor: Ez nem is egy kérdés, hanem kettő, s nehéz kérdések. Szerintem azok a tulajdonságok, amikről beszéltem, nem veleszületettek, talán nem is lehetnek azok; bizonyos *hajlam* ezekre, az lehet veleszületett, s akkor ezek a tulajdon-

ságok kifejlődhetnek. A második kérdésre esetleg még visszatérek; a válasz mindenestre összefügg azzal, hogy milyen mértékben szolgálja a mi tanügyi rendszerünk az említett tulajdonságok kifejlesztését.

Simó Sándor: Nekem is feltűnt, hogy Tenkei Tibor tulajdonképpen azt mondta el, milyennek kellene lennie a mérnöknek, s nem azt, hogy milyen. Elemezni kellene, milyennek látja a mérnök egyfelől saját magát, másfelől a nem-mérnököt, s milyennek látja a nem-mérnök a mérnököt; ebből kihámozhatnánk, *milyen* a mérnök. Ez után volna indokoltabb rátérni, hogy milyennek kell lennie.

Selinger Sándor: Itt mi a mérnökökről beszélünk, de én az egész műszaki értelmiség szemszögéből nézem a problémakört. Ehhez a párhuzamossághoz továbbra is tartani fogom magam, mert műszaki értelmiségi vagyok, de nem mérnök — fizikus vagyok egy számítástechnikai kutatóintézetben.

Felvetődött a kérdés: milyennek látja a nem-mérnök a mérnököt. Hát erre próbálnék én felelni. Szerintem *van* sajátosan mérnöki személyiség-típus, de igazat adok Tenkei Tibornak abban, hogy ez nem valami öröklött dolog, nem kezdettől van. Kezdetlől van a hajlam, a reáliák felé orientálódás...

Tenkei Tibor: Tájékozódás...

Selinger Sándor: ...a reáliák felé tájékozódás, ami már gyermekkorban megnyilvánulhat. De nem ettől függ, hogy valakiből jó mérnök lesz-e vagy, mondjuk, jó fizikus. Ez később dől el, s főleg az adott *gazdasági-társadalmi háttér* befolyásolja. Ha egy diák a középiskolában jó matematikus és fizikus, nyilván valami „reál” pályát választ, de felméri: műszaki egyetemre jobb-e mennie vagy tudományegyetemre. Szerintem ez a választás pillanata, itt lesz vagy nem lesz valaki mérnök — s nem mindig abból a megfontolásból, hogy az illető mire alkalmas (például hogy van-e jó gyakorlati érzéke, ami a mérnök számára igen fontos), hanem hogy mit szeretne elérni az életben.

Igy előfordul, hogy mérnök lesz alapjában elméleti beállítottságú emberekből is, akiket aztán az üzemi gyakorlat „ráz be” a mérnökségbe. De ha tervezők lesznek, nagy hasznát veszik annak, hogy jó matematikusok és fizikusok (ha nem ismernek is fel annyiféle gyakorlati megoldási lehetőséget, mint az üzemmérnökökből lett tervező); a baj itt inkább az, hogy kevesen lesznek jó matematikusok és fizikusok. S ennek az oka az, hogy ezeket a tárgyakat a műszaki egyetemen nem úgy tanítják, ahogyan erre a mérnököknek szükségük volna.

Pálfalvi Attila: Igaz. De erről később, egyelőre más kérte a mikrofont.

Nagy Ákos: En kértem, mert ahhoz szeretnék hozzászólni, hogy milyennek látnak bennünket a nem-mérnökök. Mindenki tudja, s egyetért vele, hogy vannak orvosok, akik muzsikálnak, festenek; hogy vannak matematikusok, akik néha előveszik a tollat, és verset írnak. Ha viszont egy mérnök tesz ilyesmit, azt nemigen nézik jó szemmel; például volt egy szilárdságtan-tanárom, kitűnő csellista, kis kamarazene-körével nyilvánosan is fellépett — s mindenki azzal gúnyolta, hogy ő a legjobb mérnök a zenészek között és legjobb zenész a mérnökök között. Szóval a nem-mérnökök egyfajta szakbarbárságot várnak el tőlünk, talán azért, hogy ezt aztán a szemünkre hányják.

Szerintem is a hajlamtól, a reál tárgyak iránti fogékonyságtól függ elsősorban, kiből lesz mérnök — s persze attól is, amit Selinger Sándor mondott. Ehhez csak annyit szeretnék hozzátenni: a társadalom sokat segíthet abban egyrészt az *oktatással*, másrészt — ami kevésbé tudott dolog — jó, színvonalas, érdekes *ifjúsági műszaki könyvek* kiadásával, hogy minél többen fedezzék fel magukban a szóban forgó hajlamot, ami sokakban megvan, de nem mindig kerül felszínre.

Elgondolkoztam azon, hogy Tenkei Tibor a mérnök szükséges alaptulajdonságának nevezte a nagy munkabírást. Egészen biztos, hogy sok, más felfelfedezés embernek is nagy munkabírással kell rendelkeznie (gondoljunk például egy falusi körorvosra, akit egész nap ide-oda rángatnak, s még éjszaka is felköltenek). De ami a mérnök munkabírázásában sajátos: az, hogy tőle mindig valami *újat* várnak, neki mindig valami *újat* kell nyújtania (hogy az előbbi példával maradjak, az orvostól mindig *ugyanazt* várják, a beteg meggyógyulását) — s a mérnöknek tulajdonképpen ezt kell bírnia „szusszal”.

Veress Zoltán: Nem jutunk-e közelebb ezen a nyomon éppen a legsajátosabb mérnöki tulajdonság meghatározásához? Mikor egy természettudós eredményt ér el a munkájával, tehát *felfedez* valamit, nem újat alkot, hanem olyasmit *ismer meg*, ami a természetben öröktől fogva megvolt; a mérnöknek viszont *alkotnia* kell, és — hallottuk — mindig valami újat kell alkotnia. Nem ez a kreativitás-e...

Tenkei Tibor: Alkotókészség.

Veress Zoltán: ...nem ez az alkotókészség-e a mérnök legsajátosabb tulajdonsága?

Selinger Sándor: Mielőtt ehhez egy mérnök hozzászólna, azt akarom mondani, hogy ma, a huszadik század végén, semmilyen lényegesen új tudományos vagy műszaki eredményt nem lehet elérni másképp, csak csoportmunkával. Olyan teamekben (ha megengedi Tenkei Tibor, hogy a *team* szót használjam), amelyekben elméleti és gyakorlati szakemberek dolgoznak együtt. Azt hiszem, nyugodtan le-szögezhetjük, hogy ma a kreativitás, akarom mondani az alkotókészség mércéje: a team hatékonysága.

Simó Sándor: A különféle szakemberek együttműködése valóban fontos. A szakemberek különfelesége azonban nemcsak képzés kérdése, hanem sajátos *látás- és szemléletmód* kérdése is, s mi ehhez akarunk közelebb jutni.

Ha meg kell tervezni egy gépet, ma abba beleszól a fizikus, a designer, az ergonómus, a közgazdász is, akik mind olyan szempontokra figyelmeztetnek, amelyekkel a mérnök esetleg nem törődne. S talán nemcsak azért nem, mert őt nem arra képezték ki, hogy mondjuk a gép külalakjának esztétikájára figyeljen, hanem azért, mert van egyfajta kialakult látása, amit valószínűleg azok a hajlamok vagy tulajdonságok magyaráznak, amelyek őt a mérnöki pályára vitték.

Jenei Dezső: Ezzel megint visszakanyarodtunk a mérnöki alkat problémájához. Kérem, ez szerintem zsakutca, mert egyfelől nincs mérnöki alkat, másfelől — ha úgy vesszük — nagyon sok van. Minden mérnök először *ember*, és csak azután mérnök, akit azonban nem lehet valami általános „mérnök-típus“ kategóriájába besorolni. Nem lehet, mert egyfelől nincsenek olyan tulajdonságai, amelyekre né volna szükség más foglalkozási ágakban is (erre itt már hallottunk egy példát az orvos számára is éppolyan szükséges munkabírással), másfelől a mérnökök között is többféle kategóriát lehet megkülönböztetni ágazat és munkakör szerint; ágazat szerint mondjuk az építészmérnöktől az elektronikus mérnökig, munkakör szerint a kutatótól a kivitelezőig. Ezeknek más és más a pszichológiája, más- és másképpen kell a gondolataikat és megnyilvánulásait értékelni. Nem mindig jellemző a mérnökökre a pontosság sem, a gyakorlatiasság sem, amit Simó Sándor említett. Életem folyamán nemegyszer találkoztam olyan mérnökökkel, akik — hogy úgy mondjam — valóságos „mérnök-poéták“ voltak; számtalan műszaki ötlet, gondolat nyüzsgött a fejükben, és keveset törődtek azzal, hogy ezekből mit lehet megvalósítani. Egyébként, hogy egy műszakilag jó ötletből mit lehet megvalósítani, azt mindig a társadalom adott fejlettségi szintje határozza meg.

Nagy Ákos: Mint azt is, hogy a nem-műszakiak mint vélekednek a műszakiakról. *Jenei Dezső:* Igen. Ezt mondom én is. Mármost hadd térjek ki az alkotás kérdésére. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a műszaki alkotás nem mindig holmi látványos dolog, sőt többnyire nem az, hanem egy-egy kis téglá, amelyet a mérnökök és más műszakiak — munkások, technikusok — hordanak a műszaki haladás épületéhez. Szóba kell hoznom azonban azt is, hogy gyakran még ennyit sem tehet meg minden mérnök, mivel nagy részük nem *igazi műszaki munkával* tölti az idejét, hanem *rutinmunkával* — s ezért kell üdvözlőnlünk azokat a kezdeményezéseket, amelyek célja, hogy mérnöki gárdánkat minél nagyobb mértékben felszabadítsa a rutinmunka alól. Az egész nemzetgazdaságot érintő régebbi és újabb átszervezések irányvonala az, hogy mindenkit a megfelelő helyre állítsunk, ahol a legtöbbet és legértékesebbet nyújthatja.

Magam nagy tisztelője vagyok a mérnöki tudományoknak, s a mérnökséget feltétlenül *hivatásnak* tartom, de nem nagyobb mértékben, mint minden más hivatást. Különösebb jelentőséget talán csak az ad a műszaki értelmiségnek, köztük a mérnököknek, hogy szűkebbé egyre gyarapodó réteget alkotnak társadalmunkban. Persze, hogy vannak bizonyos sajátosságaik, de én nem tartom célszerűnek ebből a szempontból értekezni róluk, mivel ezek *összességükben* nem mások, nem többek és nem kevesebbek, mint bármely értelmiségi esetében.

Simó Sándor: Elnézést, hogy megint szót kérek, de a humán tudományokat itt egyedül én képviselem...

Tenkei Tibor: Meg Veress.

Simó Sándor: ...mindenesetre akkor is kisebbségben vagyunk, hát beszélnem kell. Éppen azért, mert társadalmunk élénken iparosodó társadalom, amelyben — mint Jenei Dezső mondta — a mérnökök létszáma és jelentősége állandóan nő, úgy találok, hogy ez a réteg nagyobb *társadalmi elismerést* is élvez, mint más rétegek; gondolok például a társadalomban betöltött funkcióikra (nem mérnöki, hanem más természetű, mondjuk közéleti funkciókra) és javadalmaszúkra. Ez volna az oka, hogy itt a mérnökök máris védekezni kezdtek, pedig meg sem támadtuk őket?

Hát jó, akkor én most támadok. Elég sok mérnököt ismerek ahhoz, hogy ki merjem jelenteni: „mérnök-típus“ igenis létezik, legalább a statisztikai átlag szintjén, s

vannak bizonyos közös jellegzetességeik a mérnököknek, ugyancsak a statisztikai átlag szintjén — természetesen nagy különbségekkel az egyének, sőt a szakmák között is (hogy az utóbbira egy példát mondjak: azt tapasztaltam, hogy az elektromérnökök általában műveltebbek, mint a gépészmérnökök, nem szakmai szempontból). Egy ilyen fontos és nem örvendetes jellegzetességük az, hogy nem sokat törődnek a *humán értékekkel*, hogy elfordulnak a humán tudományoktól s a művészetektől. Ők maguk jelentik ki például igen gyakran, hogy „nincs idejük“ hangversenyre, színházba járni, holott talán nem is akarnak. Egyesek ezt nyíltan bevallják, mások meg úgy tesznek, mintha az elfordulás csak kényszerű lemondás volna a humán műveltségről. Ugyanakkor a humán tudományok művelőinek — nem mondom, hogy ez jó, de így van — nem kell restelkedniük vagy szabadkozniuk, hogy nekik nincs műszaki műveltségük: ez nekik nem fáj.

Szabó Ferenc: Vásároljanak csak autót, és mindjárt fáj.

Jenei Dezső: Kérem, ez téves beállítás. Lehet, hogy ma tapasztalható a mérnökök részéről bizonyos elfordulás a humán értékektől, de ahogy maga Simó mondta, csak nem ismerte el, hogy igaz: ez tényleg *kényszerű lemondás*, és az az oka, hogy a műszakiak ma túlságosan megterheltek. Nagyon sok a feladatunk mindannyiunknak, évszázados lemaradást kell behoznunk, hogy utolérjük a fejlett országokat. De ez nem lesz mindig így. Rövidesen eljön az idő, amikor a műszakiak is ráérnek a humán értékeket ápolni, azokban gyönyörködni, hiszen ez nekik is szükségletük — a humánumnak az ember mindig részese lesz, mivel az maga az emberi lélek terméke. Nézzük csak a kérdést egy kicsit *demográfiai oldalról*. Nálunk a műszaki gárda átlagos életkora 25—26 év, a fejlett országokban 38—45 év. Ez sokat mondó adat. Mikor oda jutunk, hogy nálunk is legalább 38 év legyen a műszakiak átlagos életkora, akkor a mérnökök majd nem kell délután bennmaradnia, este visszamennie a gyárba; akkor majd a saját igénye szerint művelődhet.

Selinger Sándor: Függetlenül attól, hogy egyben-másban nem értek egyet az előttem szólóval (jelezhetném például, hogy a műszaki értelmiség nem minden kategóriája egyformán „szakbarbár“: ebben is a mérnökök vezetnek, akár csak a társadalmi státus tekintetében), azt akarom mondani, hogy szerintem „szakbarbár“ lehet a humán beállítottságú értelmiségi is. Ma az általános műveltség fogalmát sokkal tágabban kell értelmeznünk, mint ötven évvel vagy akár húsz évvel ezelőtt, s a tudomány-és technikatörténetet, a tudomány és a technika mai állása felől való tájékozottságot — legalább nagy vonalakban — szintén az általános műveltség részének kell tekintelnünk. Ha így fogjuk fel a dolgokat, és szerintem így kell felfognunk, akkor egy esetleges összehasonlításból nem az egész műszaki értelmiség, sőt talán nem is csak a mérnöki gárda „jön ki“ rosszabbul.

Tenkei Tibor: Ez valószínű. De ha ezt kezdjük boncolgatni, nagyon messze elkanyarodunk a tárgyunktól.

Pálfalvi Attila: Engedjék meg, hogy visszatérjek a mérnöki alkatra. Feljegyeztem magamnak néhány tulajdonságot, amelyeket fontosnak tartok; ezeket felsorolom, most nem nézve azt, hogy veleszületettek-e vagy szerettek, illetve általunk, műegyetemi oktatók által beleneveltek.

Fontos, hogy a mérnök bizonyos technikai-technológiai képességekkel rendelkezzen, szóval legyen bizonyos műszaki *tehetsége*. Legyen benne *nagyfokú érdeklődés, kíváncsiság* a technika minden kérdése és újdonsága iránt. Legyen fejlett a *térben látása*, amivel azt akarom mondani, hogy el tudja képzelni például egy alkatrész mozgását, és rögtön megállapítsa: ez így nem lesz jó, mert ütközik a másikkal...

Veress Zoltán: Csak egy mondatnyi közbevetés. Nemrég olvastam, hogy a térben látás képessége a nőknél általában kevésbé fejlett, mint a férfiaknál, amit a természet persze biztosan valahogy kompenzál.

Tenkei Tibor: Kiegyenlít.

Pálfalvi Attila: Nem tudom, kiegyenlít-e vagy kompenzál, egyet azonban huszonöt éves oktatói tapasztalatom alapján sajnos biztosan tudok: a lányok nem egyenrangúak a fiúkkal a műszaki tudományokban. Hogy ez biológiai vagy történelmi gyökerű dolog-e, nem vizsgáltam, én csak azt tapasztaltam, hogy a lányok döntő többsége megtanulja például az én technológiai kurzusomat, s mondja, mint a vízfolyás, tízest lehetne adni neki — de ha alkalmazásra kerül a sor, ha egy önálló lépést kell tennie előre, megáll. Márpedig nekem az az elvem, hogy aki az egész kurzust kívülről tudja, az négyest érdemel; aki csak a felét tudja, de azt tudja alkalmazni is egy gyakorlati kérdés megoldására, az megérdemli a tízest.

De hogy folytassam a mérnöki tulajdonságokat: fontosnak tartom a jó *rajzkésztséget*, ami kialakítható, a technikai *képzelőerőt*; amellet, amit Tenkei Tibor mon-

dott, a szorgalom és munkabírás mellett fontosnak tartok egy adag *makacsságot*, hogy ha a mérnök elképzel valamit, amiről tudja, hogy jó, addig kilincseljen, ameddig megcsinálhatja, még ha a főmérnök, az igazgató, a vezérigazgató állítja is, hogy nem jó; s ehhez persze az is kell, hogy legyen benne *meggyőző erő*, tudja a maga igazát másoknak értelmesen megmagyarázni. Szóba került már a hivatástudat, amit én is fontosnak — és természetesenek — tartok, sőt elvárom, hogy ez *szenvedély* legyen; a mérnök szeresse a munkáját, szükséglete legyen alkotni, gondolkodni, mégpedig nem holmi elefántesonttoronyban, hanem szorosan a gyakorlathoz kötődve.

Simó Sándor: Most újra azt hallottuk, milyenek kell lennie a mérnöknek. De ilyen-e valóban?

Pálfalvi Attila: Ilyen. Ha jó mérnök, akkor ilyen.

Simó Sándor: S milyen a mérnökök többsége, jó mérnök-e az előbb hallott kritériumok értelmében?

Pálfalvi Attila: Szerintem a többség jó. Nem tudom, Tenkei kolléga vagy Szabó kolléga mit mond erre, de én merem remélni, hogy a mérnököknek több mint ötven százaléka jó, s kevesebb mint ötven százaléka rendelkezik érdemtelenül diplomával.

Tenkei Tibor: Ezt nehéz számszerűen meghatározni, de szerintem az arány éppen fordított.

Pálfalvi Attila: Lehet, hogy mi, akik a műgyetemen „gyártjuk“ a mérnököket, jobb véleménnyel vagyunk „termékeinkről“, mint ahogy önöknél beválnak.

Simó Sándor: Mindez abból is adódhat, hogy a műgyetemi felvételi nem biztosítja eléggé a *mérnök-kiválasztást*. Nem tudom, hogy jól gondolom-e.

Pálfalvi Attila: Sajnos, igen. Mi a felvételin jelenleg csak a fizikai és matematikai tudás alapján szelektálunk, és csak az írásbeli dolgozatok alapján. Személy szerint nagyon sajnálom, hogy a felvételin nincs szóbeli is; ott az ember mégis elbeszélgethet a jelölttel, láthatja, hogyan mozog az agya, s nagyjából megítélheti, hogy mint mérnök mire lesz képes. Persze így bizonyos szubjektívizmus is érvényesülhet a döntésben, s ezt hivatott kiküszöbölni az, hogy csak írásbelileg vizsgáztatunk. Nagyobb problémát jelentenek a vizsgatárgyak. Könnyen előfordulhat, hogy egy jó matematikai és fizikai tudású jelölt (egyébként ilyen felkészültséget még külön is bele lehet „pumpálni“ a diák fejébe a szülők pénzén), kiszorít egy jó technikai készségű jelöltet, aki a mondott elméleti tárgyakból most nem annyira felkészült, de kitűnő mérnök lehetne — s helyette ő lesz mérnök, és egész életében unja majd a szakmáját.

Nem titok, elmondhatom, hogy ezt a kérdést nemrég a minisztériumban is felvetettem, s határozottan ígérték, hogy tanulmányozni fogják — úgyhogy a következő évektől lehetőségünk lesz bizonyos képességvizsgálatokkal, technikai tesztekkel, mindenesetre még ezután kidolgozandó eljárásokkal ellenőrizni a jelöltek *rátermettségét* is, persze a *tudás* számonkérését sem elhanyagolva.

Veress Zoltán: Ha már körünkben van a helybeli műgyetem rektora, s ha már amúgy is érintettük a kérdést, hallhatnánk valamit a *mérnökképzésről*, ami tárgyunkhoz kapcsolódik? Ez, azt hiszem, ha nem is döntő, de meghatározó tényező abban, hogy milyen lesz a „kész“ mérnök.

Pálfalvi Attila: Jó mérnököket nyilván csak jó mérnökképzéstől lehet várni. Lényegésnek tartom, hogy segítsünk a hallgatóinknak megismerni és főleg megszeretni a korszerű technikát; hogy alakítsunk ki bennük gyakorlati érzéket és kézügyességet; hogy ébresszünk bennük csillapíthatatlan tudásvágyat, és ismertessük meg őket az *alkotás örömeivel*. Meg kell mondanom, hogy ez az utóbbi, ez bizony eddig gyenge pontunk volt; most kezd több lehetőség nyílni arra, hogy a hallgatóinknak bizonyos „műszaki sikerélményt“ biztosíthassunk. Egy elképzelt, lerajzolt, megtervezett gép kivitelezése s főleg megindítása — az a pillanat, mikor az ember felkiált, hogy „né, mozog!“ — olyan nagy boldogságot ad, hogy ezért érdemes mindenről lemondani; nem kell, de érdemes lemondani még a színházról, a hangversenyéről is.

Még felsorolhatnék néhány általános követelményt, amelynek igyekszünk eleget tenni (például igyekszünk rávenni a hallgatóinkat két-három idegen nyelv elsajátítására, hogy hozzáférhessenek a minden ágazatban gyorsan terebélyesedő szakirodalomhoz) — de nyilván elvárják, hogy a hiányosságokról is szóljak. Hát szólok. Szerintem például túlságosan sok az a matematika, amit a hallgatóink fejébe gyömöszölünk; bőven elég volna a fele, de aztán ezt tudja is alkalmazni a diák, azaz később a mérnök. Ugyanez áll a fizikára. Ehhez azonban az kellene, hogy mind a két tárgyat *mérnök-tanárook* adják elő, mégpedig olyanok, akik *előbb* végeztek műgyetemet, s *utána* iratkoztak be a tudománygyetemre.

Selinger Sándor: Miért fontos ez?

Pálfalvi Attila: Senki sem fogja megjárni a fordított utat. Lehet, hogy nem elég kiterjedt az ismeretségi köröm, de én még nem láttam olyan végzett fizikust, aki beiratkozott volna a műegyetemre.

Selinger Sándor: Mert nem lehet. Én akartam, de nem lehet.

Pálfalvi Attila: Ez érdekes, nem tudtam róla. Fel fogom vetni a minisztériumban; megoldást kell keresnünk. — Mármost hogy visszatérjek a mérnökképzésre, az eddigiek mellett még fontosnak tartom azt is, hogy *kreativitásra* neveljük a hallgatóinkat. De miben áll a mérnök alkotókészsége? Abban, hogy meg tudjon csinálni valamit, hogy megoldjon egy — sokszor igen bonyolult — műszaki feladatot; és ehhez óriási tudásanyagra van szüksége, valóságos technikai lexikon kell hogy legyen a fejében, de nem számadatokkal, képletekkel, hanem *megoldás-adatokkal* ; azzal, hogy „valami efféle már láttam itt vagy amott“, szóval ismerje az eddigi megoldásokat, és tudjon válogatni közöttük, vagy tudjon újat keresni. Ezért viszem én a diákjaimat nagyon sokszor gyárlátogatásra, hogy minél több ilyen információt kapjanak és raktározzanak el. — Hát egyelőre ennyit; még volna ugyan mondanivalóm, de nem akarom kisajátítani a mikrofont. Kinek adjam?

Szabó Ferenc: Nekem, hogy legyek egy kicsit ünneprontó ebben a szépen alakuló beszélgetésben. Mert minden előttem szóló a mérnöki hivatáshoz szükséges vagy az abból adódó tulajdonságokat próbálta meghatározni — de kérdem én, melyik szakma az, amelyikhez nincs szükség az itt felsorolt tulajdonságok közül valamelyikre vagy éppen mindegyikre? Ma a túlszakosodás korában élünk, és ezért hajlunk arra, hogy azt mondjuk: van külön műszaki látásmód, közgazdasági látásmód, pedagógusi látásmód is, és így tovább. De nem biztos, hogy tényleg van, vagy ha van, sokáig lesz. Hogy sajátosan mérnöki látásmódról kevesebbet beszélünk, annak az oka az lehet, hogy a szakmának nálunk még nincs elég *tradíciója* ...

Tenkei Tibor: Hagyomány...

Szabó Ferenc: ...nincs elég *hagyománya* , amiről itt már Jenei Dezső is beszélt a műszakiak átlagos életkorával kapcsolatban. Pedig mérnökök már évszázadokkal ezelőtt voltak: mérnök volt Michelangelo, mérnök volt Leonardo, kitűnő mérnökeik voltak a rómaiaknak, s azt hiszem, még messzebbre is visszamehetnénk. De akkor a szakmák még megfértek egymás mellett egy személyben, a nagy differenciálódás csak a múlt században kezdődött — s ettől a kortól kezdve nem alakult ki nálunk a csak mérnök értelmiségi réteg hagyománya, az ismert gazdasági-társadalmi lemaradás következtében. Most, mire kialakulhatna, már nem lesz időszérű, mert már a határtudományok, az interdiszciplináris szemlélet korában élünk: mi mérnökök is kezdünk rájönni, hogy csak a mérnöktudomány nem állhat meg magában, nem lehet eredményes (mint ahogy más tudományok sem mennek sokra a mérnöki tudomány segítségével nélkül); lassan tehát kifejlődik egy újfajta *szintetikus látásmód* , még inkább azt mondanám: *rendszereelvű látásmód* . Ma a mérnök munkáját már nem lehet elválasztani a pszichológus, az ergonómus, az formatervező és sok más szakember munkájától, s különösen nem lehet elválasztani a közgazdász munkájától, ami egyébként — ezt mint gyakorló mérnök mondom — a mindennapi életben sok sűrűdéhoz vezet a mérnök és a közgazdász között. De erről...

Veress Zoltán: ...erről talán majd máskor, amikor közgazdászok is jelen lesznek.

Szabó Ferenc: Nem akartam rosszat mondani rólok. Igaz, hogy nekünk mérnököknek sokszor az az érzésünk: a közgazdászok kicsinyessége akadályozza a műszaki fejlődést, de ennek az érzésnek — vagy ténynek — meg kell szűnnie, mielőtt a mérnök is elkezd egy kicsit közgazdászilag, de a közgazdász is egy kicsit mérnökileg gondolkodni; szóval mielőtt elkezdjük mindannyian sokoldalú összefüggéseikben látni a dolgokat. Erre van szükség.

Pálfalvi Attila: S még valamire: arra, hogy elismerjük — és ez főleg a közgazdászokra vonatkozik — azt a tényt, hogy a műszaki fejlődés érdekében bizonyos *kockázatot* is kell vállalni. Mi magas színvonalú hazai technikát akarunk teremteni, a mi saját erőnkéből, licenc-vásárlás nélkül, és ehhez elengedhetetlen, hogy kockázatot vállaljunk — például azt, hogy tíz probléma megoldásán dolgozzunk, s abból kilenc ne sikerüljön. Bebizonyított tény, hogy ha csak egy sikerül, akkor is előbbre léptünk, a befektetett anyagi és szellemi erő akkor is bőségesen megtérül. Csak mi ebben a tekintetben mindeddig nagyon bátortalanok voltunk.

Jenei Dezső: A jelenséget maga a párt főtitkára is elemezte egyik utóbbi beszédében, s irányvonalat adott arra vonatkozóan, hogy ezt a bátortalanságot fel kell számolni. Hogy nem föltétlenül *minden* kutatási témától azonnali sikert elvárni; a kutatási és fejlesztési munka *egésze* , az legyen eredményes.

Szabó Ferenc: Igen, a bukaresti nehézippgyárban elhangzott beszédről van szó,

amely lényeges fordulatot fog hozni. Hogy azonban folytassam — illetve befejezzem — az előbb megkezdett gondolatot, még egyszer leszögezem: a különféle látásmódoknak a közeljövőben egybe kell olvadniuk. Egy korszak végén járunk, amelyet egyfelől az jellemez, hogy mi itt óriási erőfeszítéssel, áldozatvállalással igyekszünk utolérni a fejlett országokat (és csatlakozom az előttem szólókhoz abban, hogy a műszakiak igenis csak emiatt nem törődnek eleget az úgynevezett humán dolgokkal, amelyek ápolását, művelését ők is igénylik), másfelől az, hogy a mérnöki tudomány és a természettudományok, sőt a társadalomtudományok is mindjobban közelednek egymáshoz, és „átfedődnek” egymással. Szerintem nem véletlen, hogy a *Korunk* éppen most, ennek a korszaknak a végén rendezte ezt a kerekasztalt a mérnökökről, mert most még lehet külön róluk beszélni; néhány évtized múlva valószínűleg már sokkal összefoglalóbb kategóriákban kell gondolkoznunk.

Tenkei Tibor: Hát akkor — kérem csak a mikrofont — térjünk vissza arra, amit itt meg akartunk beszélni: a mérnöki *alkat, életforma és alkotókészség* kérdésére. Bizonyos dolgok az elhangzottak után, előző hozzászólásomhoz képest, kikristályosodtak bennem. Úgy látszik, megegyeztünk abban, hogy sajátos mérnöki *alkat nincs*, mert kiderült, hogy minden „mérnökinek” nevezett tulajdonság minden más szakmához is szükséges. Mégis akkor mi határozza meg a mérnököt? Hogy ő a társadalom anyagi javainak az előállítója...

Pálfalvi Attila: Nem. Ez a munkás...

Tenkei Tibor: ...szóval a társadalom anyagi javai előállítóinak az irányítója; gondolom, a fogalmazás így helyes. Mármost ebből mégiscsak következik bizonyos alkati tulajdonságok szükségessége — függetlenül attól, hogy ezek honnan származnak. Legszükségesebb talán a *gyakorlati érzék*, hiszen a mérnöknek inkább, mint bárki másnak, a nap minden percében fel kell tennie a „lehet vagy nem lehet” kérdést, s ezt meg is kell válaszolnia. A másik, ugyanilyen szükséges jellemző az *alkotókészség*, de sajátosan mérnöki értelmezésben, ami itt nem felfedezést jelent, nem föltétlenül valami új dolog kitalálását, hanem ezt: az anyagi javak termelésében *állandóan jobbat és olcsóbbat létrehozni*. Ha csak a felfedezést tekintjük alkotásnak, ezzel leszűkítjük a műszaki alkotókészség fogalmát, amelybe pedig szerintem beletartozik a mérnökök, almérnökök, szakmunkások sok-sok apró újítása, ésszerűsítése is.

Pálfalvi Attila: Ez igaz — fenntartva azt, hogy azért a műszaki tudományokban is létezhet gyökeresen új, felfedezés-értékű alkotás.

Tenkei Tibor: Nyilván. Hanem most Simó Sándor újra figyelmeztethet, hogy megint arról beszélünk, milyennek kellene lennünk. Hát lássuk, hogy milyenek vagyunk. Elismerem, hogy a mérnökben, éppen mert az anyagi javak termelését ő irányítja, s mert ebből következően a gazdasági, társadalmi, politikai szervek első-sorban vele tárgyalnak...

Selinger Sándor: Sőt első-sorban őt választják be ezekbe a szervekbe...

Tenkei Tibor: ...nos, a mérnökben ezért olykor tényleg túlzott önérték, még inkább így fejezhetném ki: *túlzott fontosság-tudat* ágaskodik fel.

Pálfalvi Attila: Érdekes, én éppen fordítva látom: szerintem a műszakiak önértéke — reális fontosságukhoz képest — ma még kevés. Hasonlítsuk csak össze magunkat az orvosokkal, akik valóságos kasztot alkotnak!

Jenei Dezső: Ne vegyék rossznéven, de szerintem egyik felfogás sem helyes. Mert kérem, a javakat az egész társadalom teremti, s az ipart is az egész társadalom fejlesztette ki, hogy biztosítsa a magasabb életszínvonalat — ami persze azzal járt, hogy a műszakiaknak mind a létszáma, mind a szerepe lényegesen megnőtt. De ez nem jelenti azt, hogy ők fontosabbak volnának bármely más kategóriánál, úgyhogy a túlzott önérték nem indokolt, akár megvan már, akár csak alakulóban van.

Tenkei Tibor: Tisztázni szeretném, hogy mikor a túlzott fontosság-tudatról szóltam, nem azt mondtam, hogy ezt helyeslem. Feltártam, mi a helyzet. S a helyzet, az bizony ez. Minél magasabb szintű ipari központokban nézünk körül, annál gyakrabban találkozunk sok vezető mérnökkel azzal a felfogással, hogy az egész ország, az egész társadalom sorsa *kizárólag* az ipartól függ, és minden egyéb mellékes. Ez pedig tényleg annak a technokratikus szemléletnek a veszélyét rejtí magában, amiről — úgy emlékszem — a vitaindítóban is szó volt.

Mármost hadd térjek a másik kérdéskörre, a mérnöki életformára. Ugyanabból az alaphivatásból következően, hogy a mérnök az anyagi javak termelésének az irányítója, a mérnöki életforma fő jellemzője ma, hogy úgy mondjam, a *gürcölés* — vagyis az, hogy nagyon sokat kell dolgozni. Jenei Dezső is meg Szabó kolléga is említette már, hogy ennek mi az oka: be akarjuk hozni a lemaradást, fejlett ország akarunk lenni, a társadalom minden tagja számára magas életszínvonalat akarunk

teremteni. Ez nagyon sok munkával s ebből következően sok mindenről való lemondással jár, s aki ma mérnök, annak vállalnia kell ezt az életformát.

Nagy Ákos: Közbevetőleg szeretném megjegyezni...

Tenkei Tibor: Én befejeztem.

Nagy Ákos: ...tehát szeretném megjegyezni, hogy emellett még sok apró rész-jellemzője is van a mérnöki életformának. Egyetlen példát mondom. Határozottan élvezem megfigyelni a lakásberendezéseket, s többször láttam, hogy mérnök ismerőseim lakása mennyire másképp van berendezve, mint mondjuk egy művészé. Itt mindig sokkal több a háztartási gép s a mindenféle ötletes szerkenyű, ami megkönnyíti az életvitelt — ott meg több a könyv, a festmény, a szobor (ami nem azt jelenti, hogy a mérnökök lakásában ilyesmi nincs). Ez látszólag talán jelentéktelen dolog, de összefügg az általános műveltség itt már vitatott kérdésével, ami pedig — azt hiszem — ugyancsak az életforma kérdése. S itt vissza akarok vágni azoknak, akik állandóan azt kérdik, járunk-e színházba, hangversenyre, tárlatra, és azt kérdeim: mikor érdeklődnek már például egy filológustól is az iránt, hogy jár-e valamilyen gyárba, üzembe, vagy megnézett-e valaha egy gépet belülről? Ha a filológus rendszeresen jár a színházba, az számára „szakmai tevékenység”, még csak az sem mondható, hogy szórakozni, kikapcsolódni megy oda — de ha én elmegyek néha, és elmegyek, én azzal több *vagynok* nála. Mert lám, engem az is érdekel, ha nem tudok is folyamatosan foglalkozni vele, neki viszont fogalma sincsen a műszaki dolgokról.

Simó Sándor: Sajnos, úgy látom, fogytán a magnószalag, pedig mondanivalónk még nagyon sok volna. Örülök annak, hogy Tenkei Tibor visszavezette a beszélgetést az eredeti mederbe (ámbar a kitérők sem voltak haszontalanok, sok érdekes kérdés merült fel), s ahogy ő szükségét érezte, hogy az elhangzottak után újrafogalmazza az álláspontját, én is szükségét érzem, hogy megmondjam: eleinte csak azért „támadtam” a mérnököket, hogy mozgalmasabbá tegyem a beszélgetést.

Lényegében jobb véleménnyel vagyok a mérnökökről, mint ahogy eddigi szavaimból kiderülhetett. Szükségszerűnek tartom fontosságtudatukat, hiszen ez egy adott társadalmi helyzet következménye, s hogy meddig megy el, hogy holmi technokrata hatalmaskodás lesz-e belőle, az csak mirajtunk múlik, az egész társadalmon — a mérnökökön legelsősorban. Én a magam szakmája, az üzemi pszichológia szempontjából nézve a jelenséget, még azt is tudni vélem, hogy a túlzott fontosságtudat a mérnököknél néha *kompenzatórikus érzés*. Hogyan lehet ez? Úgy, hogy mindnyájan — a mérnökök is, hallottuk — fontosnak tartjuk a humán műveltséget, és joggal tartjuk fontosnak, de ez a *társadalmi életben* (nem társadalmi, ismétlem: társadalmi életben) valahogy hamis fényt kap: fontosabbnak tűnik, mint a műszaki vagy a természettudományos műveltség. Ezért a mérnök azt gondolhatja, hogy annak, amihez ő ért, a társadalmi értékhierarchiában kisebb a jelentősége — s ezt kompenzálja saját fontosságának túlzásával.

Veress Zoltán: Furcsa konklúzió, de azt hiszem, igaz: a technokrácia és szcientokrácia veszélye ellen tehát az a leghatékonyabb védekezés, ha a műszaki és természettudományos műveltség is általánossá válik.

Simó Sándor: Pontosan. Csak még jobban hangsúlyozni kell, hogy az is együtt a humán műveltséggel. Itt sokan tagadták a mérnöki sajátosságok létezését; nem vagyok biztos benne, hogy igazuk van, de nem akarok újabb vitát kezdeményezni. Szabó Ferenc arra is célzott, hogy a mérnökség — s az összes többi szakma — *történelmi kategória*, amelyek a távoli jövőben majd eltűnnek, illetve egységesülnek. Mi azonban ma élünk, a ma érdekel bennünket, s azt hiszem, egyelőre csak annyit kell elvárunk a mérnököktől, hogy legyenek jó mérnökök; hogy valósítsák meg az együttműködés minél tágabb lehetőségét más szakmák és tudományágak képviselőivel (természetesen tudom, hogy e közlekedésnek kölcsönösnek kell lennie); s hogy a jelen tanulságait, amelyek közül itt egy-kettő, úgy érzem, napvilágra került hasznosítsák, illetve hasznosítsuk mindnyájan a jövő építésében.

Ennek az előmozdítása volt a célja annak is, hogy itt összegyűltünk. Ezt szükséges befejezésül leszögezni, mert azok közül, akik megkérdeik, hogy mi a célja egy effajta beszélgetésnek, biztos, hogy mindig a mérnökök a legelsők.

Kelemen Lajos, az ember

A tudós Kelemen Lajos munkásságát érdem szerint 1957-ben a Bolyai Egyetem által kiadott *Kelemen Lajos Emlékkönyv*ben magas szinten értékelték. Én csak mint tanítványa s későbbi munkatársa kívánok néhány személyes emléket felidézni.

Az 1908. év emlékezetes és sorsdöntő volt Kelemen Lajos életében, akkor lépett történelemtanári állásába az Unitárius Főgimnáziumban. Bátyám, dr. Barabás Ábel irodalmi hagyatékában két elsárgult füzetlapon egy üdvözlő verset találtam 1908. május 21. keltezéssel. Arra a nevezetes napra faragta az üdvözlő verssorokat az ismeretlen szerző (én Pálfi Márton irodalom szakos tanárra gyanakszom), mikor egy „triumvirátus” tagjai, dr. Barabás Ábel, Kovács Kálmán és Kelemen Lajos a kolozsvári Unitárius Főgimnázium tanári állásába beköszöntőjüket tartották. A vers Kelemen Lajosra vonatkozó része így hangzik:

*Üdvözlőnm kell még egy ifjú kollégát,
Ki már fejében hord egy bibliotékát;
El sem hinnék róla, milyen kuruc ember,
De egy kis bogárkát eltaposni nem mer.
Szerénység párosul benne a tudással,
Hogy férhet az össze a modern iránnyal?*

Az üdvözlő vers utolsó sorai azt a reménységet fejezik ki, hogy a most belépő tanárok sokáig élnek majd, az intézmény dicsőségére. A reménység Kelemen Lajos esetében valóra vált, elérte az emberi kor legszebb határát, munkássága kiteljesedhetett; a másik kettőé derékba tört. Barabás Ábelt 37 éves korában elsodorta az első világháború vihara, Kovács Kálmán Budapesten közlekedési baleset áldozata lett.

Én Kelemen Lajossal az Unitárius Főgimnáziumban 1912-ben mint a gimnázium I. osztályos tanulója találkoztam. Kisdiakoknak a kollégiumba való belépésük első tevékenysége a tájékozódás. Érzelmi alapon ítélik meg tanáraikat, és osztályozzák őket. A verekedő, szadista, durván viselkedő tanároktól (ilyenek is voltak) már a kezdetben elidegenednek, s a kedves, barátságos, melegsívű, igazságos emberekhez a gyermeki szeretet vonzalmával közelednek. Ez utóbbiakhoz tartozott Kelemen Lajos is. Tanulóveink első heteiben megkedveltük, megszerettük. Az osztályból kijövet megszólított: „Te miért búsulsz? Te miért vagy sápadt, talán beteg vagy? — s mint egy jó apa, vigasztalt. — Meg kell szoknotok az idegent, az ottontól távult, a diákéletet.” Néhány év múlva azzal örvendeztetett meg, hogy közölte: „Minden vasárnap szép idő esetén kirándulás lesz. Aki velem akar jönni, az intézet udvarán reggel 7 órakor jelentkezétek.” Mi gyülekeztünk nagy örömmel, s jött Kelemen Lajos széles karimájú kalappal a fején, felöltővel karján, s vezette ki a kis kiránduló csoportot az intézet udvaráról. Elvitt a Bácsitorokba, a Szentjánoskúthoz, a Házsongárdba, a Bükkbe, a szamosfalvi emlékműhöz, a gyalui várhoz, a Hóujába, a Törökvágáshoz. Útközben kifogyhatatlan volt a beszédben, az ismeretterjesztő előadásban, mi áhitattal hallgattuk. Másnap az első órán esetenként megkérdezte, ki miért nem jött el a kirándulásra. Egy tanulóúrunk minden esetben azt felelte: „Áron bátyáméknál voltam ebéden.” Kelemen tanár úr sajnálkozva, kissé bosszúsán nézett rá, s azt mondta: „Te menj csak tovább Áron bátyádhoz, ha a közösség kirándulása nem érdekel”, de ezért soha nem érezte a tanítványával szemben a haragját. De láttuk egyszer nemes felháborodását. Egy tanórán magyarázat közben kinézett az ablakon, s a szemben levő gyalogjárón egy lepkeszerű, festett arcú nő túl rövid szoknyában sétálgatott. Kelemen Lajos felháborodva kiáltott fel: „Nézenek ide, milyen erkölcstelen perszóna, így kell öltözködni utcára? Szégyentelen fehérszép!” Mind felállottunk a padból, néztünk ki az utcára mi is. Ezek után az erkölcstről, divatról és izléses öltözködésről tartott előadást órája hátralevő idejében.

A világháború éveiben több esetben vitt ki minket a Szamos partjára szederlevelet szedni, teafűnek a fronton levő katonák számára. S eközben a háború nyomorúságáról és a béke áldásáról tartott megszívlelendő előadást. 1915-ben tanár bátyám meghalt, s én szomorúságomban Kelemen Lajost éreztem legközelebb magamhoz, mivel bátyámnak is jó barátja volt. Következő évben egy tanárom, aki bátyámmal rossz viszonyban volt, el akart üldözni a főgimnáziumból, még néhány tanuló társammal együtt. E célja kivételében arra hívott fel, hogy apámmal nyilatkozatot írassak alá: nem küld vissza következő évben az intézetbe; azt mondta, csak úgy enged át tantárgyaiból az év végén. Sokat tépelődtem, de apámnak ezt nem akartam megírni, nem akartam ezzel elszomorítani. Felkerestem Kelemen Lajost, őszintén elpanaszoltam helyzetemet. Kelemen Lajos felháborodva elővette osztályozó noteszt, s azt mondta: „Ilyen hitványság! Téged akar elűzni az intézetből! Nálam jelles osztályzatod van.“ Hirtelen vette felöltőjét, s azt mondta: „Megyünk Kovács Kálmánhoz.“ Gyorsan mentünk át a főtéren, s mikor megérkeztünk, azt mondta: „Várj kint, míg az ügyet megbeszéljük.“ Később kijöttek mindketten, megismételtették velem panaszomat, s Kelemen Lajos azután azt mondta: „Ne búsulj, mi elintézzük, kötelezvényt ne írj alá.“ El is intézte, s minden további üldözés ellenére Kelemen pártfogásával az intézetben maradtam, érettségit is ott tettem.

1920-ban a tanárképzőn találkoztam ismét Kelemen Lajossal, ahol a diplomatika tantárgyát adta elő. Oklevéltári gyakorlatokat végeztünk a XVI—XVIII. századi levéltári anyagból. Kelemen Lajos értékelte, hogy korán könnyedén beleéltem magam az anyag feldolgozásába, s az oklevelek átírását és kibetűzését sikerrel oldottam meg. A kollokviumon azt írta az indexembe: „Kitűnő szorgalommal, dicséretesen dolgozott.“ Ez nagy megtiszteltetés volt reám nézve.

Hivatalba lépésem után, 1929-ben Nagyenyeden irodalmi estélyt rendeztünk, melyre előadólul kezdeményezésemre Kelemen Lajost és Gyallay Domokost kértük fel. Mindkettőjüket én fogadtam otthonomban, mint régi kedves tanáraitam. Az estélyen Kelemen Lajos Hermányi Dienes Józsefről emlékiratai nyomán tartott színes előadást, Gyallay Domokos *Stefáncsuk* című novelláját olvasta fel. Esperességem alatt Kelemen Lajost a kolozsvári egyházkör nagy munkássága elismeréséül felügyelőgondnoki tisztségbe választotta meg. Így munkatársak lettünk. Ebben az időben történt, hogy egy alkalommal találkozom Kelemen Lajossal, megszólít s kérdi: „Ott van még Enyeden az a tudálekos, tudóskodó kicsi ember, Bodrogi?“ „A jó múltkor azzal lepett meg, azzal foglalkozik, meg akarja írni Kossuth Lajos életrajzát.“ Kelemen Lajos legyintett egyet a kezével, a vállát húzogatta, s azt mondta: „Milyen képzelődés! Enyeden akarja megírni, ahol semmi dokumentum nem áll rendelkezésére. Akkor lesz megírva, amikor a jeget megaszalják.“ Elköszönt, s ment az egyetemi könyvtárba, mert sürgős munkák várták az elintézését. Egy másik alkalmi találkozásunkkor egyházi ügyekről beszélgettünk, s így fejeződött be a beszélgetés: „Az egyháznál az a baj, mindenki sokat tud, de kevesen értenek pontosan a dolgokhoz.“

Egy megható élményemet kell még felidézniem. November 1-e volt, sárga leveleket hullattak a házsongárdi temető fáin. S én ott állottam bátyám, az irodalomtudós Barabás Ábel sírjánál. Kelemen Lajos jött a sírok között, néhány szál virággal a kezében. Mellém lépett, pár szál virágot tett bátyám sírjára, s nekem azt mondta: „Többen mentünk egy időben a tanári pályára. Ábel, Kovács Kálmán, Márkos Albert és én. De közöttünk Barabás Ábel vitte a legtöbbre, ő volt közöttünk a leghetesebb.“ „Őt korán elvitte a vihar.“ Részvétellel kezet fogott, és ment, ment többi virágaival Kriza, Brassai, Berde sírjai felé.

Ezután Kelemen Lajossal, néhai kedves tanárossal már csak a koporsójánál találkoztam. Ott állottam a tiszteletadó díszsorságban, koporsója mellett, s azután az ezrekre menő gyászoló közönséggel kísértük utolsó útjára, a Házsongárdi temetőbe.

Garabits Mihály

Véleményem szerint...

Olvasgatom, hallgatom az európai nemzetiségekről szóló híreket, s önkéntelenül is összevetem a mi helyzetünket másokéval, hasonlóságokat és különbségeket veszek észre, következtetéseket vonok le.

Erdekes például az a megállapítás, hogy Európa-szerte a nemzetiségek ápolják leginkább viseletüket, szokásaikat, de gondosan őrzik az elődeikről rájuk maradt épületeket, szobrokat éppen úgy, mint a lakberendezési tárgyakat, munkaeszközöket, régi könyveket, iratokat. Ők rendezik a legtöbb vásárt, karnevált, farsangi fölvonulást és a legszertartásosabban ülik meg ünnepeiket; a nemzetiségek lakta tájakon működik a legtöbb fazekas, fafaragó, bórdíszműves, szövőasszony, képfő stb. S ami talán a legfontosabb: a nemzetiségeknek van a legtöbb szavalóművészüik és dalárdájuk, táncsoportjuk és színiegyüttesük, zenekaruk, szívesen lépnek dobogóra, s gyakrabban rendeznek különféle versenyeket, vetélkedőket, találkozókat, mint a többségek.

Mindezt sokféleképp magyarázzák. Rámutatnak arra, hogy a nemzetiségek java része az országok szélén lakik, a fővárostól és az ipari központoktól távol, lapvidéken vagy mezőgazdasági tájakon, s több közöttük a földműves, a halász, a pásztor, a kőfejtő, a favágó, tehát az olyan foglalkozású ember, aki életmódja, gondolkodása folytán hagyományörzőbb, kevésbé fogékony az újítás iránt.

Emlékeztetnek arra is, hogy a kisebbségek lakta tájak — többek között peremlétükből eredően — gyakran hátrább járnak az iparosodás, városiasodás terén. Ebből következik, hogy viseletükben éppúgy, mint háztartási eszközeik között több az, amit a háziipar és nem a gyáripar készít, vagy hogy többen élnek falun, hegyi településeken, kisvárosokban, azaz hagyományos kisközösségekben, amelyek inkább kedvelik a régi népdalt, mint a beatzenét, szívesebben járják ősi táncaikat, mint a moderneket, hagyományos farsangi vagy esküvői szokásaik pedig inkább elszórakoztatják őket, mint a popzene-fesztiválok. Csökkenti továbbá a nemzetiségek átvevő és befogadó hajlandóságát az is, hogy a központokból sugárzott rádió- és tévéműsor, a sok hanglemez, napilap, képesújság többsége más nyelvű, s mint ilyen, más természetű, és sok tekintetben idegen számukra.

Mindez azonban csak nagyjából érvényes. Mert tény ugyan, hogy például Franciaország nemzetiségei — a baszkok, bretonok, occitánok, olaszok, elzásziak — az ország szélein élnek, hogy Angliában a skótok, walesiek az északi, illetve nyugati peremen laknak, hogy Olaszország albánjai a „csizma“ sarkára húzódtak, a szlovének Trieszt keleti végeire tömörültek, a dél-tiroli németek az osztrák határszélre, valóság azonban az is, hogy Spanyolországban Katalónia és Baszkföld messze fölötté áll iparosodottság dolgában az ország átlagnak, Franciaországban Elzász és Lotaringia az ország leggazdagabb tájai közé tartozik, a híres angol szénbányák java Walesben van, Jugoszlávia legcivilizáltabb része pedig épp a nyugati széle: Szlovénia, Dalmácia, Horvátország.

Az ellentétes magyarázatok áthidalására, de meghaladására is törekedően alakult ki az a vélekedés, hogy a földrajzi, történelmi, gazdasági meghatározókon túl a nemzetiségek hagyományápolásában, művelődési életében a tudatosság-nak nagy szerepe van. Ápolják hagyományaikat, mert tudják, hogy ily módon megmaradásukat szolgálják; átgondoltan óvják, őrzik kulturális értékeiket, hiszen ezáltal önmagukat, eredetiségüket, egyéniségüket is fönntartják. Műkedvelői tevékenységük pedig lényegében véve *pódiumteremtés* avégett, hogy anyanyelvük ne szoruljon csupán az otthonba, családi használatra, ne silányuljon konyhanyelvvé, hanem minél többször hangozzék a nyilvánosság előtt, minél gyakrabban csendüljön föl dalban, versben, színműben.

Milyen a mi helyzetünk, romániai magyaroké a földrajzi fekvés, hagyományápolás, pódiumteremtés terén? Szembetűnik sajátos voltunk, az, hogy nem lehet távoli országok viszonyai alapján megközelíteni. Vizsgáljuk meg például elhelyezkedésünket: a Székelyföld, ahol a romániai magyarságnak kb. egyharmada él, az ország közepén van. De központi fekvésű Brassó, Szeben, Segesvár, Medgyes, Kóhalom, Fogaras, Kiskapus, Marosludas is, ahol ugyancsak szép számban, élnek magyarok. Két-ségtelen azonban, hogy a magyarság másik fele határszéli tájakon, Máramarosban, Szatmáron, a Szilágyságban, Biharban, Aradon, a Temesközben lakik.

Más vonatkozásban: azok a tájak, ahol mi élünk, nem tartoznak az elmaradottabbak közé. Sőt, az ország nemzetiségileg legtarkább vidéke, Temes és Arad megye minden vonatkozásban a legfejlettebbek közé sorolható, s nagyjából ugyan-

ezt elmondhatjuk a szintén soknemzetiségű Barcaságról, a két Küküllő völgyéről, a Marosmente egyes községeiről.

Míndezen megmutatkozik életmódban, viseletben, kultúrában is. A bihari, aradi, bánási magyar agrárproletárok éppúgy, mint a kisgazdák, már a századforduló táján levetették a paraszti gúnyját, és gyári ruhát öltöttek. És megváltak dalaiktól, miként asszonyaik a rokkától, guzsalytól, osztovtatótól. Nagyjából ezt az utat járták a barcasági csángók, az aranyosszékiek vagy a szatmáriak is egy-két évtizednyi eltéréssel. Ezzel szemben a mezősegi, szamosháti, csiki és gyergyói, háromszéki és udvarhelyi magyarság mondhatni az ötvenes évekig nagyjából megőrizte viseletét, dalait, szokásait, sajátos építkezési módját, érdekes tájszólását. Egyes kisebb csoportok, például a kalotaszékiek, a székiek, a Fekete-Körös mentiek, a moldvai és gyimesi csángók pedig egyenesen meglegő módon ragaszkodnak viseletükhöz, sokféle hagyományt őriznek, rendületlenül járnak ősi táncukat.

A mi művelődési életünk tehát a változatosság, a körzetek, tájak, városok és falvak közötti nagyfokú különbség, az átmenetek, fokozatok tarkasága jellemzi. Nem árt ezt hangoztatni, mert gyakran találkozunk a népművelést irányító intézmények és egyes népművelők részéről egységesítő, sablonokat alkalmazó törekvéssel, az általános utasítások árnyalatlan, a helyi körülményekkel nem számoló alkalmazásával, olyan igyekvettel, amely nem veszi tekintetbe, hogy ami jó Telegden, az esetleg nem válik be Kovásznán, s aminek sikere van Besztercén, annak nem akad közönsége Zombolyán.

Hogyan állunk azonban az említett pódiumteremtéssel? Nem foglalkozom ezúttal a hivatásos magyar kórusok, táncgyűttek, színházak tevékenységével, csupán a műkedveléssel, hadd lássuk, az önkéntes anyanyelvű pódiumteremtési vágy milyen fokú... Érdekes jelenség, hogy az előbb jelzett kulturális övezetek sokrétűsége a műkedvelés terén is kimutatható: minél erősebb valamely vidék népi kultúrája és hagyományápoló kedve, annál intenzívebb a műkedvelése is, és fordítva: a polgárisultabb, városiasodottabb övezetek pódiumteremtő törekvése lanyhább. A Székelyföldön működik a legtöbb táncgyűttesünk és színjátszó csoportunk, ott rendezünk különféle kulturális vetélkedőket, s ahogy nyugat felé tartunk, a műkedvelők és a közönség száma egyre csökken.

Sietek megjegyezni, hogy ezzel a területi felvázolással nem akarok minősíteni, osztályozni, egyeseket dicsérni vagy másokat elmarasztalni. Nem. Nagyon sok történelmi, társadalmi, gazdasági okra vezethető vissza, hogy miért élénkebb az udvarhelyi művelődési élet a nagyszentmiklósinál. Ismeretes, hogy a nyugati részek lakossága a televízió igézetében és a beatzene búvkörében él, s hogy ebben mi a jó meg a rossz, arról sokat írtak, beszéltek világszerte, főlőseges volna elismertetni. Csupán arra mutatnék rá, hogy a nyugati tájakon is jócskán akad követendő példa. Az *Aradi Tavasz* fesztivál, a nagyváradi, szalontai, nagykárolyi, simonyifalvi, kisiratosi élénk kulturális élet bizonyítja, hogy itt a szabadgyetemnek, ott az irodalmi körnek, zenekarnak van közönsége, tehát a fiatalok közt vannak, akik természetes és egészséges becsvágyból szerepelni, föllépni akarnak, az idősebbek pedig igyekeznek találkozni, szívesen meglátogatják a szereplőket, jóízűen elbeszélgetnek egymással. Erre a törekvésre, úgy hiszem, minden tájon, minden helységben építeni lehetne.

De másra is. Nagykárolyban és Zilahon, Szatmáron és Szilágycsehben, Élesden és Margittán új gyárak épülnek, bányák nyílnak, géppálmások létesülnek vagy a meglévők bővülnek. Kérdés, mennyire válnak ezek az új üzemek a kulturális élet központjaivá, s a művelődési élet általános föllendítésén belül mit tesznek a magyar, a német vagy más nemzetiségi kultúra fölkarolására? Véleményem szerint ez olyan kérdés, amellyel a helyi szerveknek — ideértve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsát is — rendszeresen foglalkozniuk kell, mert tény, hogy a Székelyföldet kivéve a vállalatoknak igen kevés a magyar nyelvű műkedvelő gárdájuk. És mit tesznek az mtsz-ek a kultúra fejlesztéséért? Ügyszólván semmit, holott kongresszusok, határozatok szögezték le, hogy a gazdasági egységeknek is serkenteniük kell a művelődést.

Nem szándéksom a különböző tájak, megyék, városok műkedvelését sorra elemezni, különben is a *Tavasz a Hargitán* találkozóval éppúgy foglalkoztak a lapok, mint a *Megéneklünk, Románia* fesztivál legújabb fejleményeivel. Csupán emez új megvilágítás, a pódiumteremtés jelentőségét hangsúlyoznám. Azt, hogy számunkra a műkedvelés nemcsak a nevelést, a műveltség terjesztését szolgálja, de anyanyelvünk ápolását, kulturális egységünk kiterjedését, sajátos művelődési jegyeink fölmutatását is. A művelődésnek — ez ma már tisztázott kérdés — mindig is voltak és lesznek sajátos, a kulturális hagyományokhoz kapcsolódó nemzetiségi vonatkozásai, különleges szempontjai. A pódiumteremtés ilyen, s arra int,

hogy nekünk fokozott mértékben van szükségünk az olyan dobogókra, ahonnan messzehangozzék anyanyelvünk, kultúránk üzenete. Ne feledjük, szocialista államunk az átgondolt művelődéspolitikai jegyében messzemenően támogatja a különféle intézmények és vetélkedők, fesztiválok és fórumok, kiadványok révén a népművelést, műkedvelést, van tehát pódium, csupán rajtunk múlik, hogy éljünk a lehetőségekkel, s minden dobogót fölhasználjunk.

Heréd, Jurdov

Levél Voltaire úrnak, a párizsi Pantheonba

François-Marie Arouet Uram!

Ön, aki cselekvő életének, tudásának, világra szóló tekintélyének köszönhetően jóval a Nagy Francia Forradalom előtt (amiért utólag a megalkuvók ugyan-csak Önt tették felelőssé) sikerrel győzte le az osztálykorlátokat, és a néhai közjegyző fiából *irodalmi nagyúrrá* nemesedett, ma már az utódok minden hangzatos vagy tárgyilagos emlékbeszédéből le- és felmérheti, miszerint újabb korok korlátain túl is tovább növekedik. Ezek után makacs és erős lelke, mely örökké megvetette szélsőségesen érzékeny kortársa, Rousseau sírását, az immár 284 esztendő helytállás után talán kissé megbékélhetne. Mert hol van ama kezdeti idők kiszolgáltatottsága, midőn még így fakadt ki: „az íróember ruhája a nyomor libériája“, s midőn egy bizonyos Rohan lovag, nem tudván elviselni az Ön elméjének nemes fölénységét, libériás lakájával Önt megbotoztatá, minekutána Ön dühtől felszártott könnyekkel vonult börtöncellájába a párbajkihívására újabb megaláztatással válaszoló elől. „Arouet úr, ön költő, és alaposan elpáholták: ez így van rendjén.“ No, de hány rend, ítélet, előítélet, úzus változott azóta, tisztelt Nagyuram, ennyi tapasztalattal inkább csak mosolyog már az ember a haszontalanságukat göggel palástoló arisztokraták, a rangkørságtól fertőzött kapzsi polgárok történelmi árnyjátéka láttán. Önnek meglehetősen fiatalon ölébe hullott hírnév és gazdagság, s miért tagadná, volt idő, midőn elégtételt vélt találni abban, hogy uralkodók és a szalonjukban a haladással kacérkodó előkelő hölgyek egymással versengve siettek kielégíteni az egykor megbotozott polgár hiúságát, pénzvágyát, pompakedvét. De alaposan félreismerték Önt — (mint ahogy Ön is saját magát: hisz csak a független embernek adatik meg a lelkiismeret nyugalma, a kegyeből kitarottnak soha!) —, félreismerték Önt, aki nem született szépléleknek, nem egyszerűen ünnepeelt költő vagy tragédiatíró; filozófiai kategóriák közé sem merevíthető. Gondolkodó, de gondolatai nem a szellem arcát szépítő gyöngye aranyhajszálak. Minden szavával a cselekvés köldökzsinórját erősíti, mely az élethez köti. A szabadgondolat szimbóluma lett ez a felvett név, hogy: VOLTAIRE; ám aki szép, bölcs öregkort tervez magának, az tudja — még ha istentagadó is —, hogy a jelkép lehet romolhatatlan Szentlélek, a *Fiú* törékeny teste viszont a kereszten könnyen megtöretik. S Ön, a felvilágosodás Atyja, a fegyvertelen Fiú naivságán különben is bosszankodott. Svájc többszáz éves köztársaságában keresett menedéket; de olykor a protestáns fanatizmus sem túrelmesebb, mint a katolikus, ezért hát pontosan az országhatáron vásárolt birtokot, Ferneyben. Mivel „a filozófusnak két-három földalatti barlangra van szüksége, hogy elrejtőzzék az utána loholó kutyák elől“, szorongatottságában hol svájci, hol francia földre lépett át, gondolkodni és írni zavartalanul.

Ön éppen kétszáz esztendővel ezelőtt győztesen tért meg Párizsba, hogy a forrongó agyak és szívek táborában még egyszer hallassa „romboló nevetését“. Aztán, gondolta: bajlódjanak mások azzal a hetven kötetnyi hagyatékkal, *bolondságom nyomaival a világon*, én kipróbálok egy utolsó fogalmat, amely a filozófiai szótárban is nehezen írható körül. Csakhogy Ön kétszeresen csalódott. Egyrészt, mert az Ön nevetését csak ideig-óráig sikerült elhantolni, akkor is állandó vulkánkitöréseket jelentettek a kiküldött halottképek. Másrészt, őszintén szólva: csupán öregkori éveit voltak nyugalmasak. Mert azután!... És azóta!... Egyszóval, eléggé zajos az Ön halhatatlansága. Már a hiú és legyőzött kortársak ajkán feltört

a gúnykacaj vagy a gyűlölet. „De hát lehetséges az — írja Ön egyik levelében —, hogy azért gyűlöljenek, azért üldözzenek, mert megírtam egy jó verset, egy remek színdarabot, esetleg egy sikerült elbeszélést, vagy mert igyekeztem a felvilágosulás útját járni és másokat kiművelni!“ (?) De mennyire, hogy lehetséges, amikor annyi ember esett és esik szüntelenül a fanatizmus és a zsarnokság áldozatául, és a kis-hitűek s a megalkuvók minden, pillanatnyilag levert forradalom után, minden bilincsbe vert gondolat láttán, az Ön egyik méltó örökösének, Victor Hugónak a szavaival így mentenek magukat, vádaskodva: „Elvágódtam egész testtel, / Te okoztad, Voltaire mester.“ Mennyire világosan látta Ön már jó kétszáz évvel ezelőtt, hogy: „Okosnak kell lenni, de nem félénknek.“ Mert: „a fanatikuskokban van buzgalom, a bölcsekben meg nincsen.“ Ön, mindannyiunk szerencséjére, kivételes, *buzgólkodó* bölcs lévén, türelmesen sorakoztatta fel történelmi és filozófiai érveit mindenfajta türelmetlenség ellen. „Semmi nem oly förtelmes, mint tűzzel-vassal irtani ki embereket, akik másként gondolkodnak, mint mi“ — állapítja meg Ön, a mindenki hitét tisztelő „hitetlenek pápája“, és fohászokdva szól az egyetlenhez, akiben hinni szeretne, s talán éppen felénk kacsint, a jövő felé: „tedd, hogy segítségére lehessünk egymásnak fáradságos és múltó életünk terheinek viselésében; tedd, hogy az apró különbségek, melyek itt-ott felöltlenek a törékeny testünket borító ruhák közt, meg a nyelvek közt, melyeket beszélünk s melyek oly hiányosak, meg tökéletlen törvényeink és esztelen nézeteink közt... hogy mindezek a jelentéktelen árnyalatok, melyek megkülönböztetik az embernek nevezett atomot, ne legyenek jeladás a gyűlölködésre és üldözésre.“

Nyugalmat álmodó Nagyuram, míg ez a fohászokdás nem hallatszík mindenütt közérthetően, nem kívánhatok mást Önnek és magunknak, mint hogy *romboló nevéte* további évfordulókig (évszázadokig?) ne leljen a föld alatt nyugalmat!

Lisztly Csabey

Nagy Albert rajza

Irodalomtörténet és irodalomtanítás

Hozzászólások a romániai magyar irodalom új tankönyvéhez

KOVÁCH GÉZA

Kántor Lajos összegező bevezetője és Nagy Géza gondolatokban gazdag hozzászólása után érdembeli hozzászólásra nem vállalkozhatom, annál is inkább, mert nem vagyok irodalomtanár, szakterületem a történelem, s a könyvet magát sem elemeztem mélyrehatóan, mindössze nagy vonalakban áttekintettem. Nem is a könyv tartalmára térek ki, két másik gyakorlati kérdésre szeretném a figyelmet felhívni.

Idestova harminc esztendeje tanítok különböző szinten, s megértem egynéhány strukturális változást. Ez a könyv is egy általános tanügyi átszervezés közepette látott napvilágot. Mondhatnánk, jelenlegi formájában részben megkésett, részben időelőtti. A középiskolai hálózat átszervezése s a termeléshez kötött szakosítása szükségszerű követelménynek tűnik, minek következtében az általános műveltséget adó tantárgyak óraszámja csökkent, s előreláthatóan még csökkenteni fog. Ezzel kapcsolatosan egyes felszólalók felvetették a taníthatóság kérdését, s a könyv túlméretezettségéből fakadó esetleges szükségszerű csökkentést. Olyan vélemény is elhangzott, hogy jelenlegi tanítási struktúránk közepete sokkal inkább tanári kézikönyv, semmint tanulók kezébe adható tankönyv. Mindebben sok az igazság. Mégis az a véleményem, éppen harminc év pedagógiai tapasztalata alapján, hogy az irodalomoktatásban óvakodnunk kell a közepszerűséghez alkalmazott redukálástól. Az érettségi vizsgák igazolták, mennyire különböző tanulóink irodalmi felkészültsége még egyazon osztályban is. Ez pedig multhatatlanul a *differenciált oktatás* jövőjét igazolja.

A kötelező tízosztályos tanítás közepette a IX. és X. osztály összetétele rendkívül heterogén, s a professzionális tájékozottság is sokoldalú. Leredukált tankönyvvel pedig a tanár aligha alkalmazhatja a differenciált oktatás módszerét. Az irodalomtanár mindenekelőtt információmennyiségre támaszkodik. Csakis ennek birtokában szelektálhat és dolgozhat egy különböző értelmi képességű csoportból álló osztályban. Egy bőséges információmennyiséget nyújtó tankönyv birtokában a tanári egyéniség gazdagabban érvényesülhet. Másrészt a diákság többsége sem idegenkedik a változatos tananyagtól. Az irodalomtanításban nem sztereotip értékelő szövegek bemagolását szorgalmazzuk, hanem mindenekelőtt az élő irodalom olvasására szoktatjuk rá tanulóinkat. Az már más kérdés, hogy milyen nyomda-technikai megoldással segítjük elő a differenciált oktatás követelményeihez igazodó, iránymutató, rendkívül fontos leckéket, illetve az olvasmánynak, fakultatív szövegnek szánt részletek tanítását.

Nem szabad felednünk azt sem, hogy a tanóra csak egy része a nevelésnek. Léteznek irodalmi körök, irodalmi olimpiások s egyéb órán kívüli tevékenységek. Jó, ha a maga elszigeteltségében falun, eldugott helyen tevékenykedő tanár megfélelő kézikönyvvel rendelkezik, mely útbaigazítást adhat az utóbbi hatvan év, de mindenekelőtt napjaink hazai magyar irodalmának sorskérdéseiről a maga színességében.

Két felszólaló is hiányolta a megfelelő művelődéstörténeti háttérrel a tankönyvből. Valóban, nemzetiségi létünk és a testvéri román néphez kapcsolódó sajátos színezetű nemzetiségi műveltségünkben az irodalom, művészetek, tudományos élet sokkal egyöntetűbben függenek össze, mint a történelem egyéb korszakaiban. A nemzetiségi öntudat, a szocialista hazaszeretet elmélyítésének alapvető eleme a nemzetiségi önismeret. Ilyen szempontból nézve valóban elkelne esetenként a társadalom- és művelődéstörténeti háttér megrajzolása a hazai magyar műveltség komplexitásában, annál is inkább, mert jelenleg az irodalomtörténeten kívül erre más lehetőségek aligha kínálkoznak.

SÖNI PÁL

Nem szeretném ismételni azt, amit az előttem szólók már elmondtak, részletesebb elemzésre pedig itt természetesen nincs lehetőségünk. Észrevételeimet egyébként, a tankönyv egyik véleményezőjeként, referátumomban megírtam már, és azok egybehangzanak az itt nyilvánított, a tankönyv figyelemreméltó pozitívumait kiemelő felszólalásokkal.

Ami a szemléleti kérdéseket illeti, a szerzők valóban korszerűen árnyalt, leszűkítésekől mentes eszmeiséget érvényesítenek, ami lehetővé teszi, hogy mind a két világháború közötti korszakot, mind a felszabadulás utáni irodalmunkat tárgyaló részben, lehetőség szerint és az adott keretekben, a lehető legtöbb értéket felmutassák, és az irodalmunkban sokszor elszórtan pislákoló fényeket is egybegyűjtsék, egyetlen csóvába fogják. Ez a kirekesztéseket és szimplifikáló sarkításokat kerülő szemlélet azonban pillanatra sem jelent kritikátlan hozzáállást, és a magam részéről éppen ezt: a gátlásoktól szabadult befogadó készségnek a kritikaival való ötvöződését tekintem a tankönyvben érvényre jutó igen fontos, az arányokra és elhelyezésre is kiható, mondhatnánk formateremtő erőnek.

Ugyancsak e korszerű szemléletnek köszönhetjük, hogy helyet kapott — középiskolai tankönyvben tudomásom szerint először — a húszas évek romániai magyar irodalma avangarde törekvéseinek bemutatása is, és az avangarde-jegyek feltűntetése olyan nem-avangardista írók írásművészetében, mint például Tamási Áron, Szilágyi András, Szentimrei Jenő és mások.

Didaktikai szempontból is, úgy érzem, egyike a legjobb tankönyveinknek ez a mostani. Előadásmódja egyszerű, világos, könnyen áttekinthető. A legtöbb írói portré bensőségesen megrajzolt, talán valamennyivel több műelemzés beiktatása közelebb hozhatta volna a tanulókhöz az egyes írói pályaképeket és a modern műelemzés gyakorlatát, ám ez minden bizonnyal az adott terjedelmi lehetőség és óraszám függvénye volt.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, Dávid Gyula, Marosi Péter és Szász János könyve nemcsak az iskolai oktatást szolgálja, hanem irodalomtörténetírásunk eddigi eredményeit összegezve és tovább víve, jelentős állomása tudományos kutatómunkáknak, és ösztönzője, kiindulási pontja lehet — és kell hogy legyen — új szintézis kísérleteknek.

KUSZÁLIKNE MOLNÁR PIROSKA

A XII. osztályos irodalomtörténeti tankönyv „taníthatóságáról” szólva úgy vélem, hogy ebben az osztályban sokkal inkább, mint az előzőkben, nem az irodalom, „tanításáról” van szó, hanem irodalmi nevelésről, az irodalomra irodalommal való nevelésről. Az iskola az irodalmi nevelés szempontjából is nyitott rendszer, akárcsak a nevelés más területein. A kortárs irodalmat éppenséggel nem az irodalmi órán ismerik meg a tanulók, hanem már jóval előbb. A folyóiratok, a színház, a tévé, a rádió, az író—olvasó találkozik, az irodalmi körök gyakoribb és közvetlenebb adatközlő forrásai a fiatalok irodalmi érdeklődésének, mint az iskola. Az irodalmi tankönyvnek tehát ebben a nyitott irodalmi nevelésben egészen más szerepe van, mint a hagyományosan felfogott irodalomtanításban.

Az előttem szólók több ízben is kiemelték, hogy az új tankönyv jelentőségében túlnőtt az iskolán. Ugyanezt mondom én is, csak másképp. Az új XII. osztályos tankönyv azért magasodik az irodalomóra didaktikai feladatai fölé, mert kiválóan alkalmas eszköze lehet a korszerű irodalmi nevelésnek. A mai iskolában az irodalomórán is gondolkodásra nevelünk, s az irodalmi gondolkodás kialakításával tesszük képessé az ifjút a kritikai olvasásra, az olvasmányai közötti válogatásra. A XII.-es irodalmi tankönyv felépítésében, szerkezetében jól szolgálja az irodalmi gondolkodásra nevelést. Különösen a felszabadulás utáni irodalomról szóló nagy fejezet emeli ki az irodalmi folyamat fejlődéstörvényét: a folytatást az újrakezdésben és az újrakezdést a folytatásban. Az egyes kortársi írói-költői pályák fölé írt címek pedig jól időzített problémafelvető kérdések, megoldásra váró irodalmi tételek lehetnek. Olyan kérdések, amelyekre csak a tanár—tanuló együttgondolkodása, vitája, párbeszéde találhatja meg a megoldást. Ezért úgy vélem, hogy az új XII. osztályos tankönyv jó tanári vezetéssel a cselekvő, az irodalom tanulmányozásában részt vevő tanulói érdeklődésnek is vezérfonnyal lehet és lesz. A szemináriumszerű feldolgozásban, az irodalmi vitában zárótétel, de vitára ingerlő kiindulás is lehet a tankönyv szövege.

Az örvendetesen korszerű XII. osztályos irodalomtörténeti tankönyv felhasználására tehát jól kell készülnie a szaktanárnak.

BECZE PIROSKA

Az eltelt évharmad még nem volt elég ahhoz, hogy a tankönyv értékeit mindenféle szempontból felszínre hozza, a gyakorló tanár így is nagy örömmel és megelégedéssel köszönti a XII. osztályos irodalmi tankönyv megjelenését, annál is inkább, mert iskolakezdekör már a tanulók kezébe lehetett adni. Hát még ha minden szakos tanárnak is jutott volna belőle! Az elmúlt években a két világháború közötti és a mai hazai magyar irodalom tanítására csak a Sőni-jegyzetből vagy a Kántor—Lángból jegyzetelgetve készülhetett fel a tanár. Bár ez a tankönyv felfogásában is, tömörségében is elsősorban tanári kézikönyv, mégsem mentesíti a tanárt az örökké tanulva tanítástól. Nem minden mai irodalomtanár volt kortársa Gaál Gábornak, s a háború után született pedagógusnemzedéknek a *Korunk* megalapításának éve vagy a Vásárhelyi Találkozó éppen olyan „történelmi múlt”, mint a gyerekeknek, akikhez mindezt a tanárnak kellene élményszerű közlésbe hoznia, s nemcsak „címek és évek” alakjában közölnie. De ehhez a tanárnak is még nagyon sokat kell bűvárkodnia, tehát ezért hiányzanak oly nagyon a részletes történelmi-társadalmi-művelődési „keret” ismeretei a tankönyvből.

Igen nagy érték a tankönyvben az irodalmi események, jelenségek összegezése, összefoglaló jellemzése, de a tanulók hiányolják az egyes művek irodalmi elemzését. Annál is inkább szükséges volna a tanulók számára is kidolgozott irodalmi elemzések fejezete, mert a tanítási idő felszabdalt, a gyakorlati tevékenységek idején „kiesett” időt a tanár csak úgy használhatná fel irányított önálló munkára, ha a tankönyvből és a szöveggyűjteményből párhuzamosan adhatná fel elolvasásra a szövegeket. Az ilyen típusú tankönyvhöz tehát nagyon-nagyon szükséges a szöveggyűjtemény.

A tankönyvszerűbb feldolgozáshoz hasznosak lennének a fejezetzáró összefoglaló vázlatok, táblázatok, időrendi mutatók, mint ahogy azokat az előző tankönyvekben már megszokták, s jól felhasználhatták a tanulók. Igaz, hogy az összefoglalás-rendszerezés most sem maradhat el, de így kevesebb idő marad az irodalom megvitására, az irodalmi ízlés alakításához oly szükséges szabad beszélgetésre. Az ilyenyszerű megbeszéléshez jó példát mutat a tankönyv a Kós Károly-fejezetben a *Budai Nagy Antal* két műfajban megoldott párhuzamba állításával. De ezt is csak akkor beszélgethetjük meg, ha mind a kettőt el is olvassák a tanulók.

A várható tananyagcsökkentés talán lehetővé teszi, hogy az egyes kiemelkedő művek irodalmi elemzésénél elidőzzek a tanár és a tanuló, az irodalmi folyamatot pedig a keretfejezetből tanulmányozhatnák.

AMBRUS ÁGNES

„Tankönyvtörténeti” ünnepélyes pillanataink az utóbbi időben örvendetes módon szaporodnak. És hogy ezek a tankönyvtörténeti pillanatok irodalomtörténetileg is jegyezhetőkké váljanak, példa rá a tizenkettedikesek számára készült tankönyv. A *romániai magyar irodalom története* — olvashatjuk a címlapon az eddigi tankönyvek *Magyar irodalom* címe helyett. A „történet” megjelölés nem túlzás, hiszen irodalomtörténeti szempontból is úttörő munkát végeztek a szerzők, történeti alakítva a teljes romániai magyar irodalmat, elősegítve azt, hogy művek, szakmunkák révén is alakulhasson közelmúltunkról való történelmi tudatunk, de jelenünk tudata is.

A könyv művelődés-, irodalom- és tankönyvtörténeti jelentőségét méltatták az előtünk szólók. Kántor Lajos a bevezetőben a „pedagógiai hogyan” megválaszolására szólította fel a tanárokat.

Itt a második — Marosi Péter által írt — rész taníthatóságáról szeretnénk szólni. Gondoljuk, mindenki számára világos, hogy e rész írójának dolga-feladata volt a legnehezebb; ugyanis élő, mozgó, mindennap változó irodalmi jelenségeket, írói pályákat kellett statikussá, fejezetekbe merevíténi, színes filmkockák helyett fekete-fehér fényképet nyújtania, jelent történelemmé alakítania. Nemegyszer neki kellett kimondania az igényes első szót művekről, sőt sok esetben írói pályákról is, először értékelni, sőt újraértékelni irodalmi jelenségeket, állást foglalni a válogatás révén is.

De a tankönyvszerzőnek figyelembe kellett volna vennie azt, hogy az újabb és legújabb kori szépirodalom a tanulókhoz csak időben áll közelebb, mint a régi, de érthetőségben nemegyszer távolabb. Egyre gyakrabban és több helyen megfogalmazott igény, hogy tanulóinkat hozzá kell szoktatni a kortárs irodalom olvasásához, de ehhez kezükbe kell adni — a könyvek mellett — azokat az eszközöket is, amelyekkel a művek „dekódolhatókká” válnak számukra. Ez pedig nemcsak a tanár feladata — egyedül esetleg nem is képes rá —, hanem a tankönyvé még

inkább, hiszen ez nemcsak tanulót irányít, hanem tanárt is. Ezt pedig, véleményünk szerint, elhanyagolja a szerző. Nagy segítséget jelentett volna az utóbbi évtizedek irodalomelméleti eredményeinek, műelemző gyakorlatának, poétikai és retorikai fogalmainak beépítése a tananyagba, ez nagymértékben elősegítene a kortárs irodalom értését. Mert az a fogalmi apparátus, amellyel még József Attila költészetét is birtokba vették a diákok, már nem elégséges a mai irodalom befogadásához. Szembekerülve az összetett, bonyolult jelentéssel rendelkező műalkotással, a tanuló nehezen boldogul megfelelő segítség nélkül. A tankönyvnek tehát műelemzés-mintákat is kellene nyújtania, amelyek során a legmodernebb prózai és lírai kifejezésformák, az újszerű kompozíció, a szokatlanabb stílus is „megfejtődne“, érthetővé-élvezhetővé válna. Így a *Fától fáig* vagy a *Bartók Amerikában* című versek többszempontú, részletes elemzése, bonyolult rétegeinek megfejtése nemcsak a versek jobb megértését segítette volna elő, hanem ugyanakkor más versek megközelítésének módszerét is a tanulók kezébe adta volna.

A *Fától fáig* című verssel kapcsolatban például a szerző elismeri, hogy „sorról sorra haladva kell utat vágnunk magunknak a versben“, de utána magukra hagyja a tanulókat, nem vág velük együtt utat, csak kérdéseket tesz föl, amelyek problémafelvetők ugyan, de ha a megválaszolásokban senki, sehol nem segít, az „útvágás“ módját senki nem mutatja meg, a tanuló csak a kérdésekkel marad. Az ilyen műelemzések hiányáért csak részben kárpótol e rész közvetlen, csevegő hangja, közérthető stílusa.

E rész fejezeteinek alakításáról, a válogatásról már szó esett. Ezzel kapcsolatban annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a második Forrás-nemzedék olyan képviselőiről, mint Magyarai Lajos, Czégő Zoltán, lehetett volna néhány szót-mondatot — ha elmarasztalót is — ejteni, hiszen nevükkel gyakran találkozhatunk az irodalmi vagy napilapok hasábjain, kötetek jelennek meg, sőt egyikük kötetét írószövetségi díjra is érdemesnek találták, s ezekről tudomást nem venni — véleményünk szerint — nem etikus.

A Korunk tankönyv-vitáján elhangzóitknak 2. számunkban megkezdett közlése ezzel befejeződik. A beérkezett vitacikkek közlését folytatjuk.

Bírálat, nem üdvözet

A következőkben válaszolni próbálok Balogh Edgár vitacikkére (*Üdvözet, nem bírálat. Hozzászólás egy filozófusnemzedék bemutatásához*. Korunk, 1977. 11: 937—939.). Sajnos, ahelyett, hogy értékeinkről vitatkoznánk, tényeket kell leszögezmem, ha már Balogh Edgár tévesen értelmezte őket. Magában még ez sem tenné szükségessé közbeszólásomat; de Balogh Edgár tekintélye súlyt ad megnyilatkozásainak, tehát föltűnő gesztusát nem szabad szó nélkül hagynom.

1. Először is (noha ezt Balogh Edgárról szólván már többen megtették, a legszínvonalasabban persze Bajor Andor) szóvá kell tennem az anyanyelvet védelmező írásának nyelvi-logikai állagát. Szerinte „a reális összefüggések felfedezése az elért gondolati magaslatról... még be nem járt szakasz“, „nem mintha... megóvatolnám a benső kiforrást“ meg „a népszolgálat alapelvét tettük mindig az anyanyelvi tökéletesség kiművelését“, az „okos mondandóknak“ vannak „hátsó foganatású [??] terheléseik“ és „sokféle olvasmányszövegekből áttetsző kötéseik“ is. Valószínűleg szép dolog „a tudatformák logikai teljessé váltásának térbe és időbe illő szigorú időszerűségét... fenntartó erővé“ tennünk, de nem tudom, mit is jelent mindez. A képzavar eléggé baljós jel, ha tudom, hogy a cél fogalomtisztázás és célkiigazítás, pályakorrekció. Ha a cikkíró nem bírál, hanem üdvözlő — hiszen „a kibontakozás menete elsősorban sajátos szakmai feladat“ —, akkor miért kell dicséreteit a nyelvtani homály eszközeivel azonnal visszavonnia? Talán — mint a hivatkozott „Forrás-nemzedékek“ esetében — nálunk is ki akarja várni azt, amíg az idő „a saját érthetőségük normáig mozdítja elő az új úttörők letisztulását“? (Mármost ez mit jelent? Az új úttörőknek vannak valaminő normáik saját érthetőségüket illetően — ahogy ők értik magukat? ahogy mások értik őket? mindegy... —, az idő pedig letisztulásukat e normáig mozdítja elő, azaz majd megértik saját megérthetőségük kritériumait? vagy addig tisztulnak, amíg egyáltalán lehetnek érthetőségi normáik? vagy addig tisztulnak, amíg érthetők lesznek? de akkor miért a *saját* normáik? Nem értem...) Ha pedig az új filozófusnemzedékről akar beszélni — addig beszélnek róla, hogy a végén még elhiszem, hogy van

ilyen —, akkor miért e „nemzedék“ egy pártoló barátjának bemutató-magyarázó írását kifogásolja? Aradi József idősebb nálunk, s ha közénk tartozik, nem nemzedéki alapon. Így azonban elesnék az egész nemzedékkonstrukció, amit Balogh Edgár föltehetőleg nem szívesen ejt el. Az egész nyelvtani füstköd arra jó, hogy az ilyesfajta nyilvánvalóságokat eltakarja. De tényeket nem tud elfüggönyözni. Ágoston Vilmosnak, Molnár Gusztávnak és e sorok írójának már saját kötete van. Miért nem azokról szól?

2. Egyszerű: azért, mert ezek a könyvek nem saját jelentőségük fenomenológiájával vannak elfoglalva. Aradi József cikke viszont (*Megközelítések*. Korunk, 1977. 6: 435–438.) a kultúra — és közelebről a folyóiratszerkesztés — néhány általa időszerűnek vélt modelljét vázolja föl. (Utána lehet nézni: a szöveg szerény, józan és következetes.) Ha valamely értelmiségi csoporttal veszélytelen polémiát kívánunk folytatni, akkor mellőzzük programját, és beszéljünk akkulturációjának folyamatairól. Gyanúsítás mindig kínálkozik. Például: Aradi József szükségesnek tartja az itteni magyar nemzetiség anyanyelvének köznap használata mellett annak kategoriális-filozófiai használatát is, mondván, hogy ez utóbbi is anyanyelv, amely többre képes (szerinte; és reméljük, igaza van), mint a mindennapi nyelv. Balogh Edgár ezt sértőnek minősíti. Hol a hiba? Ha Balogh Edgár szerint a mindennapi-ünnepi-énekítő nyelv éppoly értékes, mint a kategoriális kritikán átszűrt, reflektált intellektuális nyelv, hozzon föl álláspontja mellett érveket. Ilyen érvek lehetségesek: jómagam pl. ma már sokkal szkeptikusabb vagyok a tudományos-filozófiai „anyanyelvekkel“ szemben, mint Aradi József, s azt hiszem, ez több, mint szeszély. (A bizonyítás most engedtessek el nekem, *nem én tartozom vele*.) De Balogh Edgárnak nincsenek érvei: és valamennyien jól tudjuk, hogy milyen súlyos éppen általa az anyanyelvünk iránti hév szolidaritáshiányával megvádolható. Ez a vád természetesen a legsúlyosabbak közé tartozik nálunk, s ha oktalan, azonnal meg kell cáfolni. Aradi Józsefnek meg sem fordult a fejében az — nehogy leírta volna —, aminek a látszatába Balogh Edgár keverné. Ő az „anyanyelvi többes szám“ mellett van (i.m. 437.), a pluralizmus álláspontja pedig semmiféle más álláspont hirdetőjét nem sértheti és nem alázhatja meg, ahogyan azt a tolerancia semmilyen formája sem teheti. Aradi József ugyanis csakis toleranciát kért és hirdetett. S hogy joggal, az éppen Balogh Edgár türelmetlenségéből világlik ki. „A megközeleítés többes száma“, a „tisztázó többes szám“ szemben „a közérthetőség egyes számával“, amiről Aradi ír, nem anyanyelvünk gyalázása. „Fiatal... bölcsészeink érvényesülésének és hatékony közéleti szerepvállalásának egyik akadályát“ Balogh Edgár „a nyelvi megnyilatkozás még le nem küzdött nehézségeiben“ látja. Egyrészt e nehézségek leküzdése terén nemcsak nekünk van mit tennünk, másrészt pedig a megalapozatlan vádak sem szokták serkenteni senkinek és semminek az érvényesülését. Ha már gondunkat viselné, akkor ellenük küzdjön Balogh Edgár.

Tamás Gáspár Miklós

A fentiek jobb megértéséhez lásd Aradi Józsefnek A szöveg távolléte (Echinox, 1977. 11–12:26–27.) című tanulmányát.

Molter Károly (Gyárfás Miklós karikatúrája)

Szintek

Gondolatok a könyvtárban

A világ nem két mondat szintjén függ össze.

Az asszertáció többféleképpen értelmezhető: 1. a világ dolgainak összefüggései nem két mondat szintaktikai vonzatszerúségét tükrözik, nincs meg közöttük az összetett mondatban tagmondatainak vonzatszerúsége, az explicit okság kötőszavakban kifejeződő kapcsolódási rendje, viszonya, sőt még a mellérendelés sugallott, implicit összefüggései sem; 2. a világ nem az (értsd: több), mint irodalmi leképezésének eredménye, nem lehet egyenlő egy mégoly realista (vagy naturalista) mű entitásával sem, nem olyan „művilég (művészileg) strukturált“, ám kiterjedésében teljesebb (vö. az intenzív és extenzív totalitás problémájával). A 3. értelmezési lehetőség a Deák Tamás által megfogalmazott gondolat továbbértelmezésére épülhet: a világ „nem az általunk megértett jelenségek rendezett summája“, azaz továbbfejtve: nem a megértett és meg is fogalmazott (vagy: megfogalmazva-megértett), levont tételekkel egyenlő, ezek csak törvényeire vonatkozhatnak.

Az első értelmezés önmagában terméketlen, a második annyira közismert tételre támaszkodik, hogy ilyen értelmezési formájában elhanyagolható (bár meg kell jegyeznünk, hogy az igen tág értelmezhetőségű mondat erre a két első értelmezésre is utal, csak nem hangsúlyosan). Marad tehát a harmadik változat, amit az is alátámaszt, hogy Panek Zoltán Niels Bohr latinul megfogalmazott gondolatát választotta könyve (*A földig már lépésben*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977) mottójául: „Contraria non contradictoria, sed complementa sunt.“ A bohri kijelentés az ellentmondás törvényeire vonatkozik, rajta keresztül közelebb jutunk a megismeréshez — az összefüggések megismeréséhez —, de nem mondhatjuk el, hogy minden sajátos jelenség megismerésünk birtokában van, csak az egyeditől elvonatkoztatott viszonyok törvényszerűségeire utal. Panek viszont érdeklődéssel fordul az olyan partikularitások felé, amelyek eddig még nem keltették fel az irodalom érdeklődését (bár ez egymagában még nem érdem), s ezeket igyekszik bevonni a törvény erőterébe, pontosabban az irodalmi mű törvényeinek hatósugarába, beemelni a különösségekbe. Regényének anyaga (tehát) heterogén, összefüggéseket kell teremtenie e jelenségek között, a mondatok kapcsolódási szintjén is ezúttal, mert ha a világ nem is, a regény két mondat (értsd: a mondatok) szintjén függ össze, végül is ebben az összefüggésben mutatkozik meg a mű entitása (lévén a nyelv a közege).

Ugyancsak Deák Tamásnál bukkanunk erre a szövegrészre (*Antal a nagyvilágban*): „Ha regényt írnék, óvakodnék a totalitás látszatától, noha bizonyára valamilyen önkényesen szervezett teljességre törekednék magam is; tisztességgem úgy intéznék, hogy regényem mozaikszerű legyen, ne áltasson a folyamatos cselekménybe ágyazott oksági összefüggések hazug tárgyilagosságával...“ Ez — úgy tűnik — elvi kérdése Deáknak, s az óhaj egyik vonatkozása Paneknél is föllelhető: ő is óvakodik „a folyamatos cselekménybe ágyazott oksági összefüggések hazug tárgyilagosságától“, „önkényesen szervezett teljességre“ törekszik, csak hogy míg Deák mozaikszerűen építkezik, megállapításai, következtetései pedig (nem cselekményről van szó!) szoros oksági viszonyban állanak, addig Panek a már említett premiszábról kiindulva, de kiiktatva a reflexiók, következtetések szoros egymásbaszerkesztettségét (vagy ez más szinten jelentkezik nála), mondhatni megírja az ellen Deák Tamás-regényt, ugyanis nála a regény nem mozaikszerű — s ezért első látásra áttekinthetlenebbnek, kuszábbnak tűnik, mint az *Antal a nagyvilágban* —, hanem a részmozzanatok, élmények, hangulatok, aforizmára élezett gondolatok szintézisének és tömbösítését figyelhetjük meg, azaz: minden irányban építkezik, ugyanakkor a gondolati és megérzőkítő részek csaknem tökéletes egyensúlyban vannak

végig az egész regényben, tehát prózájára nem mondhatjuk rá egyértelműen, hogy esszéisztikus vétetésű, szerkezetileg lazább (s ez a megállapítás nem minden esetben pejoratív színezetű), több lélegzetet hagy az olvasónak, inkább *kinálja* a megoldásokat, gyakorta pedig kontraantinómiákat teremt, vagy több lehetőséget is mutat gyors egymásutánban, semmint hogy (félreérthetetlenül) rávezessen valaminek a nyitjára.

Hogyan is érzékeltethetnénk a Panek-regény formai vagy még inkább módszertani eljárásait? Talán azt mondhatnók, hogy — mint a grafikában — afféle „vegyes technikával” készül, a stílus az, ami összefogja. Szekvenciánként vagy még inkább: rétegenként változik vizsont az eljárás. Amikor a főszereplő „eseményektől másnapos”, körvonalalozottabban áll előtte a világ, fogalmazása hűvös, lényegretörő, jobbára következtetések levonására korlátozódik a szövegész, némi visszautalással (a lehető legszűkebben-szükségessel) a konklúziósort elindító reális eseményekre. A torlódo események forगतagában vizsont lüktetővé hevülnek mondatai, kuszán indáznak, egymásba fonódnak, egyszerre több lehetőséggel bibelődik szimultán módon (és eljárással), sőt ha a feszültség elviselhetetlen, hirtelen hosszú oldalakra átvált az önmagáért (vagy az összhangulatért) élő sziporkázásba, s ugyanezt az eljárást választja, ha megoldhatatlan problémáig, antinómiáig jut el; a „sziporkák” tehát a „stresszoldó” szerepét hivatottak betölteni. Az élmények, az én-történelem torlóadásában a „fix-pont” az akár el is hanyagolható keretszerűség lenne, ez a regényben az alapozás (?). Ám a lehangsúlyosabb talán minden eljárás közül a vizualitásra való törekvés.

Mi a regény cselekménye? Ezt már biztosabban válaszolhatjuk meg: a regénynek nincsen cselekménye, csak cselekményei vannak, melyek mindig különböző idősíkokon játszódnak le, s gyakorta úgy utalnak egymásra, hogy egy-egy részegység benyomul egy másik síkon vetített cselekménybe, vagy csak az előzőleg változt cselekményszámból kibomló konklúzió metszi a következő cselekménysort, aztán mintegy átszínezi, olykor irányt is szab ennek. Ilyen átutalások teszik aztán, hogy a különböző szintek egymáshoz közelednek, néha egymásra tevődnek, s tömbökbé szerveződik az egész. Ahol vizsont az átfedés, a közelítés erőszakolt, ott menten kiugrik egy mozzanat, és éli a maga külön életét, amit a szerző is megérez a szekvencia végére: kénytelen-kelletlen önálló novellává kerekíti a részt, hogy önmagában álljon legalább, ha az egészért „nem állhat jót”. A különböző idősíkok azonban nem szukcesszíven követik egymást, nem az időbeli egymásutániságot akarja megteremteni Panek, hanem a lét egybevágó mozzanatait helyezi — a szokványos időbeliség részleges kiküszöbölésével — egymás mellé, mintegy példázva: az események időbeli egymásutánja esetleges. Ezért van aztán, hogy az ugyanazon időegységben (és idősíkon) lejátszódo események action gratuite-szerűen „követik” egymást, míg más-más idősíkon létezőkben vizsont vonzatszerűség fedezhető fel. Panek érdeme azonban, hogy ezt a vonzatszerűséget nem erőszakolja az olvasóra azzal, hogy állandóan bizonygatja: ebből, idők, múltán, de egyáltalán nem esetlegesen, ez és ez kellett hogy következék, fölfedeztem a szűk értelemben vett időfolyamatoságon kívül eső sorsszerűséget a lét leírt vargabetűiben; ilyenkor — igen jó ízléssel — a mellérendeléshez folyamodik, hirtelen, de zökkenőmentes fordulattal egy másik idősíkbá veti át a cselekményt. Ha pedig az egy idősíkbán történő események egymásmellettiségének vagy egymásutániságának esetlegességéről akar meggyőzni, akkor a mellérendelő halmozás hat sokkolóan, szimultán képek, képtörédekek villannak anélkül, hogy (szándéka is ez!) oldaná valamilyen módszerrel a zürzavar bántó feszültségét. A regényt azonban leginkább az szervezi egységbe, hogy alaphangulata nagyon egyéni, elütő más regényekétől, megfogalmazni nem lehet, de talán kiviláglik a későbbiekben ez a másság.

Nem véletlenül említettük fentebb Panek „én-történelmét”. Főszereplőjének már nem is múltja, hanem történelme van, s ez talán azért tűnik így (a vele megtörtént események hangsúlyozásából véljük mindezt kiérezni), mert a könyvszerkesztő nagyon körülhatárolt egyéniség, kihangsúlyozottan „egyetlen példány”, pedig nem is tetszeleg (vagy csak ritkán) a kiválasztottság pózában, csupáncsak elkülönült, s még kapcsolataiban is egyedül van. Magányossága abból derül ki leginkább, hogy talán mértéken felül árasztják el az emlékek, s néha az az érzésünk, hogy ez az emléktorlasz elzárja közvetlen jelenétől is, amelybe olykor megpihenni tér meg múltjából, s amelyben léteznek, „előfordul”, de nem él benne, csupán talpalatnyi hely, kiindulópont az intro- és retrospekcióhoz. E kettő ugyanis — túl is ismert összefüggéseiken — benne fokozottabb egymásban-lételt eredményez, ugyanis a hős mélyen szubjektív (olykor igen elfogult), s szimpatikus vonása, hogy ezt nem igyekszik kendőzni: minden retrospektíve láttatott mozzanat, még a tőle látszólag félreesők is, saját énjén átszűrve érnek hozzánk, azaz inkább benne érnek élményszerűvé, nem is törekszik arra, hogy valamelyes objektív képet adjon események-

ról. Lélekrajza (lelki élete) viszont igen árnyalt, mert pontosan ráérez a legkisebb rezdülésre is, gyakorta nem domináns lényegiségükben láttatja a dolgokat, eseményeket, hanem árnyalatbeli polivalenciájukat mutatja meg igen aprólékosan, hisz — immár tudjuk — Panek vezérelve, s talán az az egyetlen elv, mely teljességében és egységében indokolja a regény megírását: az árnyalatokért vívott harc. „Amiért az író a legkisebb és legnagyobb mondatában is harcolhat, az szerintem az árnyalat” (147.) — mondja (ha jól számítottuk a párbeszédék sorjázásából) Régeni Géza egy írókról szóló villámvélemény-nyilvánítás alkalmával, márpedig a könyvszerkesztő mindig egyetért barátjával, kivéve, ha annak élcei ellene irányulnak. S már itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy a regény — hiába, hogy zöme harmadik személyben íródott — mélyen vallomások jellegű, s ez nemcsak a végén derül ki, ahol is első személyű naplószerű vallomással forrósodik olykor hangvétele, hanem már abból, hogy az író egy közbevető gesztus erejéig sem mond ellent főszereplőjének.

Nézzük meg most kissé közelebről ezt a főszereplőt, aki a tengely szerepét is betölti a regényben. Az első és legfontosabb kérdés, ami fölmerül vele kapcsolatosan: mi tartja életben ezt a kiábrándult, néha a fásultságig fáradt, túltapasztalt és meghasonlott embert? Ha eleve elvetjük azt a föltevést, hogy mondjuk katolikus neveltetése óvja meg az öngyilkosságtól, akkor is marad még két nyomos ok: az egyik a szerelem, amely nem szül monogámiát (tapasztalásaiban ugyanis túlnőtt ezen a stádiumon), s az aforizmával szólva: mindig egyetlen nőre gondol — a következőre; tudja, egyik kapcsolat vége a másik kezdetét jelenti mindössze. A másik a barátság, mely egyetlen személyt rajong körül: Régeni Gézát. (Ebből is kiviláglik, hogy a férfiak állhatatossága legalább létezik — valamilyen formában.) Tréfán innen, tréfán túl: ha az érdeklődést egy szereplő iránt itt kezdjük, akkor az már bizony *személyiség*. Panek könyvszerkesztője tudja ezt magáról, s ezért van csöndes én-kultusza. A szereplőt viszont Panek „írja”, aki azon a véleményen van, hogy egy nagyregény főhőse csakis jelentékeny ember lehet; még bakizásában, tévedéseiben és tévelygő életvitelében is. De kinek lehet ez ellen kifogása? Főleg, hogy meg is teoretizálja ezt egy mondat erejéig: „a szenvedély lehet káros, a mértékletesség azonban valami sokkal csúnyább, megnevezhetetlen bűn melegágya.” (42.) És ezt kénytelenek vagyunk aláírni, ha egy paradoxon erejéig kibővíthetjük: a „mértéktelen” mértékletességről lehet szó...

A másik vele kapcsolatos kérdés viszont nem bennünk merült föl, nekünk is fölítették: miért könyvszerkesztő a főszereplő? Véleményünk szerint azért, mert így a legkönnyebb indokolni azt az óriási információhalmazt, melyet a regény folyamán közül az olvasóval, hiszen egy túlterhelt ember mindennapjai, magánélete tárul így elénk, aki mesterségénél fogva az örök befogadó szerepére van kárhoztatva, hogy a regényben (és mindennapi társalgásaiban) kibocsátó lehessen aztán. Lehet egy másik ok is, amely a regény utolsó részében való bezsugorítás teszi érthetővé, egyrészt élményeinek nyomasztó volta, másrészt szakmai ártalom révén, s valóban néhány igen lendületes szabadasszociáció-sorral ajándékoz meg ez a rész bennünket.

Említettük a főszereplőt életben tartó két tényezőt, melyek közül most az utóbbi tűnik érdekesebbnek, annál is inkább, mert legjobb tudomásunk szerint irodalmunkban nemigen foglalkoztak eddig ilyen behatóan a barátsággal, viszont egyáltalán nem tűnik úgy, hogy Panek hézagpótló házi feladatként tűzte volna maga elé ezt a témát, amelyről nem értekeznek, hanem leírja, „láttatja”. Kétségkívül végig éreznie kell az olvasónak: nem akármilyen barátság ez, hanem két nagy szellem egymást-keresése még az ellentétekben is. Annakra egyenlő ellenfelek, hogy talán ez, s nem holmi elvontan értelmezendő szeretet, vonzalom teszi elszakíthatatlanná kapcsolatukat, hanem ez a már-már egymást marcangolva megte-remtett kényes egyensúly, mely sértődéseiken túl is tovább él, egymáshoz kényszeríti őket. Talán épp ennek a barátságnak a fűrkészése segítette Paneket a könyv hátlapján olvasható Bohr-gondolat értelmezgető fordításáig, s aztán így jutott el addig, hogy lehetséges árnyalataiban fogalmazza regénnyé a változatokat. Mindenestre a hosszú oldalakon keresztül folytatott párbeszédék mind ezt illusztrálják, vonzás—tasztítás dialektikája feszül a szövegekben még ott is, ahol látszólag csak elmésen sziporkáznak, főlős szellemességüket szórják tékozlóan maguk körül; jobbára azonban ítélkeznek, s ha többnyire egyetértenek is egymással, még a következő pillanatban kiegészítik valamivel „egyetértésüket”. (Lásd a hátlapon az „inkább”—változatot: „Az ellentétek ellentmondanak egymásnak? Inkább kiegészítik egymást” — kiemelés tőlem. M. A.) A barátsággal kapcsolatos eme feltételezésünk talán túlzottan önkényesnek tűnhetnék, ha nem Panek szolgáltatna alapot rá. Ugyanis oldalak után kiesik némileg a szerepből, s elfelejteti velünk, hogy emberek vitatkoznak, replikáznak egymásnak, olykor a sorjázó, egymást kiegészítő s e

kiegészítésben túllicítáló személyek pusztá gondolatukká egyszerűsödnek, mondjuk így: tézissé—antitézissé (Panek is használja ezt), s ha valahol két megállapítás egybeesik, az szintézissé nyilvánítatik azzal, hogy a társalgás nyugvópontonra jut (ami szükségszerű); ilyenkor úgy érezzük, beöltöztek a Niels Bohr-mondatba, sőt: ők maguk a „sed“ ellentétes köztérrel összekapcsolt összetett mondat „két-egy“ tagja, mintegy az eszmében egyesülnek, vagy éppen eszmévé oldódnak. Tagadhatatlan: túl azon sejtésünkön, hogy eme barátság milyensége pattintotta ki az ötletet: „építsük a regényt erre a Bohr-elvre, hiszen ha következtetek vagyunk, dinamikussá tehetjük a torló gondolat- és cselekménymozzanatokat“ — ami meg is valósul a regényben —; talán ugyancsak ennek a barátságnak az igen „diszkurzív“ megjelenítése adja a regény legérdekesebb, legolvasmányosabb lapjait, s ha valamit az író szemére vehetünk ebben a vonatkozásban, az is talán saját fejünkre száll vissza: nem ártott volna a regénynek, ha e részletből — mondjuk — csupán minden második mondat zseniális!

A másik, már említett vonulata a könyvnek a szerelem motívuma. Itt elég, ha csak annyit jegyzünk meg: szép, érzékletes leírásaival Panek felüdítette a magasröptű viták és eszme-futtatások közben fejkapkodásába belefáradt és szédült olvasót, aki helyell-közzel azért el-elgondolkodott az ilyen szerű kijelentések és dilemmák igazságtartalmán, mint: „Minden ember elsősülött: világ kezdődik vele, világ ér véget“ (lehet, hogy így van, de akkor sem érdekes); meg: „az elérhetetlen kívánatos helyett kell-e az az elérhető nemkívánatos.“ (Nemkívánatos vagy semmi — ez itt a kérdés?)

Panek Zoltán regényét olvasva óhatatlanul eszünkbe jut Morawski következtése: „A művész azonban — az adott kultúra által lefektetett kódok ellenére — megpróbál »visszatérni az énhez és a természethez«, s ebből arra következtethetünk, hogy nem a paradigmák alkotják a művészet alapját.“ Erre utal a regény egész felépítése, problémafelvetése. A „visszatérésből“ az egyik motívum nyomokban föllelhető, a másik pedig egészen hangsúlyozott. Minden fenntartás nélkül elmondhatjuk újra a sokszor hangoztatott szöveget: Panek regénye egyszeri kísérlete irodalmunknak, módszerének jellege folytán igen tág befogadóképességű a forma. Az összefüggések más, lehetséges szinten való megfogalmazása nagy érdeme Paneknek. Nagyregény — oly ritka jelenség irodalmunkban, s nem is csak a pusztá kísérlet szintjén. „Vigyázzba kellett volna állnunk“ — már csak a szándék megvalósulási szintjére való tekintettel is — ezen kritikában. Ehelyett azonban kifogásainkat is szóhoz juttattuk. Ám a regény megérdemli, hogy ne a kegyeletteljes elhallgatás legyen sorsa (ezt mindig a hibák elhallgatása mutatja leginkább), hanem irodalmi köztudatunkban mérceként éljen, s pusztán csak kísérleti értékével is óvjon a tu nyaságtól.

Mózes Attila

A lázadás és egyetemesség lehetetlensége

Korvin Sándor harminckét éves korában* munkaszolgálatban szerzett betegséggel halt meg, *Munkát keresek* című verseskötetét a sziguranca elkobozta, többé elő sem került. És bár egy költő életének jellemzésére ez alighanem elég is, ne álljunk meg itt; Korvin Sándor sem állt meg, ugyanis az irodalom-politikai tényeket ő többnyire szabadságproblémaként is elemezte. Ezért, ha a költő száját befogták, Korvin, a teoretikus megnyugvást lelhetett kultúrdogmatikájában. Persze a megnyugvást mint

tisztánlátást kell értenünk, hiszen a tények felfogásának szabatosága egy olyan típusú racionalista bizonyossággal vértézi fel az alanyt, amely a cselekvés célszerűségét is megalapozza. Azért viselhetette el Korvin, a költő, hogy lázító versei pincébe vagy zúzdába kerüljenek, mert a gondolkodó igazsága ezzel is bizonyosságot nyert: a verseket nyaktóló alá küldő rendszer nem köthet kompromisszumot, és a teoretikus sem. Meggyilkolni a verseket — ez az offenzíva a negyedik rend fékentangására berendezkedett állam hitvallása, az offenzíva a létfenntartás alapja és gesztusa. A költő, aki egy-egy osztályharcos halálát látja verseinek pusztulásában, a jelen-séget általánosoként fogja fel („Hej, jo-

* A néma számvető címmel megjelent összegyűjtött írásait (Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977) bevezető Jordáky-tanulmány élére utólag írt születési évszám (1915) hibás. Korvin Sándor 1912. december 24-én született, Nagysomkúton.

gos lázongás — harag — harag / Súlyos törvény és sötét ég alatt“ — Erdélyi ősz), olyan szabadságproblémának tekintti, amelyből erkölcsi következtetések adódnak. A helyesen és szabatosan gondolkodó Korvin teoretikus nyugalma az igazságismeret tudatának privilégiuma, nem kompromisszum. Ime, hogyan ragadja meg Korvin elméletileg az adott irodalompolitikai gyakorlatból származtatható morális elveket: „A fenti megjelölés alatt [az európai értelemben vett baloldali kultúrélet kifejezésről van szó — E. P.] (jobb megjelölés híján!) a negyedik rend s a vele rokon törekvésű rétegek kulturális életének nyilvános lehetőségei értem, melyek ma sajnos mostohábbak, mint valaha. S e nyilvános lehetőségek idézgetése cikkemben [A Mihez kezdjen az erdélyi fiatal lírikus című cikkről van szó — E. P.] már csak azért se lebecsülendő, mert tény, hogy az erdélyrészi negyedik rend számottevő kulturális megnyilvánulásai abból az időből származnak, amikor közjogilag szabadabban lélegzett. Közszabadságok hiánya azonban nem jósítja fel az írók se megtorpanásra, se csüggedésre, sem megfutamodásra, nincs is köztünk senki, aki ilyesminek hangulatait akarna teremteni.“ (A haladó író olvasója. Viszontválasz Erdei Ferencnek. — 1935.)

Korvin Sándor nem torpan, nem futamodik meg, nem csügged — továbbra is vállalja a negyedik rend esztétikai érdekképviseletét. Ez az érdekképviseleti forma, a kritika azonban súlyos elmentmondásokkal terhelt. Az ellentmondások elsősorban Korvin mércéje: Ady, Romain Rolland európai humanizmusa, Aragon realizmusa, a „szociális tényirodalom“ követelménye és az erdélyi író helyzete között feszülnek. Bár ő felismeri — amint az előbbiekből kiderül —, hogy a „közszabadságok hiánya“, tehát a társadalom által az egyénre kényszerített védekező individualizmus mit nem tesz lehetővé (elsősorban a közösségi tudatok működésének közegét, a nyilvánosságot), továbbra is egy polgári társadalom nyilvánosságában létrejött, ezt a nyilvánosságot egyetemesen jelentő irodalom humanizmustípusát, realizmusformáját kéri számon az erdélyi alkotóktól. (Emlékezzünk: hasonló megfontolásból bírálta Brecht a lukácsi realizmuskonceptiót a harmincas évek végén.) Ezért természetes, hogy elvárásainak szűrőjén szinte alig marad fenn valaki, ha esztétikai és kritikai elveit következetesen alkalmazza. Am — és ez nem meglepő, hanem az alapviszonyból következik — kritériumait erdélyi alkotókra a legtöbbször nem is alkalmazza, ezért az erdélyi alkotók jelent-

kezését kísérő recenziói, kritikái saját szempontjainak rendszerében elvontak, ítéletei esetlegesek. Vajon miből származik az a cezúra, amely a francia irodalom adott típusú értékelésének magabiztossága és színvonala, illetve az erdélyi teljesítmények partikularis és a szubjektívizmusnak ezért jobban kiszolgáltatott módja között van? Kétségtelen, hogy a válasszal Korvin gondolkodásának korlátait is érinthetjük — bár nem szabad igazságtalannak lennünk: fiatal, impulzív, türelmetlen és olykor követelőző alkat volt ő, aki sokkal inkább az irodalom és élet, semmint az irodalom és reflexió kategóriapárjaiban gondolkodott. Nos, a válasz annak felismerése, hogy az egyetemesség meghatározottságait és formaszorúságát is meg kell ragadni, ugyanis csak így tudjuk alkalmazni az egyetemesség kritériumait. Formaszorúság: e különös mozzanatban megragadható a partikularitás társadalmi és esztétikai lényege. Gaál Gábor 1927-ben így kérdezett: „Igen: a kisebbségi formák — sub specie aeternitatis — másodrangú és mesterséges formák, de mert függvényei egy súlyos sorshelyzetnek, vajon nem volna-e vak-ság ezekre a kisebbségi formákra a sub specie aeternitatis elvű bírálatot alkalmazni?...“ (Vö. Gaál Gábor: *Vidéki történet*. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1977. 58.)

1958-ban írott (e kötet bevezető) tanulmányában Korvin utóéletére gondolva Jordáky Lajos „az utókor napról napra késő elismeréséről“ írt. Súlyos a kérdés: azt kell megvizsgálnunk, hogy vajon találhatunk-e Korvin kritikai naplójában olyan eszmékre, szempontokra vagy gondolatokra, amelyeket sajátosnak tarthatunk? Többek-e ezek az írások, mint a harcos szocialista világnézet esztétikai illusztrációi, és ha igen, mi által többek? Egyszóval létezik-e olyasvalami, amit sajátosan korviniként kellene számon tartanunk?

E kérdésekre legkönnyebben úgy válaszolhatunk, ha tematikus írásait vizsgáljuk: *A humanizmus kérdéséhez* (1934), *Romain Rolland útja* (1935), *André Malraux és az egyéniség kérdése* (1935), *Aragon küzdelme a realizmusért* (1935) című írásai leginkább megfelelnek e célnak. Az első következtetés Stefan Zweig *Rotterdami Erasmus diadala és bukása* című regényének humanizmuskonceptiójából adódik. Korvin a harcos, legalább közéleti, de inkább mozgalmi humanizmust tekinti csak elfogadhatónak, Zweigot — teljes joggal — elmarasztalja abban, hogy túl általánosított humanizmusfelfogása érdekében „egynek veszi az osztály-, vallás- és faji ellentéteket“. *Romain Rolland útja* pél-

dává válik: miként jut el a nagy művész annak felismeréséig, hogy a humanizmus és a kultúra értékei a polgári társadalmakban elvileg sem védhetők teljességükben. Korvin következtetése: „Amilyen mértékben a polgári rend távolodik az emberi történet s a maga erkölcsi hagyományaitól és kulturális viszonyaitól, olyan mértékben távolodik el Rolland a polgári rendtől.“ Ugyanitt Zweig is példa lesz, az egyeztető meghátrálás, a „kuckójában szabad szellem“ példájává. Az előfeltétel vagy burkolt következtetés itt az, hogy az erkölcsi értékek konzervatív felfogása a műalkotás minőségét is meghatározza. Lukács György 1936—1937 telén írott munkájában, *A történelmi regényben* ugyanezt az ellentétet használja, kimondottan esztétikai következtetéseket vonván le belőle: „Ott [ti. Zweig *Erasmus*-ban]: egy valaha forradalmi polgári értelmiségi réteg liberális dekadenciájának rafinált és finom keveréke. Itt [ti. Rolland *Colas Breugnon*-ban]: egy, a demokratikus forradalom tudatos aktivitásáig még nem érett, ösplebejusi lázongás. Zweig művészi sápadtsága és törekenysége, Rolland színeinek virágzó bősége tisztán és pontosan tükrözik ezt az ellentétet.“ (I.m. 467.) A hasonlítások hasonlósága példázza: a kor marxista gondolkodásmódjának válaszai adott kérdésekre — a megoldás típusát tekintve — nem különböznek jelentősen. Ezek a hasonlatok is *kézenfekvőek*.

Nagyfokú érzékenységgel elemzi Korvin Malraux regényeinek (*Királyi út, Hódítók, Az emberi sors, Gyűlölet ideje*) egyéniségtípusát, a frondeur értelmiségit, a lázadót, aki többnyire eljut a leginkább emfaticusan megokolt szolidaritás igenléséig, az új közösség szükségességének felismeréséig. Az elemzés képlekenysége és feszültsége — mint általában minden hosszabb írásában — itt is furcsa ellentétben áll a következtetés szinte érthetetlen laposságával: „Az egész ember megvalósulása Malraux és valamennyiünk számára csak az új közösségben, az osztatlan, egész emberiségben lehetséges“ — mondja, és ez a furcsa stíluscezúra gondolkodásának szerkezetére is árulkodó. Korvin elemzéseinek főleg irodalmi szempontjai és a keretül szolgáló világnézeti szempontok kizárólagossága, illetve az irodalmi értelmezésekhez fűzött tisztán ideológiai következtetések és előírások között bizony meglehetősen szakadék van. Ezeket az írásokat olvasva többnyire Brecht Lukács-bírálatának egyik mondata jut eszünkbe: „És a végrehajtási utasítások mormogásba mennek át.“

A kritikus Korvin gondolkodásának alapvető ellentmondásossága abból szár-

mazik, hogy az irodalmi értékszempon-
tok (amelyek többnyire polgári esücs-
teljesítmények) és az ideológiai értékek
(többnyire társadalmi eszmények átél-
nyegítései irodalmi formakövetelmények-
ké) nála is szétválnak. Egy alapvető
diszjunkció érvényesül: az esztétikai és
ideológiai szempontok vagy—vagyszerü-
en *váltják* egymást, a különböző típusú
értékek nem szervesek, illetve nincs kö-
zöttük semmilyen folyamatosság. A kor-
szak marxista esztétikai gondolkodásá-
nak föltűnő jelensége ez, magyarázata
igen messzire vezetne, ezért itt most
meg kell elégednünk annak megjegy-
zésével, hogy mivel a műalkotás mindig
a hatalmi mezőben adott helyet elfog-
laló értelmiségi terméke, minden mű-
alkotás egyben e pozíció választása vagy
elutasítása is, azaz mindenképpen kife-
jez egy, a pozícióval kapcsolatos vi-
szonyt. Az alkotó, ha társadalmi esz-
ményei haladóak, tartalmilag elutasítja
az adott rendet, maga a műalkotás
azonban ama rend formájának transz-
cenzusa, és mint ilyen elválaszthatat-
lanul kapcsolódik az adott rendez-
hez, mintegy létrejöttének körülményeként
igenli azt. Ha ezt az alapvető dualiz-
must felszámoljuk, és egyes vonatko-
zásaira külön alkalmazunk szempont-
okat, pontosan az esztétikait az ideoló-
giáitól mereven elválasztó antinomikus
értékelésmódhoz jutunk.

Noha Mehring irodalompolitikailag a
kérdést már 1896-ban megoldotta, mond-
ván, hogy „egyelőre még ebben a tár-
sadalomban élünk, és méltánytalan len-
ne tőle többet követelni, mint amit
adni tud“ (kulturális termékekről van
szó), s noha a fiatal Lukács (és József
Attila) a formaelmélet szempontjából
alapvető teoretikus elképzeléseket fej-
tett ki az irodalmi és társadalmi érték-
szférák dialektikájára vonatkozólag, az
objektíve fennálló akadályok (például
a Szovjetunióban a szocialista realizmus
körüli zajló viták) végül is olyan nor-
matív esztétikai szemlélet kialakulásá-
hoz vezettek, amelynek — egy alap-
vetően jó teoretikus kezdet ismeretlen-
sége miatt is — a korszak sok mar-
xista kritikusa behódolt. Különösen azo-
kat fenyegette ez a veszély, akikből az
elmélet alkatilag távol állt, vagy a pen-
zumunka velejárója, a krónikus idő-
és kedvhiány tette lehetetlenné a hasz-
nált szempontok felülvizsgálatát.

Aragon küzdelme a realizmusért című
írásában — Aragon szempontjaival azo-
nosulva — Korvin főként programnak
tekinti a realizmust, a feltörekvő osztá-
lyok társadalom- és önismerete eszté-
tikai módjának, ez pedig bizonyos el-
távolodásra utal a fent jelzett normatív
szempontoktól.

Keserőség, a francia irodalmon nevelkedett elemző érzékenység, az „európai értelemben vett baloldali kultúrelét” követelése, (balos) türelmetlenség, szocialista világnézete szempontjainak következetes (bár esztétikailag ellentmondásos) alkalmazása, borzasztó sors — igen, Korvin Sándor szocialista erdélyi értelmiségi proletár volt. Gondolkodásának színei és ellentmondásai a kortudat, a történelem és az erdélyi lét konfliktusaiban alakultak, olyan konfliktusokban, amelyekkel a költő alig néhány sorát tudta csak szembefordítani. De a „Hát csürhe vagyunk?” (*Favágók*) egyetemes kérdésétől húsz versen át alig lehet eljutni az egyetemes érvényű és formájú válaszig. Korvinnak

sokkal több esélye volt arra, hogy mint költő jusson el az egyetemes válaszig, ahova — mivel gondolkodása antinómiának meghaladására ideje nem volt — kritikai töredékeinek tanúsága szerint aligha érhetett volna el. Így, noha életét e két elvnek rendelte alá, lázadásáa befejezetlen, tehát nem lázadás, egyetemességigénye teljesületlen, tehát nem egyetemesség. Ami Korvin Sándortól maradt: torzó. A torzó természete az, hogy nem az egyetemesség, hanem az őt létrehozó szükségszerűség szempontjából kell megfelnünk. A szükségszerű torzó a körülmények természetrajza. Használati értéke ehhez az alapösszefüggéshez kapcsolódik.

Egyed Péter

Elvszerőség és korszerőség

N. Tertulian nemrég megjelent könyvéről* szólva mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében a korábbi kötetekben (*Eseuri — Esszék, és Criticá, esteticá, filozofie — Kritika, esztétika, filozófia*) közreadott általános esztétikai és filozófiai kutatásainak a folytatása, ki szélesítése és elmélyítése. Nemcsak a majdnem azonos tematika jelzi ezt, hanem az eddig megjelent összes írásaira jellemző elvi és módszertani alapállás is. Pontosabban, olyan problémák felvetéséről és megoldási kísérletéről van szó, amelyeket, rendkívüli jelentőségük ellenére, teljesen elhanyagolt vagy egyoldalúan értelmezett korunk marxista kutatása. Gondolunk itt többek között Lukács Györgyre, az egzisztencialista filozófia két legmarkánsabb egyéniségére, Heideggerre és Sartre-ra, vagy a „frankfurti iskola” olyan jelentős képviselőire, mint Adorno vagy Marcuse, hazai vonatkozásban pedig Camil Petrescu filozófiai örökségének felmérésére, valamint Mihai Ralea egyénisége eddig kevésbé ismert vonatkozásainak a feltárására. Ezeket a tanulmányokat, amelyek korunk filozófiájának és esztétikájának bizonyos szempontból legrepresentatívabb és legtipikusabb egyéniségeit méltatják, szervesen egészítik ki a kötetnek azok az írásai, amelyeknek tárgya többek között a *művészet elkötelezettsége és autonómiája, a művészetek és a közérthetőség viszonya* vagy a *filozófia újjászületése*. Ezek és a hozzájuk hasonló problémák az említett fi-

lozófusok számára is központi jellegűek voltak. Ebben az összefüggésben azt is ki kell emelnünk, hogy a jelzett kérdések és az említett filozófus-esztéták munkássága egyben a jelenkori filozófiai és esztétikai gondolkodás úgynevezett „esetei”, legvitatottabb kérdései. Csak ebben az összefüggésben érthető meg Tertulian írásainak úttörő jellege, jelentősége, illetve korszerősége. Ennek az egyáltalán nem könnyű és sok veszélyt magában rejtő vállalkozásnak az alapja Tertuliannak az a szilárd — tételesen is megfogalmazott — meggyőződése, hogy a marxista filozófiai kutatás egyik legsürgősebb és legjelentősebb feladata a marxizmus eredeti, igazi értelmének feltárása, egyértelmű megfogalmazása, alapvető kategóriáinak olyanszerű újrateremtése, amely teljes összhangban van eredeti jelentésükkel, valamint korunk történelmi gyakorlatával. Szervesen egészíti ezt ki az a minden írásból kiolvasható gondolat, hogy a marxizmus ilyenszerű újjászületése csak úgy lehetséges, ha kritikailag értékesítjük mindazt, ami használható korunk filozófiai kutatásaiból, még ha egyesek kritikai felmérése nem mindennapi emberi és szellemi magatartást követel is, és magában rejtje a csak félig igaz vagy az utólagos korrigálást igénylő értékítéletek megfogalmazásának minden veszélyét. S mindez csak egy olyan dialógus keretében képzelhető el, amelynek alapja a marxizmus képviselő vitapartnerek elvi szilárdsága, de az a képességük is, hogy hajlékonyak legyenek az „ellenfél” igazi szándékainak megértésére. A Marcuseről szóló ta-

* N. Tertulian: *Experiență, artă, gîndire*. Editura „Cartea românească”, Buc., 1978.

nulmányának záró mondatában megfogalmazott tétel — mutatis mutandis — saját írásaira is teljes mértékben érvényes; ez a szerző megfogalmazásában így hangzik: „az igazi marxizmus megújulásának és újjászületésének az a folyton erősödő folyamata, amely minden föld-részre kiterjed, csupán nyerhet a frankfurti iskola egyik képviselőjével folytatott termékeny vitából.” (186.) A korunk filozófiájának és esztétikájának legkiemelkedőbb képviselőivel folytatott ilyen-szerű vita az igazi marxizmust képviselő vitapartnertől megkövetelt nemcsak műveik és egyéniségük pontos ismeretét — ami önmagában sem kis dolog —, hanem főképpen a marxizmusnak korunk anyagi és szellemi életére való alkotó alkalmazását. A vitapartnerektől megfogalmazott tézisek és „vélemények” helyes, az igazságnak megfelelő értelmezése és értékelése csak olyan szemlélet alapján lehetséges, amely képes átfogni és megérteni korunk többszörösen összetett és bonyolult, ellentmondásoktól terhes valóságát. Az a mód, ahogyan a vitapartnereitől vagy éppen mesterétől, Lukács Györgytől megfogalmazott téves vagy tévesnek vélt tételeket, nézeteket bírálja, az érvelés sajátos logikája és meggyőző jellege arról tanúskodik, hogy Tertuliannak a marxizmus helyes és alkotó jellegű megértése alapján olyan átfogó szemléletet sikerült kialakítania, amelyben a „részek” egy egységes hierarchikus rendszert alkotnak. Ezzel magyarázható írásainak sajátos tematikája és metodológiája. A korunk egész valóságát és annak minden fontosabb összetevőjét átfogó és megértő szemlélet alapján kiválaszthatók és pontosan körülhatárolhatók azok a problémák és tendenciák, amelyek a legfontosabbak és legtípusosabbak mind a vizsgált kérdés-komplexum, mind pedig a mindent összefogó végső cél; a marxizmus újjászületésének, alkotó továbbfejlesztésének szempontjából. Ez a szemlélet és a belőle eredő tárgyalási mód a tanulmányok belső szerkezetében, strukturális felépítésében is tükröződik. Így az érdeklődés homlokterében mindig az adott személység megértése szempontjából legfontosabb, legtípusosabb sajátosságok vagy összetevők kerülnek. Ime néhány példa: Mikel Dufrenne esztétikai nézeteit méltató tanulmányában megállapítja: „Az az érzésünk, hogy Dufrenne esztétikájának egyik legnagyobb értéke az érzelem fogalmának a tisztázásában rejlik” (63.), Adornóról pedig azt, hogy „Kevés az a gondolkodó, aki annyi hévvel és olyan radikális akarattal vállalkozott volna arra, hogy elméletileg megfogalmazza korunk antinómiáinak kibogozhatatlan láncolatát” (87.), végül Herbert Marcuséról

ezeket mondja: „már a kezdet kezdetén gondolkodása a radikális cselekvést szolgálta, nem egy *philosophia perennis* kidolgozására vállalkozott, hanem a társadalmi élet egy olyan »kritikai elméletének« a megfogalmazására, amely elkerülhetetlenül a politikumhoz vezet” (110.). Ugyanaz a mindent átfogó szemlélet teszi lehetővé az azonos vagy rokon motívumok felfedezését a különböző álláspontot képviselő filozófusok műveiben, emberi és gondolkodói magatartásában. Egyik ilyen motívum Tertulian szerint az az alapvető *szándék*, amelyből Sartre és Lukács egyes művei születtek, nevezetesen az igazi, minden dogmát tagadó, alkotó marxizmus szolgálata. Ezzel magyarázható az ilyen motívumok egyidejű igenlése vagy tagadása, valamint ezeknek egy szélesebb, de pontosan körülhatárolt összefüggésrendszerben való elhelyezése. Az említett példára visszatérve ez azt jelenti, hogy az azonosságon túl fény derül e motívummal összefüggő különbségekre, a motívumnak Lukács és Sartre műveiben, illetve a marxista irodalomban elfoglalt helyére és szerepére, az ebből eredő értékítéletre s a velük összefüggő más problémákra. Végeredményben itt az *általános* és az *egyedi* sajátos dialektikájának felismeréséről és tiszteletben tartásáról van szó. Ez a sajátos dialektika az „előre- és visszautalások” formájában van jelen a kötet egészében. Így például a filozófia újjászületését vázoló tanulmányban olyan problémákra utal, amelyeket csak a Lukács *Ontológiájáról* szóló tanulmányban fejt ki részletesen, vagy az utóbbi olyan problémákat is tárgyal, amelyek teljesebbé teszik az előző tanulmány alapján kialakított Lukács-, illetve Sartre-képet. Szerkezetileg ez úgy jelentkezik, hogy a tanulmány elején néhány sommás értékítélet formájában előrevetíti mindazt, amit aztán mintegy visszautalás formájában részletesen kifejt. Ez a dialektikus szemlélet tükröződik abban is, ahogyan Tertulian a hazai, illetve az egyetemes filozófia és esztétika eredményeihez viszonyul. Mint ismeretes, egyike azon keveseknek, akik mintegy „beemelik” a román szellemi életbe a XX. század filozófiájának és esztétikájának legfontosabb eredményeit, a hazai eredményeket pedig az előbbieik koordináta-rendszerében helyezik el. Ugyanarról az elvi állásponttól itéli el az elzárkózás és az elvtelen kitérülködés minden változatát. Szellemi mesteréhez, Lukács Györgyhez hasonlóan, kritikai álláspontja egyben elhatárolódás mind a dogmatizmustól, a túlzott determinizmustól, mind pedig a szubjektívizmus ismert túlkapásaitól. Ez a minden írásából kiolvasható álláspont nem valamiféle kompromisszumból, ha-

nem a tárgyalt problémák megértéséből, az igazság és a maximális objektivitás szempontjának megfelelő értékeléséből ered. Műveinek következetes elvszerűsége egy szélesebb, hajlékonyabb, de pontosan körülhatárolt keretben érvényesül: nem híve sem a teljes elzárkózásnak, sem a kritikátlan kitarulkozásnak korunk filozófiai és esztétikai áramlataival szemben. Tertulian szerint az utóbbiakat nem úgy kell felfognunk, mint egységes és egyirányú „áramlatot“, hanem mint egy többszörösen összetett, olyan bonyolult valóságot, amelyben elenséges tendenciák, helyes és téves nézetek, értékes és értéktelen összetevők ütköznek és fonódnak össze. Egy ilyen jellegű valóság hozzáértő és az igazságnak is megfelelő elemzése olyan feladat elé állítja a kutatót, amelynek véghezviteléhez nem elegendő csak az „anyag“ alapos ismerete, hanem olyan képességeket is feltételez, mint a lényeglátás, a megkülönböztető képesség, elvonatkoztató készség, „intuíció“. Szerzőnk eddig megjelent írásai azt bizonyítják, hogy mindezeknek teljesen birtokában van. Ez teszi lehetővé, hogy a jelenkori román filozófiai és esztétikai kutatás területén úttörő munkát fejtessen ki. Ebben az összefüggésben elegendő megemlíteni, hogy nálunk ő fogalmaz meg elsőként számos időtálló, az igazi marxizmus szellemével egybehangzó értékítéletet korunk olyan nagy és sokat vitatott gondolkodóiról, mint Lukács és Sartre, vagy Marcuse és Adorno. Tertulian írásainak úttörő jellege főképpen abban nyilvánul meg, hogy a vitatott kérdések megítélésében — a már említett okok miatt — sikerül elkerülnie az idealizmus és a dogmatikus marxizmus útvesztőit, buktatóit, egyoldalú túlzásait. A Tertuliantól is tárgyalt

modern filozófiai és esztétikai irányzatok megítélésében a szakirodalom rendszerint egyértelmű, igenlő vagy tagadó álláspontot foglal el. Így a dogmatikus marxizmus képviselői az ideológiai hanyatlás vagy a manipulált apologetika megnyilvánulási formáiként kezelik, a különböző színvetű és árnyalatú idealizmus vagy a marxizmussal szimpatizáló álláspont hívei pedig a filozófiai és esztétikai gondolkodás egyetlen lehetséges korszerű formájának tekintik őket. Mindkét esetben apriorisztikus előítéletekkel és ezekből szükségszerűen adódó egyoldalú szemlélettel és értékítélettel van dolgunk. Tertulian a felvetett probléma elfogulatlan, objektív vizsgálata alapján, valamint az alkotó marxizmus elveinek következetes alkalmazásával fogalmazza meg értékítéleteit. S ha az ilyen szerű elemzés „tényei“ és „érvei“ úgy kívánják, attól sem riad vissza, hogy a különben minden tekintetben elismert mestert, Lukács Györgyöt is bírálja. Így többek között elmarasztalja azt a tárgyalási módot, amelyben Sartre részesül Lukács *Ontológiájában*. A fentiekben jelzett elemzési mód magyarázza azt is, hogy a modern polgári s főképpen a marxizmussal szimpatizáló filozófusok és esztéták megítélésében a negatívumok következetes bírálatával egyidőben felfigyel, és a tényeknek megfelelően értékeli pozitívumait is.

Tertulian legújabb könyvének csak néhány elvi és módszertani vetületét érintettük, és teljesen eltekintettünk dokumentáris és informatív értékeitől. Eljárásunkat két tényező magyarázza: a recenzió szűkreszabott kerete és a felvetett problémák jellege, amely — a megértés érdekében — megköveteli a teljes szöveg ismeretét.

Máté Gábor

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

ION LUNGU: ȘCOALA ARDELEANĂ

A fontos könyv szerzője évtizedes kutatásainak eredményeit foglalja össze, s az Erdélyi Iskolát nemzeti-felvilágosító mozgalomként, főként pedig ideológiaként értelmezi. Vizsgálódásaiban Lungu a kérdéssel foglalkozó elődök (Iorga, Popovici és Prodan) eredményeire támaszkodik, de arra nem vállalkozik, hogy az Erdélyi Iskola egész tevékenységét bemutassa. A könyv különböző fejezetei a korabeli Erdély társadalompolitikai viszonyait, az Iskola előfutárait: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior és Ion Budai-Deleanu gondolatvilágát, valamint az európai felvilágosodással való kapcsolatait tárják fel. Mindegyik fejezet gazdag könyvészeti

kiegészítéssel zárul, ami szerzőnk naprakész tájékozottságát is bizonyítja. Lungu nem írt monográfiát, de a kutatásaiból levont következtetések szilárd alapot nyújtanak mindazok számára, akik a kelet-európai nemzetalakulással, az illuminizmus és a nemzeti mozgalmak összefonódásával kívánnak foglalkozni. A *Momente și sinteze* sorozatban megjelent mű nélkülözhetetlen a kelet-európai értelmiség történetének további tanulmányozásához is.

Sűrítetten fejezi ki a szerző felfogását a következő részlet:

„Az Erdélyi Iskola más művelődési-ideológiai jelenségekhez hasonlóan nem volt homogén, egycsapásra kialakult szellemi mozgalom, hanem egy egész történelmi korszakot fejez ki. Ez a kor az erdélyi román polgárság és nemzet kialakulásának kora a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején. Az Erdélyi Iskola haladó szerepet játszott azoknak a problémáknak köszönhetően, amelyeket felvetett. Harcra hívott a nemzeti politikai és kulturális jogokért, a nemzeti öntudat kialakulását és izmosodását ösztönözte. Bírálta az uralkodó hűbéri osztályokat és intézményeket, elítélte a társadalmi és nemzeti elnyomás rendszerét a velejáró kiváltságokkal együtt. Nagy erőfeszítéseket tett a tudás terjesztéséért a néptömegek között, tudományos ismereteket népszerűsített, küzdött a babonák ellen és arra törekedett, hogy lerakja az anyanyelvű haladó művelődés alapjait. Filozófiai és természettudományos művek fordításáról és alkalmazásáról gondoskodott, képviselői ugyanakkor értékes szépirodalmi műveket is alkottak.

A feltörekvő román polgárság haladó eszmeiségének egyik történelmileg konkrét megnyilatkozásaként az Erdélyi Iskola nemzeti-illuminista jellegű volt. Jellegét törekvéseinek tartalma, a felvetett problémák megközelítésének módja, valamint elméleti forrásai szabták meg. Az Iskola antifeudális, felvilágosító és nemzeti jellege tovább mélyült annak mértékében, ahogy kiéleződött a hűbéri rend válsága, kifejlődtek a tőkés termelési viszonyok, mindezek pedig a francia polgári demokratikus forradalom hatására is parasztfelkelésekben tetőztek.“ (*Editura Mi-nerva. București, 1978.*)

G. E.

VARGYAS LAJOS: A MAGYAR NÉPBALLADA ÉS EURÓPA I—II.

„Mí a ballada? Milyen a ballada? Aki ezekre a látszólag könnyű kérdésekre hirtelen ki akarja mondani a magától értetődő feleletet, egyszerre megdöbbenés egész sorával találja magát szembe. Bármit akarna is kimondani, mindenre volna ellenvetés. [...] Majdnem minden népek más az elképzelése a balladáról, és majdnem minden nép balladája valamiben más, mint a többi, minden nemzeti ballada-gyűjteményből más képet kap az olvasó erről a régóta ismert, sokszor leírt műfajról.“

A magyar népballada rendszerezése, történetének megírása során a kutató olyan műfajelméleti, történelmi, szociológiai kérdésekbe ütközik, melyeknek megoldása nem lehetséges a régi belterjes módszerekkel. Hatalmas anyag birtokában újabb és újabb területekre kénytelen kitekinteni, s ez a belső-külső ösztönzés rendkívüli tudományos eredményre vezet. Vargyas monográfiája nemcsak a magyar és a nemzetközi folklórisztika hatalmas nyeresége, hanem mint a kutatás modellje a humán tudományok valamennyi kutatója számára tanulságos. Általános érvényű következtetéseiből idézünk: „Összehasonlítás nélkül nincs elmélet. A népek hasonló jelenségeinek összevisszaságában ezzel tudunk rendet teremteni: megállapítani a jelenségek eredetét, terjedésének útvonalait, az átvételek alkalmával keletkezett változásokat; általa olyan lényeges kérdésekhez kapunk kulcsot, mint a témák kialakulásának helye, oka, terjedésének társadalmi előfeltétele, a változások lélektana, a nemzeti sajtóságok mibenléte, sőt magának a balladának költői lényege is. Mindehhez azonban szilárd összehasonlító eredményekre van szükség, különben félrevezető válaszokat kapunk a feltett kérdésekre.“ Arnyaltan, tudományos meggyőző erővel fejti ki véleményét — a konkrét vizsgálatokon túl — az „átvétel“ meglehetősen kényes kérdéséről is: „Általános tapasztalat szerint ezt a szót nem szívesen hallják még a legtárgyilagósbab kutatók sem, ha saját nemzeti hagyományuk kerül szóba. Átvétel alatt azonban csak a legritkább esetben kell egyszerű kölcsönzést érteni. Még az egymással határos közeli nyelvrokonok — latinok, szlávok, germánok — sem mindenestül veszik át a másik nép alkotását: bár ilyenkor a fogalmazás nagyobb tömbjei kerülnek át az átvevő néphez, minthogy nemcsak érték egymás nyelvét, hanem hasonló szerkezetekkel és szavakkal énekel is; mégis a variálásnak mindig nagyobb szabadsága érvényesül a másik néphez átkerült alkotásban. Azonban ennél sokkal nagyobb átalakulásokra kerül sor, ha nem rokon nyelvű népek közt történik az átadás, s ilyen a legtöbb szomszédos nép.

(Franciák mellett németek, angolok; telepes franciák mellett magyarok, görögök; németek mellett szlávok; magyarok mellett szlávok, románok; románok mellett szlávok, magyarok; bolgárok mellett görögök.) Ezek számára le kell fordítani a megtetsző szöveget, ami már önmagában is újraalkotást jelent. Az ilyen újraalkotások kerül sor mindig a nagyobb változtatásokra...“ Vargyas a félreértéseket eloszlatandó, ugyanitt utal arra, hogy „az átvételek, egyezések csak egyik részét teszik ki minden nép balladaanyagának, s hogy minden nép alkotott az átvett — és átalakított — darabok mellett igen sok egészen új, egyéni típust is. A nemzeti sajátosságok tárgyalása meg éppen nem történhetett meg az összehasonlító kutatás első szakaszában, az alapmunkálatoknál. Azonban összehasonlító alap nélkül ilyen tárgyalás teljességgel elképzelhetetlen. Hiszen csak ennek alapján lehet elválasztani az átvett elemeket a saját eredeti alkotásoktól, s ami még sokkal fontosabb: ennek alapján lehet megállapítani, *milyen változtatásokat tesz egy nép az átvett szövegekben, ami ízlésére sokszor pontosabb útbaigazítást ad, mint az eredeti alkotások.*“

A második (több mint 800 lapnyi) kötetben bemutatott, tipologizált és pontosan körülírt magyar ballada-anyag kapcsán mondja ki Vargyas azt, amit előtte már sokan leszögeztek: „Leggazdagabb és legfontosabb balladaórzó terület azonban mindenképpen Erdély. Nemcsak egyes típusok maradtak fenn kizárólag itt, hanem a legszebb szövegek is, a balladastílus és a népköltészet valódi remekei.“

A műfajelméleti és műfaj történeti rész „A ballada és a mai ember“ című fejezetében utal rá a szerző, hogy a ballada közelebb áll mai irodalmi ízlésünkhöz, mint a realizmus korának emberéhez. „A műfaj utóéletében“ mégsem tesz említést arról, hogy a népballada — változott formában — más irodalmi műfajokban is, nemcsak a műballadában élhet tovább. A balladisztikus novellára gondolunk mindenekelőtt. E kérdés megvilágítása persze már kívül esik a kitűnő monográfia témakörén. (*Zeneműkiadó. Budapest, 1977.*)

K. L.

Török Pál: Norvég táj

Műszaki súlypontú TETT

Minden szerkesztő — s természetesen minden olvasó is — tapasztalhatta, mennyire „ellenáll” a technika a publicisztikai megközelítésnek, sőt a népszerűsítő, ismeretterjesztő megközelítésnek is. Sajtónkban a technika kérdései általában két-féleképpen jelentkeznek: a napilapok ipari vagy műszaki-tudományos tárgyú riportjaiban — *nemzetgazdasági* vetületükben, valamint egyes lapok technikai újdonságokkal foglalkozó rovataiban — *szakmai* vetületükben (gyakran azonban csupán mint szenzáció). Néha egy-egy filozófus vagy író (érdekes, hogy sohasem egy-egy mérnök) „eszmefuttat” a modern technika s az emberi világ viszonyáról; körülbelül ez minden, amit az utóbbi években regisztrálhattunk.

És mégsem. Eppen az utóbbi években jelent meg jó néhány olyan írás *A Hét* hasábjain (s hadd tegyük hozzá: a *Korunk* oldalain is), amelyek annak a jeleként értelmezhetők, hogy a napjainkat annyira meghatározó modern technika kérdéseit talán már a közeljövőben integrálni tudjuk szellemi életünkbe. Ebben a folyamatban jelentős lépés előre *A Hét* ismeretterjesztő melléklete, a *TETT* (Természet—Ember—Tudomány—Technika) 1977. 4. számának megjelenése *Ember és Technika* alcímmel, amelyben változatos profilú hetilapunk szerkesztőségének az az igyekezete gyümölcsozik, hogy nem jelentéktelen hagyományokra támaszkodó tudományos közírásunkat a technika, a műszaki tudományok területére is elvezesse.

A kiadvány felfogásával természetesen vitatkozni lehet, sőt kell is. Meg lehet kérdezni például, hogy az „ember” és a „technika” fogalmakat már eleve a címében hordó ismeretterjesztő melléklet szóban forgó számát miért kellett ellátni a már idézett önismétlő alcímmel. Ez nem pusztán stilisztikai kérdés; az az érzés lappang mögötte, hogy a *TETT* szerkesztői (nem mint önálló intellektusok, hanem mint *lapszínalók*) egyetlen területnek értelmezik a technikát, a geológiával, a biológiával, a fizikával, a kémiával stb. egyforma „nagyágú” területnek, s a *TETT* egyetlen súlypontos számával hosszú időre teljesítettnek tekintik a műszaki tudományok szóhoz — anyanyelvű szóhoz — juttatásának feladatát. Holott a technika ma minden klasszikus és nem klasszikus tudományággal oly szorosan összefonódik, hogy a melléklet *minden* számában jelen kell lennie — ahogy maga a *TETT* cím is jelzi, s ahogy, legyünk igazságosak, a *TETT* minden eddigi számában csakugyan jelen is volt. Ha viszont vita nélkül fogadjuk el a technika súlypontot mint kész tényt (a *TETT* súlypontos vagy nem súlypontos szerkesztéséről egyébként hosszú vita folyt *A Hét* hasábjain), akkor azt lehet kérdezni például, hogy miért az 1977. 4. szám szerzőgárdájának egyharmad rész mérnök, kétharmad rész más tudományos dolgozó (fizikus, kémikus, közgazdász, régész, filozófus) aránya. Persze, a gyakorlati választ — hogy a mérnökök nehezen fognak tollat — tudjuk, 1977-es évkönyvünk szerkesztésekor a „saját bőrünkön” tapasztaltuk, de ebből mindjárt újabb kérdés adódik: nem az lett volna-e egyik fő haszna egy ilyen súlypontos számnak (mint említett évkönyvünknek is), hogy szellemi életünkben való fokozottabb részvételre készítse a mérnöki gárdát?

Lehetne vitatkozni az 1977. 4. szám tartalmával is. Jelezni lehetne például, hogy az írások jó része itt is oly módon „szakosodik”, ahogy egész sajtónkban: amelyek általánosabb érdekű, abban szoros értelemben vett technikai kérdések nemigen találhatók (*Egyetemesség és saját koncepció*); amelyek szoros értelemben vett tudományos, illetve műszaki kérdésekről szól, abban az általános érdekű vonatkozás kevés (*Folyékony képernyő*). De milyen jogon kifogásoljuk mindezt és vitatkozunk? Nekünk talán a *Korunk* oldalain sikerült megteremtünk azt az általános érdekű technikai tárgyú közírást, amely *egyszerre* szakszerű és filozofikus, *egyszerre* nyújt ismereteket és ébreszt gondolatokat, *egyszerre* szól a műszaki tudományok mai állása iránt érdeklődő s az emberiség sorsán töprengő olvasóhoz?

Mi is csupán törekszünk erre, s ezért magunkkal vitatkozunk. *A Hét* ismeretterjesztő mellékletének 1977. 4. számát pedig örömmel üdvözljük, mint jelentős előrelépést a közös cél megvalósítása felé.

V. Z.

AZ EGYÉNI ALKOTÓKÉPESSÉG OSZTÖNZÉSÉNEK KÉRDÉSEIRŐL (Era socialistă, 1978. 6.)

A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom kiteljesedésének alapvető feltétele a társadalmi élet vezetésének és szervezésének minőségileg új értelmezése. A forradalmi átalakulások olyan időszakát éljük, melynek legjellemzőbb sajátosságai az új iránti fogékonyság, a hajlékony gondolkodás, a tudomány és technika legújabb vívmányainak gyors és hatékony alkalmazása az anyagi javak termelésének minden területén.

A tudományos szocializmus eszméjével felvértezett pártvezetés elsősorban a termelőtevékenység korszerűsítésére irányuló műszaki intelligencia, az alkotóképesség és kezdeményező szellem ösztönzésére törekszik. A párt országos konferenciáján Nicolae Ceaușescu elvtárs erőteljesen hangsúlyozta egy olyan minőségi ugrás szükségességét, amely a dolgozók anyagi és szellemi igényeinek fokozottabb kielégítésén túl Romániát a gazdaságilag közepesen fejlett országok sorába emeli.

Ioan Foriș, az RKP Szatmár megyei bizottságának első titkára tanulmányában az új stratégiai irányvonal alkalmazása során felvetődő problémákat, s ezzel kapcsolatosan a pártirányítás időszaki feladatait vizsgálja. A gazdasági megújulás programtervezetének szellemében a Szatmár megyei pártbizottság kiértékelte a gazdasági hatékonyság, valamint a termékek minőségi javítása terén elért eredményeket. A megbeszéléseken egész sor olyan határozat született, amely előirányozza a megye összes dolgozóit — románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek — számára a korszerű technika, tudományos kutatás, oktatás és termelés szoros kapcsolatából származó eredmények konkrét, munkahelyi alkalmazását.

A minőségi követelmények erőteljes hangsúlyozása természetszerűleg előtérbe hozta a politikai-ideológiai nevelés elmélyítésének, a műszaki propaganda kiszélesítésének szükségességét. A párt-szervezetek irányításával megyszerte fokozódott az értékes új termelési tapasztalatok népszerűsítése és hasznosítása. Fokozott jelentősége van ebben a vonatkozásban a *Megéneklünk, Románia* országos fesztivál ösztönözta alkotói versenynek. A műszaki haladás népgazdasági jelentőségének tudatosítása 2852 újítót mozgósított. A munkatermelékenység fokozását, az anyagfogyasztás és -behozatal csökkentését, valamint a termékek minőségi javítását célzó 488 javaslatból eddig 344 eredeti elgondolást sikerült hasznosítani; mindez 120 millió lejes megtakarítást eredményezett.

Az egyes vállalatok sajátos helyzetéből adódó feladatok pontos megfogalmazása lehetővé tette, hogy a párt-szervezetek politikai tevékenysége a minőségi kérdésekre összpontosuljon. Az eredmények igazolják pártunk gazdaságpolitikájának helyességét: a jelenlegi ötéves terv első két esztendejében az 1000 lej állóalapra jutó termelés 738 lejről 3173 lejre emelkedett.

A Szatmár megyei pártbizottság első titkára részletesen foglalkozik az új stratégiai irányelvek gyakorlati alkalmazásának objektív és szubjektív akadályaiival, valamint elhárításuk módzataival. Utal a mérnöki rutinmunkában, a munkaerő ésszerűtlen felhasználásában, a formalista szemléletmódban rejlő veszélyekre. Nem egyedi jelenség, hogy újítások, nagyszerű technológiai elgondolások porosodnak az íróasztalok fiókjában. De az is tény, hogy az újítások jóváhagyásának, alkalmazásának és javadalmasításának mostani bürokratikus rendszere távolról sem alkalmas arra, hogy ösztönözze a dolgozók műszaki-termelési fantáziáját. Gazdaságpolitikai célkitűzéseinkkel jobban összehangolt új törvényes kereteket kellene kidolgozni. Ebben az összefüggésben érdemes felfigyelní a vállalati nyereségrészesedés szabályait módosító s az új stratégiai irányvonal szellemét tükröző intézkedésekre.

A tudományos-műszaki forradalom vívmányainak hatékony alkalmazása — állapítja meg a cikk szerzője — nem egy szűk csoport elszigetelt tevékenysége, hanem népgazdaságunk egészét átfogó széles körű mozgalom.

HARAG ÉS ÖNKONTROLL (Telegraph Sunday Magazine, 1978. 74.)

A londoni képeslap fedőlapjáról idős néger férfi néz elgondolkodva a világba. A lap belsejében, fő helyen többoldalas képes riport róla: elegáns szobabelső, a férfi mellett a diványon szép, fiatal fehér feleség; egy másik képen filmezőgéppel a kezében a New York-i East Riveren; a harmadikon a teniszpályán, természetesen fehér barátjával, a professzionista teniszezővel. A riport címe: *Master of Most of the Talents* (Számos tehetségben mester — fordíthatnánk magyarra, ha ez nem hangzana annyira amerikaiasan, azaz magyartalanul; tehát inkább így: Sok tehetséggel megáldott mester). A riport hőse egy nagyszerű amerikai film, az 1971-ben készült és néger nyomozót elsőként középpontba állító *Shaft* rendezője, Gordon Parks (a riportert George Feifer). A név — nem tudom, csupán filmműveltségem hiányos volta miatt?

— semmit sem mond nekem. Miért olvasom el mégis a riportot? — kérdezem magamtól, hiszen nagyjából le tudnám írni a tartalmát, ránézésre. Talán a férfi arca, arc kifejezése miatt. (Amely nem csupán a képes magazin ügyes fotóriporterét dicséri.)

Most már tudok néhány fontos életrajzi adatot Gordon Parks-ról. 1912-ben született, egy kis farmon, Kansasban. Nehezen vergődött fel mai felső-középosztálybeli társadalmi státusába: végigcsinálta mindazt, amit egy letről indult jellegzetes amerikai karrierrel csak elképzelünk (volt favágó, pincér, vasúti portás, kosárlabda-játékos, míg felvergődött a fényképészetig) — megtoldva azzal, hogy négernek született (egyik könyvének címe: *Born Black*). Ma anyja szavaira emlékezik: „Ne magyarázd nekem a kudarcaidat a bőröd színével. Ha egy fehér fiú meg tudja csinálni, te is meg tudod.” Sikereinek kezdetét divatfotói jelentették, a híres *Life* fotóriportere lett (1949-ben). Egyre inkább vonzótták a társadalmi témák (állítólag a háború utáni évek egyik legnagyobb fotóművésze), majd szöveget is írt fényképeikhez. És következtek a prózai visszaemlékezések, a versek, a zeneszerzés — a filmek. Tökéletes, magazinolvasóknak való társadalmi-művészi karrier.

Vagy talán mégsem csupán az? A néger egyenjogúság harcosait, Malcolm X-et és Stokely Carmichaelt is idézi Gordon Parks; ők mondták neki, hogy végül is a művészi siker s egyéb vállalkozásai más fegyvereknél hatásosabbnak bizonyulhatnak. Mert ebből a riportból úgy tűnik, hogy a siker és társadalmi megbecsülés mégsem altatta el a fényképész, író, filmrendező Gordon Parks lelkiismeretét.

A „harag” szót az utóbbi évtizedek angol nyelvű irodalmában-művészetében emlékeztünk a „dühös fiatalok” elsője, Osborne nevéhez kapcsolta: „Look Back in Anger” (*Nézz vissza haraggal*). Megjegyezhetjük most Gordon Parks sikerének állítólagos kulcsát is: „controlled anger”. Magyarul: ellenőrzött, átgondolt, tudatosított harag ez.

VERNE, A SCI-FI ÉS AZ IRODALOM (Nagyvilág, 1978. 2.)

Verne és gyermekei című esszéjében Nemes Nagy Ágnes nem azt kéri számon a képzelet 150 éve született varázslójától, amiben életművét korrigálta, illetve túlhaladta korunk valósága. A szerző szerint a Verne-regény — receptje: tudomány + kaland — egyszerre

elégítette ki a gyermekek kalandvágyát és tudásszomját. Ez lehet a magyarázata annak, hogy kötetei oly fontos szerepet tölthettek be nemzedékek hosszú sorának életében. A Verne által megteremtett tudós-regény szerkezetileg nem sokban különbözik a hagyományos regényformától. Amiben viszont különbözik — a szemlélete —, éppen az teremtetett lényegessé vált új műfajt. Nem belülről, az ember tekintetével, hanem a tudomány oldaláról szemlélte a leírt eseményeket; nem azt vizsgálta, hogy az egyedi ember cselekedeteit milyen külső tényezők irányítják, hanem azt, hogy az embernek mint speciesnek általában milyen cselekvési lehetősége van akkor, ha ismeri környezetét, amelyben cselekvése végbemegy. Az ovasó „térkép-élménye” így nem korlátozódik egy országra vagy akár egy világrészre, hanem az egész Földet magába foglalja.

Sajátos szemlélete folytán nem várhatunk sem Vernétől, sem „legizmosabb fiától”, a sci-fitől lélektani értelemben vett ábrázolást. Az emberábrázolás a mű szerkezetét is szétvetné. Az egy alapötletből kiinduló és azt következetesen végigvezető — deduktív módszerű cselekményvezetés kliséket alkalmaz az emberábrázolásban. Kliséi lehetnek jól és kevésbé jól árnyaltak, de mindig a cselekménynek vannak alárendelve, mint az előre megkonstruált váz kitöltő anyaga. A hagyományos leíró, körüljáró, induktív módszerű regényformától a maga deduktív voltában is különböző sci-fi és krimi más funkciót tölt be, eltérőnek kell lennie ezért a vele szemben támasztott olvasói igényeknek is. A sci-fitől tehát nem az irodalmiságot, nem is a lélektani hitelességet kell számon kérnünk, hanem az új találmányok, felfedezések „fantasztikus” következményeinek leírását, „a gondolati kísérletet”, a jövő fürkészését. Ez a Verne nyomán alárendelt műfaj főként a céljának alárendelt feszes, szigorú szerkezetével hatott az irodalmi irodalomra. A kettő közötti határsáv ma már oly széles, hogy elfér rajta az utópia, a szatíra, sőt még az abszurd dráma is.

Verne és követői új mitológiát teremtettek: „korunk legendáriumát”, ahogyan Nemes Nagy Ágnes nevezi. Ennek a mondanakörnek a népszerűségét nemcsak szemléletessége indokolja, hanem az is, hogy az olvasó szívesen azonosul olyan hősekkel, akikben testet ölt a nehézségek, akadályok fölötti győzelem emberi lehetősége, akik azt példázzák: érdemes küzdeni, és lehet remélni.

GÖBBELS NAPLÓJA (Die Zeit, 1977. 37.)

A napló elé írott előszó részlete az a cikk, amelyet Rolf Hochhuth a *Die Zeit*-ban közöl. A feljegyzések szerzőjére jellemző tényekkel kezdi:

Göbbels 1945. március 5-én még női hadosztályok felállítását javasolja Berlin védelmére;

március 9-én helyeslését fejezi ki, hogy Schörner tábornok rengeteg német (nyilván szökevény) katonát akasztat fel;

április 1-én olyan vadászegység felállítását javasolja, amely önmaga megsemmisítése árán verné szét az ellenséges repülőket.

A napló hitelességéért az a két, ma is élő minisztériumi tisztviselő kezeskedik, akiknek Göbbels a naplót diktálta. Kizárható az utólagos paródia lehetősége: senki sem tudná ilyen nevésségesen leírni például az öngyilkosságtól való félelmet. (Jellemző — írja Hochhuth —, hogy Hitler annyit hangoztatott szeretetét népe iránt azok a fényképek illusztrálják, melyeken 13–16 éves fiúknak akaszt kiütetést a mellére, paskolja meg az arcát, hogy olyan hőiesen harcoltak az ő és a Göbbels-familia utolsó napjaiért, a továbbvegetálásért a bunkerben az elkerülhetetlen történelmi lépés előtt...)

1944. július 24-e óta Göbbelsnek semmi köze többé „a hadviselés teljhatalmú vezéréhez”, ekkor már csak naplójának él — állítja a cikk szerzője, éppen a napló alapján. Akárcsak vezére, Göbbels „sem élt már ezen a földön”. Miközben naplójában a fenti dátumig igyekezett a zsidóirtást lehetőleg elkendőzni, még ott is, ahol az 1942-es vérengzéseket részletezi; később, például 1945. március 14-én már utóéletével sem törődve azt írja, hogy a zsidókat „úgy kellene agyonvágni, mint a patkányokat”. „Göbbelsnek már semmije sem maradt, csak a félelem” — írja Hochhuth. Jellemző Joseph és Magda Göbbelsre az az embertelen kisserűség, ahogyan zsidó jötevőkkel elbántak. Mert Göbbels ifjúkorának sorsalakító pártfogója zsidó volt, úgyszintén az, akinél doktorált, továbbá Oncken és Gundolf egyetemi tanárok, sőt egy pénzt küldő Cohen bácsit is emleget az egyháztól származóan finanszírozott nyomorúságos tanulmányi évek idején.

Aki Göbbelset különösen értelmesnek tartotta — elég sokan vannak még olyanok, akik nem néztek bele a naplójába —, e szövegekből sokat tanulhat. Senki sem írhatna olyan megsemmisítően Göbbelsről, mint ő maga teszi a naplóban szándéka ellenére.

Mint ifjú irodalmár kifejezetten kései

pubertás típusú, lírai-szubjektív alkat, önmagán és az istenen kívül semmi mással nem foglalkozik: semmi, személyét meghaladó, korát, hazáját érintő kérdéssel, mint amilyen például az osztályharc, háborús következmények, vagy a gazdaság, történelem, természet problémái, vagy akár egy más személy — férfi vagy nő — szeretete. A már nem fiatal, de politikailag még kamaszkorú Göbbels használja a „zsidó” szót hol a kapitalista, hol a köztársaság, hol pedig a parlamentarizmus szinonimájaként! Egyébként a részéről legcsodáltabb publicisták liberálisok, akik először is: ragyogóan írnak, másodsorú: az ő közreműködését (például a *Berliner Tageblatt*-nál) elutasítják, harmadszor: többnyire zsidók.

Nyilván könnyebb a nyomort és a csalódásokat elviselni, ha meg lehet őket személyesíteni, ha valakit felelőssé lehet értük tenni; itt tanulja meg Göbbels azt, amit mesteri módon fejleszt majd ki: ellenség-képet építeni. Megtalálja e célpontot elemi demagógiája számára; nem derül ki, hogy a gyűlölet és a lelkesedés hevitette-e beszédeit, vagy fordítva: a beszéd fel fokozódása juttatta a gyűlöletet és a lelkesedést tetőpontjára, s hallgatóságát a paroxizmusig.

Göbbels mint Berlin körzetparancsnoka 1942–1943-ban korának leghidegvérűbb gyilkosa lett abbéli buzgóságában, hogy a Führernek Berlint „zsidómentesen” tálahassa fel, olyan gyorsan, hogy magának a hadiiparnak kellett tiltakoznia a zsidó munkások deportálása ellen. „Göbbels volt minden Hitler-szolgálók legszófogadóbbja.”

Normális, azaz a megsemmisítő munkanélkülségtől mentes idők normális polgárrá tehetők volna Paul Joseph Göbbelset — írja Hochhuth. Göbbels nem attól vált patológikussá, hogy tuskólába volt, hanem a hatalomtól. A hatalom lehet démoni jellegű; de nem démonizál. Göbbels sem volt démon, hanem gátlástalanná vált, ki nem élt energiától fűtött karrierista, akit a szinte korlátlan hatalomban való részvétel hihetetlen gyorsaságú elnyerése szükségszerűen patológizált.

Göbbels bűntársa mindenben Hitlernek, mert nemcsak hogy nem ellenzett okosságból, ösztönösen, számításból (mert morális okokból sohasem ellenzett) semmilyen gonosz tettet, hanem meg is győzte Hitlert olyasmiről, mint a második világháború kirobbantása, vagy mint az „Endlösung”, a zsidókérdés „végmegoldása”.

Mikor Hitler hatalmon volt, Göbbels mindent megtett érte, amit csak tudott — írja Hochhuth. Göbbels akkor vált a nélkülözhetetlen propaganda mi-

niszterévé, amikor a szomszéd államok bekebelezése sorra került; végül, amikor változott a hadiszerecsene, ugyancsak pótolhatatlannak bizonyult a német nép „megdolgozásában”. Legismertebb beszédét Göbbels 1943. február 18-án tartotta, amikor is a berlini Sportpalota közönsége esztét vesztve — olyanok is, mint Heinrich George, az Állami Színház intendantja, aki 1933-ig (és 1945 után újra) kommunista volt — a totális háborúra szavazott.

Göbbels szerette magát nagyként és hatalmasként beállítani: ilyen szeretett volna lenni. „Jéghideg”, mert sosem volt az. Élete vége felé a naplóban is a gondolat helyére a vágyalom lép. Aki az önmagába vetett hitnek ekkora értéket tulajdonít, az végül alattvalókat fejeztet le, mert kételkedni mertek.

„Hogy egy olyan népben, amely *A bölcs Náthán* szerzőjét is adta, Göbbels lehetséges volt, ez olyan intés, amelynek arra kell bennünket készítenie, hogy ne távolodjunk el évente 365 napra a felvilágosodástól.”

A FELFEDEZÉS FOLYTATÓDIK (Új Tükör, 1978. 10.)

Az 1970-ben indult, nagy szakmai és közönségsikerű irodalmi szociográfiasorozat, a *Magyarország felfedezése* tizennyolcadik kötete következik. Az első kötetek példányszáma hatezer volt, az utóbbiaké tizennyolcezer. Mint ismeretes, e Darvas József kezdeményezte új sorozat nevében azt a két háború közötti vállalkozást idézi, amelynek szerzői közt Erdei Ferenc, maga Darvas, Féja Géza, Kovács Imre, Szabó Zoltán szerepelt. Am nemcsak nevében, jórészt szellemében is folytatás ez. Szász Imre, a neves prózaíró és műfordító, az *Új Tükör* munkatársa így jellemzi az új „felfedező” sorozatot: „Noha a kulturális politika jóváhagyásával indult, bizonyos, nem politikai, hanem szemléleti kérdésekben a tagadást is vállalta, mert a megelőző korszak nem akart mást halani a valóságról, csak azt, ami kedvére szolgált, s ezért mintegy száműzte az írói szociográfiát. Sőt a műfaj jelentőségét és szerepét még azután is kétségek vették körül. Azt is mondhatnánk, hogy az országos buzdítás nemegyszer

ellentétbe kerül még manapság is helyi érdekekkel, helyi önvédelemmel, amely persze igyekszik az ideológia vagy az országos érdekek álruhájába öltözni. A valóság megismerése mindig ellenzéke a kendőzésnek.”

A tényirodalom világhódító útjára utalva, Szász Imre büszkén jegyezheti meg, hogy az írói szociográfia, az irodalmi szintű nagy riport „az a prózai műfaj, amelyben végre nem kell a világnagyobb irodalmainak tanítványává szegődnünk. Ismereteim szerint az angolszász irodalmakban például nincsenek a műfajnak olyan klasszikus előzményei, mint amilyen a harmincas évek magyar írói szociográfiája vagy a *Puszták népe* — s egyik-másik klasszikusát e nemből az amerikai irodalom csak nemrég emelte ki a csaknem teljes ismeretlenségéből. Hogy a műfajt nálunk koronként milyen kedvező vagy kedvezőtlen történelmi körülmények ösztönözték, azt vizsgálni az irodalomtörténet tiszte — bár annyit talán nem felelőtlenség e vizsgálat nélkül is feltételezni, hogy eltető napja nem a világnag, a társadalommal való boldog megelégedettség, sem nálunk, sem másutt.”

Szász Imre emlékeztető cikkének az adja időszerecsenét, hogy e kiválóan szerkesztett, a művelődést sokoldalúan, igényesen és mégis népszerűen szolgáló képes hetilap elhatározta, hogy megszülettesse az eddig megjelent kötetek szerzőit arról, „Erdemes-e felfedezni Magyarországot?” (Szász cikkének is ez a címe.) E „kalandok” szellemi és egyéb kockázatáról csakúgy vallhatnak, mint a közben esett változásokról, tehát az újrafelfedezés szükségességéről. Elsőként Lázár István, a *Kiált Patak vára* írója szólalt meg, érdekes, meggondolkoztató tényanyaggal bővítve a könyvében elmondottakat. Következtetése azonban egyértelmű: „Mindeközben azonban számomra az volt a fő tanulság, hogy *van értelme írni*. Szakmámat gyakran véltem a borsó falra szórásához hasonlóságnak. De a legkevésbé a *Kiált Patak vára* megjelenése után.” Az egyetértés és ellentmondás példái, „az állampolgári felelősség és a lokálpatrióta hevület” az aktivitás tartalékait mutatják — írja Lázár István.

Egy újabb sorozat, amelynek folytatásait érdemes hétre figyelemmel kísérni a lapban.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

GAAL GYÖRGY (Kolozsvár). — A *Korunk* ez év januári számában Sextil Pușcariunak Kristóf Györgyhöz írott nyolc levelét közöltem, s az 1926. augusztus 19-i levélben (49. oldal) említett Pușcariu-cikk kapcsán, a hozzá fűzött 10. számú jegyzetben (50. oldal) jeleztem, hogy sem a Pușcariu-bibliográfiában, sem pedig a számitásba jöhető erdélyi magyar nyelvű folyóiratok 1926-os évfolyamában nem sikerült a magyarra fordított cikk nyomára akadnom. A véletlen folytán most a *Páztortűz* 1927. június 5-i számának *Irodalom—művészet* rovatában a jegyzetek között (262. oldal) rábukkantam a cikkekre: *A román nyelv magyar elemei*. Írta dr. Pușcariu Sextil. Valószínűleg György Lajos főszerkesztő kívánságára kért Kristóf e tárgyról írást Pușcariutól. Azt azonban nem tudni, miért csak tíz hónappal később került sor közlésére.

A KORUNK HÍREI

Április 26-án a besztercei szabadegyetemen Szilágyi Júlia tartott előadást *Nő és társadalom* címmel.

Május 9-én a parajdi szabadegyetemen Telegdi Magda a fordításában megjelent *3×8 meg a végtelen* című Ecaterina Oproiu-interjúkötetet, Veress Zoltán pedig a *Korunk* műszaki súlypontú áprilisi számát mutatta be.

Május 9- és 10-én az Aradi Tavasz rendezvénysorozatán Herédi Gusztáv felolvasta két novelláját, illetve előadást tartott *Sors és törvény kapcsolatának tükröződése szocialista szépirodalmunkban* címmel.

A középiskolások Magyar Irodalmi Olimpiáján a *Korunk*-díjat az idén ismét sepsiszentgyörgyi tanuló nyerte: az *Echinox*-díjjal is jutalmazott Lőrincz Csaba XII. osztályos (tavalyi díjazottunk az akkori XII. osztályos Willmann Walter volt).

A *Korunk* Galéria áprilisi-májusi műsorából:

Április 29.: Szabó Béla, a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola IV. éves hallgatója (Kolozsvár) fotói és grafikái. — A kiállító művészt Egyed Péter mutatta be, majd színes diavetítésre került sor; közben, értelmezésként, Chic Corea *Mind* című lemezéről hangzottak el részletek.

Május 13.: *Grafikusok* — a szülőföldről (Antal Imre, Árkossy István, Baász Imre, Balázs Imre, Bardócz Lajos, Beczássy Antal, Bene József, Bordy Margit, Bölöni Vilmos, Buzás András, Aurel Ciupe, Cseke Tamás, Cseh Gusztáv, Csutak Levente, Deák Ferenc, Feszt László, Finta Edit, Forró Antal, Gaál András, Gedeon Zoltán, Gergely István, Gy. Szabó Béla, Jakobovits Miklós, Kancsura István, Kazinczy Gábor, Kopacz Mária, Kosztándi Katalin, Kusztoz Andre, Major Ildikó, Macskássy József, Nicolae Maniu, Makár Alajos, Márkos András, Márton Árpád, Mérey Árpád, Nagy Pál, Ioachim Nica, Paulovics László, Pallós Sch. Jutta, Palotás Dezső, Páll Lajos, Petkes József, Plugor Sándor, Pusztai Georgeta, Pusztai Péter, Simon Györgyi, Simon Sándor, Sipos László, Sövér Elek, Sütő Petre Rozália, Szabó Béla, Szécsi András, Szilágyi Zoltán, Tóth László, Török Pál, Túrós László, Veress Pál és Vetró Bodoni Zsuzsa grafikái). — Az új százas sorozatot indító, ünnepi kiállításunk megnyitóján Lászlóffy Aladár olvasta fel versét, a kiállított munkákat Borghida István művészettörténész, a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola tanára mutatta be, majd Banner Zoltán adta elő — *Hűség* című készülő versműsorából — Kenéz Ferenc, Lászlóffy Aladár, Kányádi Sándor és Király László egy-egy versét; a Harmat, a Bodzafa és az Ördögszekér együttes népzenei játszott.

Új könyvek

ADONYI NAGY MARIA: Emlék jelen időben. Versek.
Forrás

BALÁZS SÁNDOR: A predestináció

FRANYÓ ZOLTAN: Atlanti szél. A középkori latin, olasz, francia, provanszi, belga, spanyol, angol, ír, holland, flamand, svéd, finn és norvég költészetből

HEINRICH LÁSZLÓ: Az első kolozsvári csillagda

KAHÁNA MÓZES: Tarackos — Hat nap és a hetedik — Elbeszélések. Mózes Huba bevezetőjével. Romániai Magyar Írók

KORDA ISTVÁN: A nagy út. Kőrösi Csoma Sándor életregénye. Negyedik kiadás

KOZÁN IMRE: Fekete ugar. Egy agronómus visszaemlékezéssel

NGUYEN DINH THI: Csatatér a felhők között. Regény. Fordította Mészáros Klára. Lektúra

PANEK ZOLTÁN: Elmozdult képek. Válogatott novellák. 1955—1977. Lászlóffy Aladár előszavával

SZEMLÉR FERENC: Emlékezés egy süvölvényre